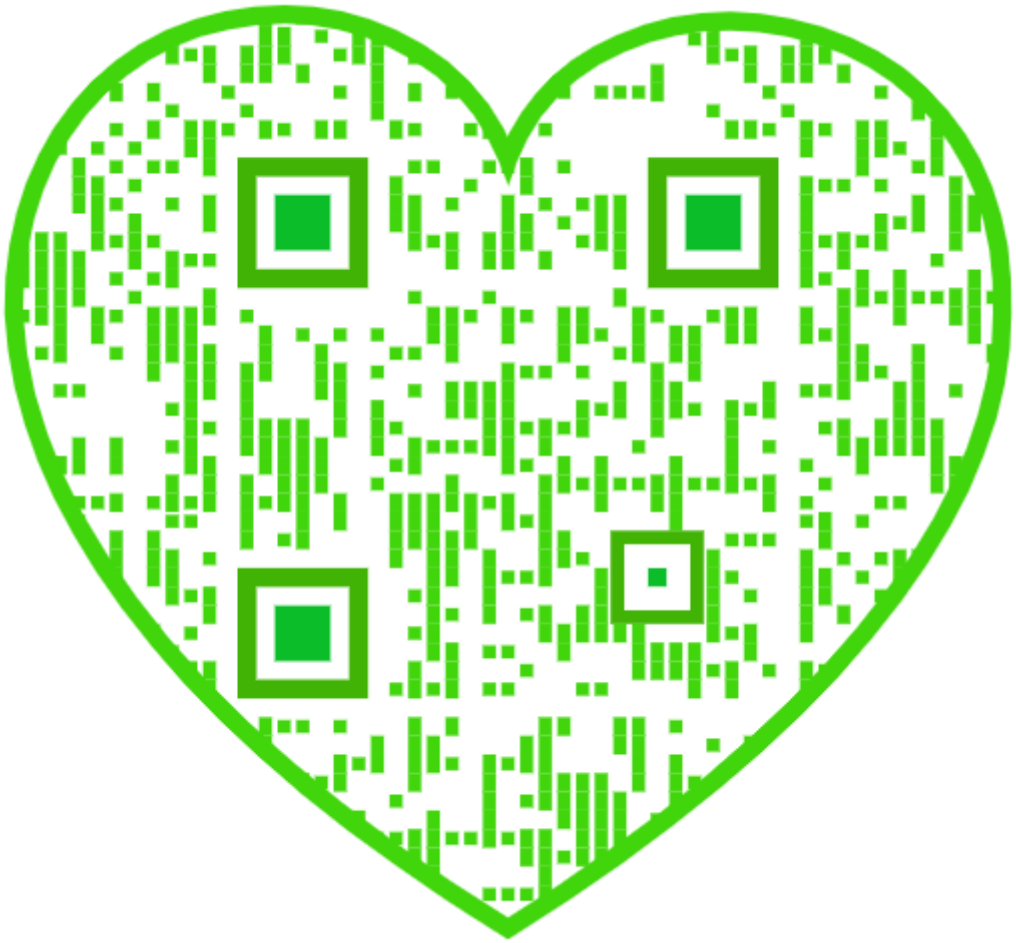

DE KATHOLIEK.

GODSDIENSTIG. GESCHIED- EN LETTERKUNDIG

MAANDSCHRIFT.

DE KATHOLIEK.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG

MAANDSCHRIFT.

VEERTIGSTE DEEL.

1861.

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum.
I Mach. XV, 34.

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede,
En hine Aertsche bisscop wiede.

Melis Stoke.

TE 'S GRAVENHAGE,
BIJ GEBR. J. & H. VAN LANGENHUYSEN.

INHOUD.

HOOFDARTIKELEN.

Bladz.

Berengarius van Tours. — XVI. —

Laatste jaren en dood.

I. Terugkeer van Berengarius tot zijne dwaling. . 1
II. Nader onderzoek zijner ketterij. 6
III. Is Berengarius Katholiek gestorven? . . . 14
1. Gronden voor zijne bekeering. 18
2. Gronden tegen zijne bekeering. 34

Besluit. 42

Krabinger's jongste arbeid. 45

Zeven tegen Christus. 65

Geschiedenis der Psalmberijming bij de Hervormden in Nederland 84

Geschiedenis der Kerkgezangen bij de Hervormden in Nederland. 215

De Mormonen. 129
Hunne geschiedenis. 133, 197
Hunne leer en kerkinrigting. 325

Bladz.

Dr. Johann Adam Möhler 162

Losse gedachten over den Pauselijken Staat en den Paus. . 246

„Misericordias Domini.“ Door Dr. Hugo Lämmer, Priester. 261

Een Katholiek werk geprotestantiseerd. 349

R. H. van Someren over Graaf Willem van der Mark. (*Vervolg van* Dl. XXXVIII, bl. 327.). 298, 361

Bijlage I. Missiue van 't Hoff (van Holland) aen den Graeff van der Marck 373

Bijlage II. Antwoort van den Graeff van der Marck. 374

VERSCHEIDENHEDEN.

De wensch naar toenadering in Duitschland. 49

Twee Katholieke heldenfiguren in een Protestantsch tijdschrift gehuldigd. 57

Asyl Steenbeek. 124

Revolutionaire brandstichtingen. 193

Engelsche kerkelijke bladen. 250

Processie- en Broederschaps-liederen. 251

„Het Gebed van Pater Zucchi.“ 260

Een gedrukte Nederlandsche preek op Maria's Onbevlekte Ontvangenis van het laatst der XVI eeuw. 314

Is de afval in Silesië zoo groot? 318

Verboden boeken. 319

„Kardinaal en Vorstbisschop Melchior von Diepenbroek.“ . 320

De Vincentius-Almanak voor 1862. 322

Dekreten betreffende het Romeinsche missaal. 378

„Den Paes.“ 381

Smeekdicht van Agnes 388

Bladz.

Sprokkelingen:

Nieuwe tweespalt onder de Protestanten in Frankrijk. 63
Het Protestantisme te Constantinopel. 64
Overlijden van Stahl. 195
Regtsgevoel van de Orthodoxe „Vereeniging", de Turijnsche overheid, en het Protestantsche Engeland. 196
Protestantsche genootschappen in Engeland. . . . „
Het feest van de H. Angela Merici. 323
Overlijden van Dr. Windischmann. . . . . „
Eenheid van het menschelijk geslacht. . . . . „
Protestanten in Pruissen 324
Protestantsche „noodkreet" uit Madrid. . . . . „

LETTERLOOVER.

Veni Sancte Spiritus. 127

Dl. XXXIX, bladz. 379 r. 8 v. b. *staat*: «ge-» *lees*: «gepast en».

BERENGARIUS VAN TOURS.

XVI.

LAATSTE JAREN EN DOOD.

I. De laatste levensjaren van Berengarius blijven ons nog te behandelen over: in zeker opzigt eene gemakkelijke taak, wijl er weinig van bekend is.

Bijna een jaar, verhaalden wij vroeger [1]), vertoefde hij te Rome aan het hof van Gregorius VII; hij genoot daar eene minzame bejegening; met zorg werd zijne leer in de twee kerkvergaderingen van 1078 en 1079 onderzocht, en hij had daar overvloedige gelegenheid om haar te verklaren, toe te lichten en te verdedigen. Zij werd echter als ketterij veroordeeld; hij moest bekennen gedwaald te hebben en een Katholiek geloofsformulier aannemen en bezweren; de Paus verbood hem uit al de volheid van zijn gezag, voortaan iemand over het H. Sakrament te onderwijzen, maar schonk hem van den anderen kant een blijk zijner groote goedheid, toen hij

1) *De Katholiek*, Februarij en Maart 1861.

hem bij zijn terugkeer naar Frankrijk twee brieven van aanbeveling medegaf. Waarlijk, nu althans mogt men verwachten, dat de bijna tachtigjarige grijsaard van het ijdele zijner pogingen overtuigd zou zijn, voor goed van zijne ketterij afzien en het voorschrift van den Paus onderhouden zou, wiens welwillendheid hij zoo duidelijk ondervonden had.

Maar het tegendeel gebeurde; „Berengarius", zegt zelfs Stäudlin [1]), „maakte zich het vertrouwen van den „Paus niet waardig", en herviel openlijk na zijnen terugkeer in Frankrijk in zijne vroegere dwaling. Bernoldus van Constans, die het concilie van 1079 had bijgewoond en getuige van zijne herroeping geweest was [2]), zegt ons in zijn *Chronicon*, dat Berengarius ook na dat concilie „zijne ketterij niet liet varen" [3]). Het is waar, men zou kunnen vragen, of deze Duitsche schrijver wel goed ingelicht was, te meer daar hij den dood van Berengarius reeds in 1083 en dus — volgens het vrij algemeene gevoelen — vijf jaren te vroeg stelt; doch twee andere omstandigheden benemen ons allen twijfel.

Vooreerst toch moest Berengarius in Frankrijk na zijn terugkeer uit Rome nogmaals voor eene synode verschijnen. „In het jaar 1080", zoo leest men in het *Chronicon Malleacence* [4]), „werd er een concilie te Bor„deaux gehouden, in hetwelk Berengarius rekenschap „van zijn geloof aflegde (*reddidit fidei suae rationem*)".

---

1) Stäudlin, S. 89.

2) De *anonymus Chifletianus*, bij Labbe, Tom. IX, pag. 1051.

3) *Chronicon Bernoldi Constantiensis*; bij Bouquet, Tom. XI, pag. 25, en bij Pertz, *Scriptorum*, Tom. V, pag. 439.

4) Bij Labbe, Tom. X, pag. 381.

Sommigen stellen deze synode een jaar vroeger; want de schrijver van genoemd *Chronicon* is meermalen onnaauwkeurig in zijne tijdsopgave en het bleek uit sommige oorkonden [1]), dat de Pauselijke gezanten Amatus en Hugo van Die den 12 Oktober 1079 eene synode te Bordeaux gehouden hadden; — maar deze legaten hielden aldaar ook in het volgende jaar op den 6 Oktober eene kerkvergadering [2]), waarom wij liever het algemeene gevoelen volgen, dat met het *Chronicon Malleacense* die verantwoording van Berengarius in 1080 stelt. Hoewel er geene nadere bijzonderheden omtrent deze gebeurtenis bekend zijn, doet echter het feit zelf reeds met genoegzamen grond veronderstellen, dat hij na zijnen terugkeer uit Rome zijne dwaling hernieuwde en dien ten gevolge door de Pauselijke legaten naar Bordeaux ter verantwoording opgeroepen werd.

Een tweede, sterker en afdoend bewijs, leveren ons zijne beide geschriften tegen het Romeinsch concilie van 1079, het eene slechts voor een zeer klein gedeelte, maar het tweede geheel bewaard gebleven [3]). In het laatste vooral zien wij duidelijk, hoe hij nog volhardde bij zijne ketterij; zelfs het door hem bezworen formulier trachtte hij in den zin dier ketterij te verklaren, en wij hooren hem om vergeving vragen, niet omdat hij zoolang de leer der Kerk bestreden, maar omdat hij door vrees vervoerd op last van den Paus de bekentenis afgelegd had van gedwaald te hebben. Wijl

---

1) Bij Mabillon, *Annales*, Tom. V, pag. 136, 139 et 599.

2) Mabillon, *Annales*, Tom. V, pag. 152.

3) Zie *de Katholiek*, Februarij 1861, bl. 119—121; Maart, bl. 137, 138 en 153—162.

dat geschrift reeds door ons medegedeeld en genoegzaam toegelicht is, behoeven wij hieromtrent slechts éene vraag te onderzoeken, de vraag namelijk wanneer Berengarius het vervaardigde. Dit punt is niet van belang ontbloot; daaruit toch zou kunnen blijken, hoelang hij zeker in zijne dwaling volhardde.

Mabillon, die dit geschrift gevonden had in de kloosterbibliotheek van Gemblours, zooals hij zelf getuigt [1], — en dus niet, gelijk Oudin beweert [2], in de bibliotheek der Jesuïeten te Leuven, — giste, dat Berengarius het reeds spoedig na zijn terugkeer in Frankrijk geschreven had en zich daarom welligt in 1080 voor de synode van Bordeaux verantwoorden moest [3]. Oudin [4] daarentegen zegt, doch zonder eenigen grond voor zijne meening aan te voeren, dat het eerst in 1081 vervaardigd is. Wij moeten bekennen, omtrent dit punt niets met zekerheid te kunnen vaststellen: de schrijvers dier tijden maken volstrekt geen gewag van dit geschrift, en in het geschrift zelf vonden wij niets, wat tot nadere aanwijzing dienen kan, uitgenomen welligt de volgende omstandigheid, op welke, zonderling genoeg, nog niemand gewezen heeft. Berengarius namelijk spreekt er over den dood der bisschoppen van Pisa en Padua; eerstgenoemde nu stierf den 25 Oktober 1080 [5], waaruit men zou kunnen besluiten, dat Berengarius dit geschrift op zijn vroegst in 1081 vervaardigde. Dit zou voor ons eene zekerheid zijn, indien wij zijn berigt over den dood dier bisschoppen konden

---

1) Mabillon, *Acta Sanctorum*, l. c., n. 31.
2) Oudin, l. c., pag. 633 et 636. 3) Mabillon, l. c., n. 32.
4) Oudin, l. c., pag. 635.
5) *Chronicon Pisanum*; aangehaald bij Ughellus, *Italia Sacra*, Tom. III, pag. 1364.

vertrouwen. Doch het tegendeel is waar. Immers de bisschop van Padua stierf allerwaarschijnlijkst eerst in 1090 en zou derhalve Berengarius twee jaren overleefd hebben [1]). — Berengarius spreekt van Paus Gregorius VII als van een nog levenden persoon; bij gevolg schreef hij vóór den 25 Mei 1085, den sterfdag van Gregorius: dit is het eenige, waaraan niet kan getwijfeld worden.

Van de laatste levensjaren van Berengarius is overigens weinig bekend. Men vindt hem nog genoemd als *Scholae magister* in eene akte van het jaar 1081, onder de geestelijkheid der H. Martinus-kerk van Tours [2]); en verder weet men, dat hij die stad — waarschijnlijk in 1083 — verliet, zich in de eenzaamheid op het in de nabijheid van Tours gelegen eiland St. Cosmas terugtrok en aldaar tot den 6 Januarij 1088, zijnen sterfdag, een Christelijk en boetvaardig leven leidde. Volgens bijna alle Katholieke schrijvers [3]) zou hij boete gedaan hebben voor de dwaze pogingen, jaren achtereen door hem aangewend om zijne ketterij te verspreiden, en verzoend met de Kerk gestorven zijn; volgens de Protestanten [4]) daarentegen zou hij in zijne dwaling volhard en alleen de lafhartigheid hebben afgeboet, die er hem toe gebragt had, in het

---

1) Zie *de Katholiek*, Maart 1861, bl. 167, 168.

2) Bij Bouquet, Tom. XII, pag. 459, 460. Deze akte is waarschijnlijk dezelfde als die, van welke Sudendorf spreekt, S. 68, en welke gevonden wordt volgens de *Histoire litéraire de la France* in de eerste uitgave der *Gallia Christiana Sammarthanorum*, Tom. I, pag. 762 et 763 (Parijs 1666, eene voortzetting der *Gallia Christiana* van Robertus). Evenmin als Sudendorf konden wij die eerste uitgave zelve raadplegen.

3) De Roye, Mabillon, Martene, Pagi, Natalis Alexander, Fleury, Staudenmaier. Baronius en vooral Dupin spreken meer twijfelachtig.

4) Albertinus, Larroque, Basnage, Mosheim, Lessing, Stäudlin Gieseler, Neander, Reuter, Sudendorf, Jacobi

concilie van 1079 zijne leer op nieuw, tegen zijne overtuiging in, te herroepen en af te zweren. Wij zullen dit punt zoo aanstonds naauwkeurig onderzoeken; voorloopig evenwel merken wij nu reeds aan, dat de partijdigheid in deze zaak, aan welke zijde zij ook bestaat, zeer verschoonlijk en ligt te verklaren is. Voor de Katholieken toch is het een triomf hunner Kerk, indien Berengarius, de eerste bestrijder der transsubstantiatie, in zijne laatste jaren zijne dwaling inzag: voor de Protestanten, indien hij zijne leer tot den laatsten adem verdedigde.

II. Alvorens over de bekeering van Berengarius te handelen, stellen wij eerst nog een kort onderzoek in over de vraag, waarin zijne ketterij eigenlijk bestaan heeft. Lang behoeven wij er niet bij stil te staan, wijl wij daarover in onze vorige artikelen reeds veel gezegd hebben; iets moeten wij toch betrekkelijk die vraag mededeelen, vooral om te doen uitkomen, hoe men vroeger zijne ketterij beoordeeld heeft.

Eéne zaak kunnen wij als zeker vooropstellen; hij bestreed namelijk de eigenlijke transsubstantiatie-leer der Katholieke Kerk en noemde het eene dwaling, te gelooven, dat op het oogenblik der konsekratie de zelfstandigheid van brood ophield te bestaan. Om althans één bewijs hiervoor aan te voeren, verwijzen wij naar zijnen brief aan Ascelinus, tot wien hij zegt: „Zoo gij „met Paschasius meent, dat de zelfstandigheid van brood „in het Sakrament van 's Heeren ligchaam geheel en al „ophoudt te bestaan (*omnino decedere*), dan hebt gij een „gevoelen, dat in strijd is met alle wetten der natuur „en met de evangelische en apostolische uitspraken" [1].

1) Zie *de Katholiek*, Februarij 1859, bl. 116.

In zoover derhalve komt zijne leer overeen met de leer van alle Protestantsche sekten.

Doch nu komt de vraag: loochende hij alleen de transsubstantiatie en geloofde hij bij gevolg aan eene *impanatie*? of verwierp hij ook de wezenlijke tegenwoordigheid des Heeren in het H. Sakrament, welke door de Lutherschen zoowel als door de Katholieken verdedigd is?

Langen tijd heeft men hem, zonder den minsten twijfel, voor een bestrijder ook der wezenlijke tegenwoordigheid gehouden. Reeds Sigebertus van Gemblours verklaarde uitdrukkelijk: „Berengarius beweerde, dat de „Eucharistie, welke wij aan het altaar nuttigen, niet „inderdaad het ligchaam en bloed van Christus, maar „eene figuur van zijn ligchaam en bloed is" [1]); alle latere kronijkschrijvers stellen zijne ketterij op dezelfde wijze voor [2]), en menige plaats werd aangehaald zoowel uit zijne geschriften als uit die zijner tegenstanders, om de waarheid dier voorstelling te bevestigen. Luther en diens volgelingen beschouwden hem dan ook als een ketter, terwijl daarentegen de Kalvinisten en Zwinglianen hem verhieven [3]). Deze zienswijze heeft echter in later tijd, vooral sedert de onderzoekingen van den geleerden Mabillon, eene groote verandering ondergaan.

Mabillon namelijk poogde de goedheid, waarmede Pausen, bisschoppen en vorsten den trouwloozen en telkens hervallenden Berengarius gedurende dertig jaren

---

1) *Sigeberti Gemblacensis Chronographia* ad annum 1051.

2) *Chronicon Beccense*, *Chronicon Sithiense Joannis Iperii*, *Chronicon Jornalense Joannis Bromton*, *Chronicon Hirsaugiense Trithemii*, *Chronica S. Antonini*, *Chronicon Hermanni Corneri*, *Chronicon Martini Fuldensis*, etc.

3) Gieseler, l. c., S. 254.

behandelden, hierdoor te verklaren, dat zij in hem wel een bestrijder der transsubstantiatie, maar niet een bestrijder der wezenlijke tegenwoordigheid zouden gezien hebben. Een krachtig bewijs meende hij te vinden in deze woorden van Guitmundus: „Alle Berengarianen „komen hierin overeen, dat brood en wijn niet van „wezen veranderen (*essentialiter non mutantur*); doch, „zooals sommigen hunner mij bekend hebben, verschillen „zij grootelijks hierin, dat volgens eenigen er volstrekt „niets van 's Heeren ligchaam en bloed in deze Sakra„menten tegenwoordig is (*inesse*), maar dat zij slechts „schaduwen en figuren zijn, terwijl daarentegen anderen, „voor de afdoende redenen der Kerk wijkende zonder „nogtans hunne dwaasheid geheel op te geven, en om „als het ware eenigzins den schijn te hebben van met ons „overeen te stemmen, zeggen, dat het ligchaam en „bloed des Heeren er *inderdaad*, *maar op eene ver„borgene wijze*, *in bevat zijn* en, om genuttigd te „kunnen worden, *op zekere wijze om zoo te zeggen* „GEÏMPANEERD *worden*. EN DIT NOEMEN ZIJ HET „FIJNERE GEVOELEN VAN BERENGARIUS ZELVEN" [1]). Bovendien beriep Mabillon zich op onderscheidene uitdrukkingen van Berengarius, vooral op die welke voorkomen in zijn antwoord aan Adelman, waarin hij om zich te verdedigen verzekert te gelooven, „dat brood en wijn na de konsekratie het waarachtig ligchaam en bloed van Christus geworden", en zelfs „dat zij in het geheele ligchaam en bloed veranderd zijn" [2]).

---

1) Guitmundus, lib. I, l. c., pag. 217. Deze schrijver bezigde dus reeds de juiste termen om dit gevoelen te kenmerken: hij sprak van *impanari* en het minder gewone *invinari*.

2) Mabillon, *Acta Sanctorum*, l. c., n. 34—53.

Doch hoe sterk ook een en ander scheen aan te duiden, dat Berengarius de wezenlijke tegenwoordigheid geloofd en beleden had, Mabillon — wat latere voorstanders van dit gevoelen hebben voorbijgezien, die zich allen op hem beroepen — sprak die meening tegen; volgens hem was Berengarius onopregt, trachtte door min of meer Katholiek luidende gezegden zijne lezers te misleiden en veranderde zijne woorden en uitspraken naar gelang van plaatsen, personen en omstandigheden, maar in zijn hart verwierp hij ook de wezenlijke tegenwoordigheid [1]).

Martene was van een tegenovergesteld gevoelen; hij beriep zich op het door hem uitgegeven geschrift van Berengarius tegen het concilie van 1079, en vooral op de volgende woorden: „ik beweerde, dat het brood en „de wijn, op het altaar geheiligd, niet het ligchaam van „iemand anders, maar het eigen ligchaam van Christus „zijn en geen schijnligchaam (*fantasticum*) zooals de „Manicheën zeggen, maar een waarachtig en menschelijk „ligchaam". Bij deze plaats teekende Martene aan: „Hieruit blijkt, dat Berengarius de wezenlijke tegen„woordigheid aangenomen, doch de transsubstantiatie „vooral geloochend heeft, *gelijk onze Mabillon uitvoerig „aangetoond en bewezen heeft*" [2])!! Na Martene hebben meer Katholieke schrijvers de ketterij van Berengarius aldus beoordeeld. Van den anderen kant verscheen daartegen in het midden der vorige eeuw te Praag eene dissertatie van P. Josef Pleyer, S. J., volgens wien Berengarius ook de wezenlijke tegenwoordigheid zou geloochend hebben [3]).

---

[1]) Mabillon, l. c., n. 48 et 52.

[2]) Martene, *Thesaurus novus anecd.*, Tom. IV, pag. 107.

[3]) P. Josephi Pleyer (Plejer, Plager?) S. J. *Dissertatio historico-*

Mosheim helde blijkbaar tot de meening van Mabillon over. „Ik weet niet", zeide deze Protestantsche schrijver, „of men tegenwoordig het ware gevoelen van Berengarius „met zekerheid kent. Sommigen toch willen, dat hij „slechts eene bloote figuur, anderen, dat hij eene ware „nuttiging van 's Heeren ligchaam en bloed aannam. Wat „er van zijne schriften overig is, is zeer duister en „barbaarsch, en de lezer verstaat niet spoedig de scho„lastieke door hem gebruikte woorden; misschien bereikt „men de waarheid, als men gist, dat Berengarius zijne „leer opzettelijk, om hare te groote stoutheid niet te doen „uitkomen, verborgen gehouden en dubbelzinnig voor„gesteld heeft" [1]).

Ten sterkste meende Lessing dit oordeel te moeten afkeuren: volgens hem toch leerde en beleed Berengarius „eene ware, wezenlijke tegenwoordigheid van het ligchaam en bloed". Dit trachtte hij aan te toonen door het gezag van Mabillon (!) en Martene; door de bewijzen, die hij bij deze schrijvers gevonden had en op zijne beurt nader aandrong; en tevens ook door sommige plaatsen uit het door hem ontdekte werk van Berengarius *de sacra coena* [2]).

Dit uitvoerig geschrift bood inderdaad eene ruime gelegenheid aan tot het doen van nieuwe onderzoekingen: eene gelegenheid, waarvan velen en inzonderheid Stäudlin,

---

critica, an Berengarius, etc. Deze dissertatie kennen wij alleen uit den *Thesaurus Theologicus* (naamloos in 1762 te Venetië uitgegeven door F. A. Zaccaria, S. J.), Tom. X, pag. 1010—1031. Pleyer zelf is een ons overigens onbekende schrijver: wij lazen echter in het dertiende deel van genoemd werk, dat hij in 1762 nog werkzaam was aan de universiteit van Praag.

[1]) Mosheim, *Institutiones hist. eccles.*, lib. III, pag. 553 (opgave van Lessing).

[2]) Lessing, S. 12, 13, 175—186.

Staudenmaier, Neander en Reuter gebruik hebben gemaakt. Maar niettemin blijft men nog altijd over de eigenlijke leer van Berengarius verschillend oordeelen. Onzes inziens is laatstgenoemde schrijver de waarheid het meest nabij gekomen, die na vele aanhalingen uit bovengenoemd werk aldus besluit: „Indien wij derhalve het „wezenlijk gevoelen van Berengarius wenschen te ken„nen (*hetwelk hij welligt schroomde uit te spreken*), dan „moeten wij — zoo ik mij niet grootelijks vergis — „toegeven, dat in zijn oog de Eucharistie vooral *eene „hernieuwde gedachtenis des Heeren* was en de elementen, „uitwendige teekens, als het ware *eene zekere beeldtenis* „van den Heer vertoonden aan den geloovige, die ze „ontving: zoodat hij als in het midden staat tusschen „Kalvijn en Zwingel, maar nogtans meer tot het gevoelen „van den laatste schijnt over te hellen" [1]).

Berengarius geloofde niet aan de wezenlijke tegenwoordigheid, zooals wij Katholieken, of zelfs zooals de orthodoxe Lutherschen die verstaan: dit is, dunkt ons, duidelijk en zeker. Het is waar, men vindt somtijds bij hem woorden en verklaringen, die eene impanatie-leer schijnen aan te duiden; — maar men vindt er evenzeer, die gunstig kunnen schijnen voor de leer der transsubstantiatie. Door zulke woorden mag men zich niet laten misleiden; hij kwam, wij zeggen dit Mabillon, Mosheim en Reuter na, niet altijd rondborstig voor zijne ware meening uit en de redenen zijner onopregtheid liggen voor de hand.

Immers hij bestreed de Katholieke leer, die door zijne tijdgenooten algemeen geloofd en beleden werd; maar hoe konde hij eenig goed gevolg van zijne pogingen ver-

---

1) Reuter, S. 78.

wachten, zoo hij zich niet van tijd tot tijd aan de Katholieke, door het algemeen gebruik gevestigde bewoordingen hield? iedereen zou hem dadelijk als ketter verafschuwd hebben. Daarenboven beriep hij zich telkens op de uitspraken der Kerkvaders, van den H. Ambrosius vooral en den H. Augustinus, die meermalen de Katholieke spreekwijzen gebezigd hadden; die spreekwijzen derhalve moest hij wel overnemen — maar ten zijnen voordeele in oneigenlijken zin uitleggen, — wilde hij met eenigen schijn den strijd tegen zijne tegenstanders voeren.

Dat hij intusschen de wezenlijke tegenwoordigheid loochende, willen wij door de volgende korte opmerkingen duidelijk maken. 1. Men kon, beweerde hij, wel zeggen: „het brood is na de konsekratie Christus' ligchaam", maar evenzoo en in denzelfden zin als men zeggen kan: „Christus is de hoeksteen" [1]). 2. Hij loochende het nuttigen van 's Heeren ligchaam *met den mond*; met den mond nuttigde men alleen het uitwendige teeken, maar *met het hart* 's Heeren ligchaam [2]). 3. Brood en wijn, zeide hij, werden gekonsakreerd, dat is, veranderd van gewoon voedsel in heilige teekenen; maar de zaak die zij beteekenden of het ligchaam des Heeren bleef in den hemel [3]). 4. De ongeloovigen en zondaren werden dat ligchaam niet deelachtig; de geloovigen alleen ontvingen het, maar door eene bloot *geestelijke* nuttiging [4]).

Vraagt men nu verder, wat hij bedoelde door die

---

1) Berengarius, *de sacra coena*, pag. 75, 76. 2) Ibidem, pag. 148.
3) Ibidem, pag. 116, 157 etc.; *Acta Conc. Romani*; bij Martene, *Thes. nov.*, Tom. IV, pag. 107.
4) *Epistola ad Adelmannum*; ibidem, pag. 110.

geestelijke nuttiging en of hij daaraan den zin hechtte, dien wij in lateren tijd bij Kalvijn vinden, dan trekken wij het vooreerst zeer sterk in twijfel, of Berengarius daarover ooit met zooveel fijnheid heeft nagedacht; vervolgens schijnt het ons toe, dat zijne zienswijze veel meer overeenstemming heeft met die van Zwingel, en de avondmaalsviering voor hem slechts eene herinnering, *eene bloote gedachtenisviering des Heeren* was. Daartoe toch leidde het rationalistiesch standpunt, waarop hij zich plaatste: in de Eucharistie wilde hij alles zonder wonderen en op natuurlijke wijze verklaren. Lanfrank kende hem ook bij het omschrijven zijner ketterij dit gevoelen toe; „Gij gelooft", zegt Lanfrank, „dat brood en wijn bij de „konsekratie hunne zelfstandigheid behouden, dat is, dat „zij brood en wijn waren vóór de konsekratie, en brood „en wijn zijn na de konsekratie; — dat zij Christus' vleesch „en bloed *genoemd* worden, daarom wijl zij in de Kerk „*ter gedachtenis* van het gekruisigd vleesch en vergoten „bloed worden gevierd: *opdat wij, daardoor vermaand*, „*altijd 's Heeren lijden gedachtig blijven*" [1]). Onderscheidene gezegden van Berengarius kunnen dit bevestigen. Zoo bijv. zijne vergelijking tusschen het Sakrament en een kardinaal die den Paus vertegenwoordigt; de goede of kwade behandeling dien kardinaal aangedaan is, zegt hij, geene persoonlijke vereering of onteering van den Paus: maar evenzoo ook als het Sakrament gebroken wordt, hetwelk slechts brood en een teeken of beeldtenis is van 's Heeren ligchaam, dat er wel door vertegenwoordigd, maar volstrekt niet in bevat wordt, dan mogen wij geenszins aan de lijdelijkheid van 's Heeren ligchaam

1) Lanfrancus, cap. 22.

denken [1]). Maar nog duidelijker zijn de volgende woorden: „Christus vordert, dat gij door het ligchamelijk „eten en drinken der uitwendige zaken, het brood en „den wijn, u *herinneren* zult aan het geestelijk eten en „drinken van zijn ligchaam en bloed, dat in den geest „geschiedt, als gij u inwendig voedt met de mensch„wording en het lijden des Woords; opdat gij, volgens „de nederigheid, met welke het Woord is vleesch ge„worden, en het geduld, waarmede Hij zijn bloed stortte, „ook uw inwendig leven in nederigheid en geduld door„brengt, en in die deugden uwe rust en vreugde vindt, „gelijk gij u uitwendig met die spijs en drank tevreden „stelt" [2]). Dit weinige zal, hopen wij, voldoende zijn; wij gaan dus onze laatste vraag stellen.

III. Is Berengarius Katholiek afgestorven? Vooral bij deze vraag moeten wij met groote bedaardheid en onpartijdigheid bezield zijn, wijl zij zoo geheel verschillend door Katholieken en Protestanten beantwoord wordt. Beginnen wij met het regte standpunt in te nemen.

Lessing bestrijdt de bekeering van Berengarius, maar hij doet dit voornamelijk op *innerlijke* gronden en plaatst zich daardoor op een verkeerd en zeer partijdig standpunt. „Een man", schrijft hij, „als Berengarius, heeft de waar„heid gezocht; op een leeftijd, waarop zijn verstand alle „mogelijke rijpheid bezat, gemeend de gezochte waarheid „te hebben gevonden; de gevondene waarheid moedig „beleden en grondig aan anderen onderwezen; bij de „beledene en geleerde waarheid, trots alle gevaren en „trots zijne eigene vreesachtigheid voor die gevaren,

---

[1]) Berengarius, *de sacra coena*, pag. 273. [2]) Ibidem, pag. 223.

„dertig, veertig jaren volhard; — en op eenmaal en wel „in het oogenblik, waarop den mensch van alle verkre- „gene schatten niets dierbaarder kan zijn dan de schat der „waarheid — de eenige, welken hij kan hopen met zich „te nemen —, op eenmaal zoude er in zijne ziel „zulk een volledige omkeer hebben plaats gegrepen, „dat waarheid ophield voor hem waarheid te zijn? — Die „mij dit kan doen gelooven, hij zou mij tevens doen „besluiten, om van stonden af aan alle onderzoek naar „de waarheid te laten varen" [1]).

Deze en dergelijke opmerkingen van Lessing hebben, wij erkennen het, de kracht om te verblinden; dit blijkt onder anderen uit de handelwijze der latere Protestantsche schrijvers, die allen twijfel omtrent de bekeering van Berengarius door Lessing's redenen opgelost waanden, zoodat zij zich zelfs de moeite niet meer gaven van eene „zoo onwaarschijnlijke" zaak als die bekeering op nieuw te onderzoeken.

De beschouwing van Lessing — dit is onze eerste en, hoe gewigtig ook, nogtans niet onze gewigtigste tegenbedenking — is niet alleen zeer Protestantsch, maar daarenboven met het karakter van Berengarius zooals de geschiedenis ons dit voorstelt, in strijd. Om dit helder te doen uitkomen, stellen wij er eene Katholieke en met de geschiedenis overeenkomende beschouwing tegen. Een man als Berengarius, zeggen wij op onze beurt, heeft, om zich een naam te maken, de waarheid en het algemeen geloof der gansche Christenheid aangetast; zijne dwaalleer langs allerlei slinksche

---

[1]) Lessing, S. 35.

wegen trachten te verbreiden; door dubbelzinnige en dikwijls zeer Katholiek luidende woorden zich vrienden en begunstigers pogen te maken; herhaaldelijk zijne ketterij, wanneer hij geene kans zag om haar langer te verdedigen, herroepen en afgezworen; maar in zijnen hoogen ouderdom en aan den rand des grafs gekomen, moest hij het ijdele zijner pogingen erkennen; de meesten zijner vrienden, vooral die vroeger door zijne dubbelzinnigheid misleid waren, hadden zijne partij verlaten; de leer, die hij minder uit innige overtuiging, dan uit roemzucht gepredikt had, was van alle kanten fel bestreden, en meermalen in Frankrijk zoowel als door den H. Stoel plegtig als eene verfoeijelijke ketterij veroordeeld; in plaats derhalve van roem en eer, had hij er slechts oneer en schande van ingeoogst, is het nu niet zeer goed denkbaar, dat de eenzaamheid, waarin hij zijne laatste jaren doorbragt, hem voor goed de oogen opende? dat hij, de rekenschap gedachtig, welke hij weldra aan God zou moeten afleggen, zich opregt met God en de Kerk verzoende, door werken van boete het gestichte kwaad zooveel mogelijk trachtte te herstellen en zich tot de eeuwigheid voorbereidde? Zeker, daar was eene groote genade toe noodig; maar laat het zich niet zeer goed, zelfs volgens onze menschelijke berekeningen, verklaren, dat zijn overigens zedelijk levensgedrag hem die genade bij God heeft doen vinden?

Door deze voorstelling wilden wij natuurlijk de bekeering van Berengarius niet *bewijzen*; wij gaven haar slechts, om *het onwaarschijnlijke* dier bekeering weg te nemen, hetwelk Lessing door zijne partijdige en met het karakter van Berengarius strijdige voorstelling meende bewezen te hebben: en daarvoor achten wij haar zeer vol-

doende. Maar wij hebben nu nog eene tweede veel gewigtiger bedenking.

Volmondig zeggen wij met Lessing: al bood ook de geschiedenis ons veel sterkere bewijzen en getuigenissen aan voor de bekeering van Berengarius, dan die welke zij ons geeft; al getuigden al zijne tijdgenooten eenparig voor die bekeering; ja zelfs al was er eene authentieke akte van opgesteld en door hem zelven onderteekend; — dan nog zoude men aan die bekeering kunnen twijfelen, dan nog zou een Protestant kunnen vragen, of zij wel opregt was geweest en of zij niet veeleer, als een nieuw bewijs dier lafhartigheid moet worden aangezien, die hem ook in zijn leven meermalen tegen zijne overtuiging tot het doen eener herroeping deed besluiten. Maar zulke vragen en twijfelingen, voegen wij er dadelijk bij, zijn zeer ongepast; het oordeel over de opregtheid van iemands handelingen, vooral van de handelingen zijner laatste dagen en oogenblikken, moet aan God worden overgelaten, die het hart van den mensch doorgrondt: *wij* moeten die opregtheid wenschen en hopen. Doch zoo niemand, veel minder mag de onderzoeker der geschiedenis zijne uitspraak op zulke twijfelingen, of op redenen van innerlijke onwaarschijnlijkheid gronden; hij vooral moet in de eerste plaats vragen: wat zegt de geschiedenis en welke uitwendige bewijzen geeft zij ons aan de hand? Hierom dan ook onderzochten nimmer de Katholieke, zoomin als de vroegere Protestantsche schrijvers (Albertinus, Larroque, Basnage), of de bekeering van Berengarius opregt was geweest, zij stelden alleen de vraag: is hij in de uitwendige gemeenschap der Kerk gestorven en op welke geschiedkundige gronden en getuigenissen kan men dit hetzij bevestigen, hetzij loochenen? Daardoor wordt de

zaak op haar waar terrein gebragt. Wij stellen diezelfde vraag, zullen bij hare beantwoording de geleverde bewijzen zoo voor als tegen de bekeering van Berengarius getrouw mededeelen en ze van onze zijde zooveel mogelijk toelichten.

Gronden voor de bekeering van Berengarius.

I. Wij beginnen met het grafschrift, dat op het graf van Berengarius geplaatst is, bestaande uit zes en twintig disticha, waarvan het eerste aldus luidt:

> Quem modo miratur, semper mirabitur orbis,
> Ille Berengarius non obiturus obit.

De vervaardiger van dit grafschrift [1]) was Hildebertus van Tours. Hildebertus, in 1057 te Lavardin geboren, in 1092 tot aartsdiaken en in 1097 tot bisschop van Mans benoemd en later in 1125 op den aartsbisschoppelijken zetel van Tours verheven, was een der beste schrijvers van dien tijd en bovendien een man van uitstekende deugd, zoodat zelfs sommigen hem den naam van *Heilig* gegeven hebben, hoewel de Benediktijner Beaugendre, de uitgever zijner werken, hem slechts den titel van *Venerabilis* durfde toekennen. Maar in zijne jeugd was hij in de school van Berengarius onderwezen; hierdoor laat het zich natuurlijk verklaren, dat hij dit gedicht aan de nagedachtenis zijns meesters wijdde, doch men heeft het steeds, en reeds

---

1) Het wordt medegedeeld door Beaugendre, *Venerabilis Hildeberti Opera*, Parisiis 1708, pag. 1323. 1324. Men vindt het ook bij Baronius, Albertinus, Oudin, Natalis Alexander en meer schrijvers. Vele oude Chronica bevatten de eerste regels. De anonyme schrijver, die Beda's geschiedenis van Engeland voortzette (*Rerum Britannicarum scriptores*, Heidelberg 1587, pag. 343), was waarschijnlijk de eerste, die het geheel in zijn geschrift opnam.

in zijnen tijd, sterk afgekeurd, dat hij daarin zulken uitbundigen lof aan Berengarius toezwaait, hem alle deugden toekent en onder anderen van hem zegt:

Quo minor est quisquis maximus est hominum.

Evenwel, zeggen de Katholieke schrijvers, hoe onmatig hij ook is in loftuitingen op zijnen meester, nooit zou hij, indien deze buiten het geloof en den schoot der Katholieke Kerk gestorven was, het volgende distichon geschreven hebben, waarmede hij eindigt:

Post obitum vivam secum, secum requiescam,
Nec fiat melior sors mea sorte sua.

Want Hildebertus deelde volstrekt de ketterij van zijnen meester niet: integendeel hij was zeer geloovig en orthodox omtrent het punt der Eucharistie, waarvan hij ons in zijne *Sermones* en *Carmina* de schoonste blijken levert; zelfs vindt men bij hem het woord *transsubstantiatie* en in den laatsten tijd heeft men hem voor den schrijver gehouden, die het eerst dit woord, hetwelk de Katholieke leer zoo juist uitdrukt, gebruikte [1]). Hoe derhalve zoude

---

[1]) Beaugendre, pag. 532, Reuter, pag. 26, en zeer vele schrijvers getuigden dit, maar nergens vonden wij de plaats aangegeven, waar Hildebertus dit woord gebruikte. Dr. Schenkel (in de Protestantsche *Real-Encyclopädie* van Herzog, B. I, S. 33) verwees ons naar twee plaatsen van Hildebertus, *Sermo* 5 *in Coena Domini* en *de Sacramento Altaris*. Op beide plaatsen staat het woord transsubstantiatie niet in den tekst van Hildebertus, maar in eene kantteekening van den uitgever. Wij zochten dus zelven en vonden eindelijk het volgende in den 93 *Sermo* (bij Beaugendre, pag. 689): „Cum profero verba Canonis et verbum *Transsubstantiationis*, „et os meum plenum est contradictione et amaritudine et dolo, „quamvis eum honorem labiis, tamen spuo in faciem Salvatoris". Hildebertus heeft dus zeker dit woord gebruikt, of hij echter de eerste is, bij wien het gevonden wordt, kan met reden betwijfeld worden. Men zie het voorgaande deel van dit tijdschrift, bl. 127.

hij Berengarius in den hemel hebben kunnen plaatsen, ja zich zelven geen beter lot toegewenscht hebben, indien deze in zijne ketterij over de Eucharistie ten einde toe had volhard?

Bij de Protestantsche schrijvers vonden wij geen antwoord op dit argument. Albertinus [1]) evenwel besluit uit dit gedicht, dat Hildebertus in den beginne een aanhanger der ketterij is geweest, maar later van gevoelen „ver-„anderde of *veinsde* te veranderen, *welligt* om zich den „weg tot zijne verheffing niet af te sluiten". Wij gaan het hatelijke dier woorden voorbij, om alleen op de zaak te letten, die werkelijk aandacht verdient.

Hildebertus schreef zijn gedicht, niet toen hij reeds aartsbisschop van Tours was, zooals Oudin zegt [2]), zelfs niet toen hij den aartsbisschoppelijken zetel van Mans beklommen had, gelijk Sudendorf wil [3]), maar hoogstens *als aartsdiaken van Mans* (1092—1097), en welligt nog vroeger. Dit blijkt ontegensprekelijk uit een kort vers van Balderik, abt van Bourgeuil en later bisschop van Dol, waarin deze den *aartsdiaken* Hildebertus prijst over zijn gedicht op Berengarius [4]). Als bisschop was Hildebertus, blijkens zijne geschriften, buiten twijfel Katholiek; maar

---

1) Albertinus, lib. III, pag. 954. 2) Oudin, Tom. II, pag. 638.

3) Sudendorf, S. 61, 62. Hij beroept zich op Willem van Malmesbury, doch, zooals aanstonds blijken zal, geheel ten onregte.

4) Men vindt namelijk bij Duchesne (Quercetanus), *Historiae Francorum scriptores*, Tom. IV, pag. 271, onder *Baldrici Andegavensis, abbatis Burguliensis, carmina historica*, het volgende vers:

AUDEBERTO [Hildeberto] CENOMANNENSI ARCHIDIACONO.

Censeo famosis te vatibus aequiparandum
Quamvis praeniteas re, fama, vatibus ipsis
Nec tu dissideas a commoditate Maronis. — — — :.
De Berengario Turonensi pauca loquutus,
Es nobis visus nisi fallor magnus Homerus.

dit sluit de mogelijkheid niet uit, dat hij vroeger zijnen leermeester in diens dwaling gevolgd was, en hem en zijne ketterij in dien tijd met zijn grafschrift wilde verheerlijken. Evenwel die mogelijkheid is ten hoogste onwaarschijnlijk. Zelfs zijne tijdgenooten kenden aan dat grafschrift die strekking geenszins toe. Nooit heeft men gehoord van eene herroeping of bekeering van Hildebertus. Niemand heeft hem beschuldigd van eenig deel aan de ketterij van Berengarius gehad te hebben; en toch zou die beschuldiging zeker zijn uitgebragt, indien er slechts de minste grond voor bestaan had. Want bij zijne benoeming tot bisschop van Mans ondervond hij groote tegenkanting; men ontzag zich niet zijnen naam door de lasterlijkste aantijgingen van grove onzedelijkheid te bezwalken, ten einde zijne wijding te verhinderen [1]); zoude zijne tegenpartij verzuimd hebben, zijn geloof in verdenking te brengen en hem een aanhanger der ketterij te noemen, indien zijn vroeger leven daartoe werkelijk aanleiding gegeven had? — Aan dit eerste bewijs kennen wij derhalve eene groote waarde toe, die nog verhoogd wordt, als men het met de overige bewijzen vereenigt; volgens Oudin en Basnage zoude vooral het grafschrift van Hildebertus niet alleen latere schrijvers, maar zelfs zijne tijdgenooten en onder anderen den monnik Clarius in den waan gebragt hebben, dat Berengarius zich met de Kerk verzoend had.

2. Een gelijksoortig bewijs, en daarom door ons slechts bloot te vermelden, vonden de Katholieken in een tweede

---

[1]) Men zie bij Baronius op het jaar 1088 een brief van Ivo van Chartres (doch welligt ten onregte op diens naam gesteld) en vergelijke vooral de aanmerkingen, welke Beaugendre in het leven van Hildebert maakt, l. c., pag. XIX.

grafschrift van Berengarius, vervaardigd door boven reeds genoemden Balderik, dat om zijne kortheid hier eene plaats kan vinden:

SUPER DOMNUM BERENGARIUM.

Tota Latinorum facundia marcida floret,
Dum Berengario Turoni viguere magistro.
Porro Latinorum facundia florida marcet,
Invida sors Turonis ubi tantum lumen ademit.
Clauditur in Jano tibi, doctor, janua vitae:
Vel magis in Jano patuit tibi janua vitae.
En tua, magne senex, jacet hoc sub fornice gleba,
Ad reditum propriae suspirans conditionis.
Promittatque licet veniam tibi spes meritorum,
Hanc tamen acceleret lector pia vota vovendo [1]).

Nooit, zegt Mabillon, zou de godvruchtige en Katholieke Balderik de twee laatste regelen geschreven hebben, zoo Berengarius, zijn tijdgenoot, buiten den schoot der Kerk gestorven was [2]).

3. Men vindt in het nekrologium der Kathedraal-kerk van Angers: „den 6 Januarij overleed Berengarius, aartsdiaken dezer Kerk." Mabillon, die dit mededeelt [3]), teekent er bij aan, dat men in een nekrologium den naam van iemand niet zou hebben opgenomen, die tot aan zijnen dood halsstarrig in de ketterij volhard zou hebben. Te Angers derhalve moet men zich overtuigd hebben gehouden van de bekeering van Berengarius. Maar te Tours moet men die overtuiging gedeeld hebben, want waaruit anders zou het godvruchtig gebruik van de kanunniken

---

1) Bij Duchesne, l. c., pag. 259. Men vindt het onder anderen bij Mabillon (*Acta Sanctorum*), Albertinus, Oudin en Natalis Alexander.

2) Mabillon, *Vetera Analecta*, pag. 516.

3) Mabillon, *Acta Sanctorum*, n. 66.

der St. Martinus-kerk van Tours zijn voortgesproten, om jaarlijks op den derden Paaschdag het graf van Berengarius te bezoeken en bij dat graf den Psalm *de Profundis* te bidden? een gebruik, dat zeker nog in de voorgaande eeuw bestond [1]).

4. Tot hiertoe hoorden wij nog niemand, die regtstreeks het Katholiek afsterven van Berengarius getuigde: letten wij thans op dergelijke *regtstreeksche* getuigenissen. Joannes, monnik van Marmoutier, zegt in het door hem geschreven *Chronicon* der St. Martinus-kerk van Tours: „In het jaar des Heeren 1088 stierf de leeraar en meester „in de letterkunde Berengarius, als geloovige en opregt „Katholiek (*fidelis et vere Catholicus*), op wiens graf dit „grafschrift gegrift is: *Quem modo miratur*" enz., de eerste regelen van het door Hildebertus gemaakte grafschrift [2]). — Het hier bedoelde *Chronicon* loopt tot het jaar 1226; wat de schrijver derhalve getuigt over den dood

---

1) Stäudlin vond dit gebruik aldus beschreven door Moleon, *Voyages liturgiques de France*, Paris 1757, pag: 129: „Le mardi „de Pâque, le clergé de S. Martin va le matin faire station au „monastère de S. Côme, où l'on trouve la principale porte fermée „exprès par honneur, on y acheve la prose de la resurrection; „les religieux qui sont assemblés en dedans sous leur croix reponden dent et lorsque le clergé recommence d'un ton plus haut, les „religieux ouvrent les portes et marchent à l'église devant le „clergé, lequel après avoir chanté quelques antiennes et oraisons „et avoir pris dans le monastère quelques rafraichissemens comme „une agape des premiers chretiens, ils s'arretent auprès du tom„beau de *Berenger*, Archidiacre d'Angers et depuis maitre d'école „de l'église de S. Martin, qui se retira dans cette solitude pour „y faire pénitence après avoir abjuré ses erreurs. On recite sur „son tombeau le pseaume *de profundis*, le *Pater*, les versets et „oraisons pour les defunts, et on s'en retourne dans le même ordre „qu'on est venu." Stäudlin, S. 91. — De naam van Berengarius, zegt Mabillon (*Acta Sanctorum*, n. 68), werd daarbij niet genoemd.

2) Mabillon, *Acta Sanctorum*, n. 63.

van Berengarius, die 140 jaren vroeger plaats had, heeft op zich zelf zeer geringe waarde. Men moet echter in aanmerking nemen, dat hij in de nabijheid van Tours woonde, het *Chronicon* van de Martinus-kerk dier stad schreef, tot wier kanunniken Berengarius behoord had, en bij het schrijven daarvan zeer waarschijnlijk de archieven dier kerk ten zijnen dienste had. Eene omstandigheid maakt dit voor ons bijna tot zekerheid; want onder de handschriften dier kerk is er een, hetwelk genoegzaam dezelfde woorden bevat; men leest daar: „De leeraar en „meester in de letterkunde Berengarius stierf als geloovige „en opregt Katholiek in het jaar des Heeren 1088, het 28ste van Filips I, Koning van Frankrijk, het eerste van Paus Urbanus" [1]). Het is waar, zooals Pagi teregt aanmerkt, ook dit handschrift is vermoedelijk eerst geruimen tijd na den dood van Berengarius geschreven; want men zal vóór de regering van Filips II dezen Filips niet *den eerste* hebben genoemd; doch hoe dit ook zij, men ziet er uit, hoezeer men zich van de bekeering van Berengarius overtuigd hield, zelfs in die kerk, tot welke hij in de naauwste betrekking gestaan had.

5. Die overtuiging werd algemeen gedeeld door alle kronijkschrijvers der twaalfde en volgende eeuwen; zij spreken van de boetvaardigheid en het heilig leven van Berengarius in zijne laatste jaren en sommigen laten hem zelfs het uur van zijnen dood voorspellen [2]). Hunne

---

1) Pagi, ad annum 1088.

2) Wij laten hier de woorden van eenigen hunner volgen. Matheus Pâris: „Licet primum juventutis calorem aliquarum haeresum defensione infamaverit, aevo tamen maturiore ita resipuit, ut citra controversiam a quibusdam sanctus habeatur in multis operibus bonis, et maxima humilitate et eleëmosynarum largitionibus appro-

overeenstemming in dit punt is zeker zeer opmerkelijk; evenwel willen wij ze volstrekt niet als een afdoend bewijs doen gelden, alvorens ons verzekerd te hebben, dat zij haar ontstaan niet te danken heeft aan eene omstandigheid, welke hen in dwaling moest of althans kon brengen. Het is dus van belang op diegenen hunner te letten, die het eerst de bekeering van Berengarius in hunne kronijken vermeld hebben.

Hierdoor komen wij aan het berigt van Willem van

---

batus" (Bulaeus, pag. 481). — Vincentius van Beauvais: "Berengarius in fine ita resipuit, ut sine retractatione a quibusdam Sanctus habeatur, eleëmosynis et humilitate, magnarum possessionum Dominus dispertiendo, non famulus abscondendo et adorando, nullam foeminam conspectui suo patiebatur admitti" (Ibid.). — Joannes Bromton: "Post haec Berengarius sancte vixit et obitum suum praedixit" (Oudin, pag. 638). — Joannes van Iperen: "Ipse tamen Berengarius homo sanctus dicitur alias extitisse, et finem suum praedicendo feliciter migrasse" (Martene, *Thes. nov.*, Tom. III, pag. 578). — Martinus Polonus zegt nagenoeg hetzelfde, waar hij spreekt over de regering van keizer Hendrik II. Men kan nog vergelijken: *Chronica S. Antonini*, Tit. XVI, cap. I, § 20; *Chronicon Martini Fuldensis*, bij Eccard, *Corp. hist. medii aevi*, Tom I, pag. 1675 en *Chronicon Hermanni Corneri*, ibidem, Tom. II, pag. 595.

Mabillon deelde uit een oud perkamenten handschrift (*membranae Laureacenses*) het volgende mede in zijne *Vetera Analecta*, pag. 515: "Tunc Berengarius Româ discedens Turones venit, ibique in insula, quae S. Cosmae dicitur, saeculi pompis abrenuncians, fere per viginti octo annos assidue Domino militavit, aliique plures Canonici S. Martini sancto Spiritu, necnon salutari ejus admonitione instructi, mutatis vestibus sese ad insulam contulerunt". Natalis Alexander en anderen hebben hieraan nog al waarde gehecht, doch onzes inziens geheel ten onregte; want de schrijver stelt de bekeering van Berengarius zeker 20 jaren te vroeg, na zijne herroeping onder Nikolaas II: en dit is geen schrijffout, want men vindt dezelfde vergissing in meer *Chronica* van lateren tijd hij toont daardoor duidelijk geen tijdgenoot van Berengarius geweest te zijn. Oudin, pag. 639, verzekert dan ook, dat het bedoelde handschrift een *Chronicon* bevat, hetwelk loopt tot het jaar 1313.

Malmesbury, uit hetwelk velen dier latere schrijvers blijkbaar geput hebben en dat door de Katholieken als een der sterkste bewijzen voor hunne meening is aangehaald. Hij spreekt eerst over de ketterij van Berengarius, hare veroordeeling door Leo IX en Gregorius VII en de geschriften van Lanfrank en Guitmundus, welken laatste hij noemt — iets, waarop wij aanstonds terug zullen komen — „den meest welsprekenden man van onzen tijd". Onmiddellijk daarna vervolgt hij aldus: „Evenwel hoezeer Berengarius „in het eerste vuur der jeugd zijnen naam door de ver„dediging van sommige ketterijen bezoedeld heeft, is hij „echter op rijperen leeftijd zoozeer tot betere gedachten „gekomen, dat sommigen hem zonder herroeping voor „heilig houden. Om zijne ontelbare goede eigenschappen „was hij in achting, vooral om zijne nederigheid en „aalmoezen, daar hij zich den meester zijner rijke bezit„tingen toonde door ze uit te deelen, en niet hun slaaf, „door ze te verbergen of te aanbidden. Tegen vrouwelijke „schoonheid nam hij zich zoozeer in acht, dat hij nooit „eene vrouw in zijne tegenwoordigheid toeliet. Hij ver„achtte geene armen, vleide geene rijken, leefde over„eenkomstig de natuur en stelde zich volgens den Apostel „tevreden met voedsel en kleeding te hebben. Hierom „prijst hem de bisschop van Mans, Hildebertus" [1]). Na het grafschrift, door Hildebertus vervaardigd, te hebben medegedeeld, „bij welks lezing men moet in het oog „houden, dat de bisschop de maat in zijne loftuitingen „is te buiten gegaan", zegt onze schrijver verder: „Hoewel

---

1) Hildebertus was derhalve *bisschop van Mans*, toen dit berigt geschreven werd; er volgt volstrekt niet uit, dat hij, zooals Sudendorf wil, die waardigheid reeds bekleedde, toen hij het grafschrift van Berengarius opstelde.

„Berengarius zelf tot betere gevoelens gekomen is, heeft „hij nogtans al degenen, die hij in alle landen misleid „had, daartoe niet kunnen brengen. Zoo kwaad is het, „anderen door woord of voorbeeld van het goede af te „trekken, want de zonde eens anderen bezwaart u welligt „nog, als uwe eigene reeds is uitgewischt." Dan verhaalt hij, hoe Fulbertus op zijn sterfbed de ketterij van zijnen leerling Berengarius reeds voorspeld had en besluit eindelijk met deze woorden: „Ja Berengarius zelf zeide, „toen hij op Driekoningendag stervende was en onder een „grooten zucht zich herinnerde, hoevele ongelukkigen „hij als jongeling in het eerste vuur zijner dwaling met „het gif der ketterij besmet had: *Heden op den dag zijner „Verschijning zal mij mijn Heer Jesus Christus ver- „schijnen; om mijne boetvaardigheid, zooals ik hoop, tot „mijne belooning; of om anderen, wat ik vrees, tot mijne „straf*" [1]).

Toont Willem van Malmesbury, mogen wij vragen, geene groote onbekendheid ten opzigte van Berengarius, als hij diens dwaling „*in het eerste vuur der jeugd*" en diens bekeering „*op rijperen leeftijd*" stelt? wij zagen toch Berengarius nog op tachtigjarigen ouderdom zijne ketterij verdedigen. Meermalen is die opwerping van Protestantsche zijde gemaakt [2]): doch ten onregte, want wij mogen hier slechts aan woordenpraal, aan eene fout in den stijl denken. Immers Willem laat den jeugdigen Berengarius reeds in 1029 aan het sterfbed van Fulbertus verschijnen en hem tevens *vijftig* jaren later, in

---

1) Willielmus Malmesburiensis, *de gestis regum Anglorum*, lib. III; bij Bouquet, Tom. XI, pag. 191.

2) Larroque en Basnage; bij Reuter, pag. 71, 72.

1079, zijne ketterij nogmaals herroepen; ja, wat meer is, hij wist, dat Berengarius na die herroeping op nieuw tot zijne dwaling was teruggekeerd: anders toch is het niet verklaarbaar, hoe hij schrijven kon, dat „sommigen hem *zonder herroeping* voor heilig houden" [1]); hij wist bij gevolg zeer goed, dat Berengarius tot in zijnen hoogen ouderdom de ketterij bleef verdedigen.

Volgens Oudin [2]) zou zijn verhaal op het grafschrift van Hildebertus rusten, hetwelk hij geheel mededeelt en dat hem de bekeering van Berengarius deed veronderstellen. Het grafschrift, antwoorden wij, kan er hem toe gebragt hebben, de nederigheid en zedigheid, de aalmoezen en het Christelijk leven van Berengarius te prijzen; dit is mogelijk en zelfs waarschijnlijk. Maar daarin las hij niet, dat „Berengarius zich bekeerd had, doch al zijne aanhangers niet had kunnen bekeeren"; daarin las hij vooral de laatste woorden niet, welke Berengarius op zijn sterfbed sprak en die hij, niet bij wijze van gerucht — (gelijk de voorspelling van Fulbertus, van wien hij zegt: praedixisse *ajunt*), — maar zonder de minste twijfeling mededeelt; deze omstandigheden moeten hem derhalve op eene andere wijze zijn bekend geweest en daar hij zoo zeker spreekt, door zijne tijdgenooten niet tegengesproken en door de volgende schrijvers geloofd is, moet men reeds *ten zijnen tijde* van de bekeering van Berengarius zich algemeen overtuigd hebben gehouden.

De kronijk van Willem van Malmesbury loopt tot het jaar 1127 en is omstreeks veertig jaren na den dood van

---

1) *Zonder herroeping*: uit het volgende, waar de bekeering zoo zeker gemeld wordt, blijkt, dat deze woorden moeten beteekenen: *zonder schriftelijke of pleytige herroeping.* 2) Oudin, l. c., pag. 637.

Berengarius geschreven. Met reden derhalve meenden de Katholieke schrijvers zich op zijn getuigenis te mogen beroepen.

Er is evenwel eene belangrijke omstandigheid, welke zij zoowel als genoegzaam alle Protestanten hebben voorbijgezien en waarvan ook wij voor het eerst, bij onze nasporingen over den dood van Berengarius, kennis kregen: *Willem van Malmesbury heeft alles, wat hij over Berengarius verhaalt, letterlijk uit een vroegeren schrijver overgenomen* [1]).

Er bestaat namelijk eene voortzetting van Beda's *geschiedenis van Engeland*, loopende tot het jaar 1100, waarvan de schrijver niet genoemd, doch door Oudin [2]) vermoed wordt Sulcardus te zijn, een monnik van Westminster en korten tijd na dat jaar overleden: daarin vindt men *letterlijk* het gansche verhaal van Willem van Malmesbury betrekkelijk Berengarius [3]). Wie, moeten wij vragen, is de schrijver, wie de afschrijver? Cave [4]),

---

1) Joannes a Bosco (du Bois) deelt in zijne *Bibliotheca Floriacensis*, Parijs 1605, het volgende fragment mede uit een oud handschrift dier klooster-bibliotheek: „Ipse Berengarius postea resipiscens et poenitentiam agens cum die Epiphaniorum moreretur, recordatus, quot miseros quondam adolescens primo sui erroris calore secta sua infecisset, producto gemitu, Hodie, inquit, die apparitionis meae apparebit mihi Dominus Jesus Christus propter poenitentiam ut spero ad gloriam vel propter alios a me corruptos, ut timeo, ad poenam" (Bulaeus, pag. 481). — Mabillon vraagt in zijne *Acta Sanct.*, n. 65, of Willem van Malmesbury welligt dit handschrift gebruikt heeft. Wij kunnen er niets naders van zeggen; de oudheid van het handschrift en verdere omstandigheden zijn ons ten eenemale onbekend.

2) Oudin, Tom. II, pag. 642, 870 et 1089.

3) *Continuatio Bedae: Incerti auctoris de gestis Anglorum libri tres*, lib. III, cap. 27; in 1587 te Heidelberg uitgegeven onder de *Rerum Britannicarum scriptores*, pag. 342, 343.

4) Cave, ad annum 1130.

het is waar, houdt Willem van Malmesbury voor den oorspronkelijken schrijver; maar Oudin beweert met Gerardus Vossius [1]) het tegendeel, hun gevoelen, omhelsd door Stäudlin [2]) willen wij even nader aandringen.

Reeds uit den aard der zaak is men geneigd en geregtigd, eene hoogere oudheid toe te kennen aan een *Chronicon* dat met het jaar 1100, dan aan een ander dat met het jaar 1127 eindigt, en den auteur van het laatste als den afschrijver te beschouwen, zoo in beiden letterlijk hetzelfde gevonden wordt; in ons geval is men hiertoe te meer geneigd, wijl Willem van Malmesbury meermalen ook andere *Chronica* heeft afgeschreven [3]). Hierbij komen nog twee omstandigheden van het verhaal zelf in aanmerking. Vooreerst wordt Hildebertus er genoemd als „*bisschop van Mans*"; deze nu was in 1125 aartsbisschop van Tours geworden en derhalve reeds eenige — hoewel weinige — jaren op laatstgenoemden zetel geplaatst, toen Willem van Malmesbury zijn *Chronicon* schreef [4]). Ten andere wordt Guitmundus er genoemd als „de welsprekendste man *van onzen tijd*"; Guitmundus werd door Paus Urbanus II tot bisschop van Aversa gewijd [5]) en stierf weinige jaren daarna, vermoedelijk in 1094 [6]). Dat nu iemand zes of zeven jaren na zijnen dood aldus van hem spreken kon, is te begrijpen; maar

---

1) G. J. Vossius, Lib. II, *De Historicis Latinis*, cap. 47 (opgave van Oudin).

2) Stäudlin, S. 91. 3) Aldus Oudin, l. c., pag. 1089.

4) Beaugendre, in Hildeberti vita, pag. XXVI.

5) Ordericus Vitalis. lib 4; aangehaald bij Mabillon, *Annales*. Tom V, pag. 132, 133.

6) In eene schriftelijke naamlijst der bisschoppen van Aversa vonden wij zijn opvolger genoemd als verkozen in 1095.

het is niet te denken van Willem van Malmesbury, die Guitmundus vijftig jaren overleefde, dat deze omstreeks 35 jaren na zijn dood zulks geschreven zou hebben.

Het gerucht derhalve der bekeering van Berengarius was in het twaalfde jaar na zijnen dood reeds algemeen, tot in Engeland toe, verspreid: laat ons liever zeggen, zijne bekeering werd toen als een feit aangenomen en men kende de woorden, welke hij vol berouw over zijne ketterij op zijn sterfbed uitsprak. Wij moeten hier evenwel opmerken, dat onze schrijver een Engelschman was en zijn berigt uit dien hoofde minder waarde kan schijnen te hebben; deze bedenking verliest echter veel van hare kracht, als men in het oog houdt, welke groote betrekkingen er destijds bestonden tusschen Engeland en Normandië; Engeland was de buit der Normandiërs geworden en wij zien achtereenvolgens Lanfrank tot 1089, en zijn leerling den abt van Bec, den H. Anselmus tot 1109, op den aartsbisschoppelijken zetel van Kantelberg verheven. Overigens moeten wij ten slotte, aan zijn berigt nog een ander van eenen Franschman toevoegen.

6. Ook Clarius namelijk spreekt, in het door hem geschreven *Chronicon* van St. Pierre le Vif, over de bekeering van Berengarius. Alvorens zijne woorden aan te halen, stellen wij de vraag: wanneer schreef hij? Oudin [1]), die zijn getuigenis zooveel mogelijk wil ontzenuwen, antwoordt: „veertig jaren na den dood van Berengarius", want „Clarius haalt het grafschrift aan door Hildebertus, aartsbisschop van Tours, vervaardigd en vóór 1130 beklom Hildebertus den zetel van Tours niet." Dezelfde Oudin vond het grafschrift in de *voort-*

[1]) Oudin, pag. 637.

zetting van Beda, geschreven volgens hem in het jaar 1100! Inderdaad Hildebertus maakte het vóór laatstgenoemd jaar en alvorens bisschop te zijn; het argument van Oudin is ten eenenmale valsch. — Volgens Mabillon [1]) en Sudendorf [2]) schreef Clarius in 1098, het tiende jaar na den dood van Berengarius; ook dit is eene dwaling. Sudendorf beroept zich op Clarius zelven; maar op de aangehaalde plaats lazen wij: „Daimbertus werd den 18 „April 1098 aartsbisschop van Sens. die THANS het „*elfde* jaar van zijn aartsbisschoppelijk bestuur bijna vol„eindigd heeft" [3]). Blijkens deze duidelijke woorden schreef Clarius zijn berigt over Berengarius in of vóór, zeker niet na 1109; dat berigt mag dus aanspraak maken op hooge oudheid.

Hooren wij thans zijne woorden. „In het jaar 1083 „heeft Berengarius, leermeester van Tours en een uit„stekend wijsgeer, gebloeid als vriend der armen. Deze „vervaardigde het gebed, welks aanhef is: Juste Judex „Jesu Christe [4]). Hierna stierf hij als geloovige en op-

---

[1]) Mabillon, *Vetera Analecta*, pag. 516; *Acta Sanctorum*, n. 64; later in zijne *Annales*, Tom. V. pag. 349, schijnt Mabillon van deze dwaling teruggekomen.

[2]) Sudendorf, S. 56, 62, 65.

[3]) *Chronicon S. Petri Vivi*, ad annum 1096; bij d'Achery *Spicilegium*, Tom. II, pag. 477.

[4]) Dit gebed deelden wij mede in *de Katholiek*, Maart 1861, bl. 158. — Clarius zegt niet, dat Berengarius dit gebed in 1083 opstelde, zooals Mabillon beweert in zijne *Vet. Analecta*, l. c. Ook zien wij in dat gebed niet met Mabillon de teekens van een boetvaardigen geest, maar veeleer gelooven wij met Sudendorf, dat Berengarius het schreef, toen hij zijne ketterij nog hardnekkig verdedigde; Clarius zegt dan ook: *hierna* (*post haec*) heeft hij zijn leven als een goed Katholiek geëindigd.

„regt Katholiek; en op zijn graf staat dit grafschrift:

„Quem modo miratur, semper mirabitur orbis
„Ille Berengarius non obiturus obit" [1]).

Hoe heeft men nu van Protestantsche zijde zulke stellige verzekering krachteloos trachten te maken? Wij zagen reeds, hoe Oudin om die reden het schrijven van Clarius ruim twintig jaren te laat stelde. Dezelfde Oudin zeide verder, dat Clarius zich door het grafschrift (van Hildebertus) had laten misleiden: en Basnage [2]) achtte dit „niet „onmogelijk, wijl hij alleen op grond van dit grafschrift „over het geloof van Berengarius sprak"; — derhalve, zou men hieruit besluiten, beoordeelde men reeds destijds dat grafschrift gelijk wij thans nog doen, en zag men er een bewijs in voor de bekeering van Berengarius. Maar Clarius beriep er zich niet op, hij deelde het slechts mede en toonde ook buitendien Berengarius goed te kennen. Tegen dit laatste eindelijk bragt Basnage nog eene bedenking in het midden; „Clarius", schreef hij, „kende Berengarius zoo weinig, dat hij hem in 1083, dat is, vijf jaren te vroeg liet sterven"; Oudin daarentegen beriep zich op de woorden van Clarius, om — tegen het algemeene gevoelen in — den dood van Berengarius in 1083 te kunnen stellen.

Om den lezer juist te laten oordeelen, volgt hier de Latijnsche tekst van Clarius: „Anno 1083 Berengarius „Turonensis Magister, et admirabilis philosophus, amator „pauperum effloruit: hic composuit orationem illam, quae „sic incipit: *Juste Judex Jesu Christe.* Post haec fidelis „et vere Catholicus vitam finivit; super cujus tumulum „hujusmodi epitaphium est: *quem modo miratur*" enz. Aan

1) *Chronicon S. Petri Vivi*, l. c., pag. 476. 2) Bij Reuter, pag. 72.

die woorden nu kunnen wij geen anderen zin hechten dan den volgenden: Berengarius toonde in 1083 eene groote weldadigheid; hij is dezelfde, die het gebed *Juste Judex* vervaardigde; later (zonder tijdsbepaling) stierf hij als opregt Katholiek. Het argument van Basnage vervalt alzoo geheel. Maar zou men op grond dier woorden niet met regt kunnen gissen, dat Berengarius in het jaar 1083 zich in de eenzaamheid terugtrok, om op het eiland St. Cosmas boete te doen en bij die gelegenheid zijne bezittingen geheel of grootendeels onder de armen uitdeelde?

Voor de bekeering van Berengarius hebben wij derhalve het algemeene gevoelen der twaalfde en volgende eeuwen; een gevoelen waaraan ook te Tours en Angers niet getwijfeld werd; de gewoonte der kanunniken van Tours, om jaarlijks op zijn graf te komen bidden (eene fundatie?); de inschrijving van zijn naam in het nekrologium der kerk van Angers; de stellige verzekeringen van den voortzetter van Beda, en van Clarius, tien en twintig jaren na zijn dood; het grafschrift van Balderik en vooral dat van zijnen leerling en bewonderaar, Hildebertus van Tours. Waarlijk er zijn krachtige bewijzen noodig, indien men — tegen al die getuigenissen in — ons het tegendeel wil doen gelooven. Laat ons zien, of er werkelijk zoodanige bewijzen zijn aangevoerd.

Gronden tegen de bekeering van Berengarius.

De argumenten, die wij door Protestanten aangevoerd vonden, zijn zoo onbeduidend, — één slechts uitgezonderd — dat wij ze niet zouden voorstellen, zoo wij ook den schijn van partijdigheid niet moesten vermijden.

1. In het jaar 1079 herriep Berengarius zijne leer uit

zwakheid: maar hij keerde er weder toe terug; want in 1080 moest hij zich op nieuw te Bordeaux verantwoorden, en Lanfrank schreef zijn werk tegen hem, waarin hij hem als een ketter behandelde, na het concilie van 1079. Dit bewijs alleen is voldoende, zeide Basnage [1]; evenzoo dacht ook Albertinus [2] er over. Wij behoeven hier niet te bewijzen, dat Lanfrank vóór 1070 schreef [3]: want wij kunnen het bovenstaand argument nog versterken. Immers wij bezitten thans het geschrift, waarin Berengarius zich beklaagde over het concilie van 1079 en zijne herroeping terugnam. Hij is dus zeker na 1079 hervallen; maar volgt daaruit, dat hij tot 1088, tot aan zijn dood in de ketterij volhard heeft? Eene zoodanige gevolgtrekking is buiten twijfel ongeoorloofd.

2. Dezelfde schrijvers poogden hun bewijs nader aan te dringen, door zich op eenen brief van Lanfrank te beroepen. Lanfrank noemde in dien brief Berengarius „een scheurmaker, die vele verkeerde gevoelens over den Zaligmaker had"; die brief, zeiden zij, is waarschijnlijk geschreven in 1087 of 1088. Tegenover die *waarschijnlijkheid*, die in ieder geval moeijelijk voor een *bewijs* kan gelden, stellen wij eene andere, die veel grooter is. Lanfrank schreef dien brief vermoedelijk omstreeks den tijd der synode van Poitiers en derhalve vóór 1079; zoo oordeelden ook Mabillon en zelfs Sudendorf er over [4].

3. Sudendorf vond een nieuw bewijs in den 22sten of laatsten zijner brieven, dien wij hier geheel laten volgen:

„B. aan den beminden broeder en Heer J. een zalig leven!

---

1) Bij Reuter, pag. 72, 73. 2) Albertinus, Lib. III, pag. 953.
3) *De Katholiek*, November 1860, bl. 300—302.
4) *De Katholiek*, Februarij 1861, bl. 107, 108.

„De onverwachte dood van onzen G. ontstelt mij niet „weinig. Doch voor zoover ik hem meen te kennen, ben „ik zeker van zijne zaligheid, wat ook zij in hun voor- „oordeel mogen zeggen, die volgens het woord des Heeren „*de mugge uitziften en den kameel doorzwelgen.* „In „„Christus Jesus, zegt de Apostel, baat het niets, be- „„„sneden of onbesneden, maar een nieuw schepsel te „„„zijn." Dat hij zulks geweest is, durf ik, voor zoo- „ver ik hem kende, van Gods barmhartigheid vertrou- „wen. Barnabas scheidde zich van Paulus, zoodat hij „naar den uitwendigen mensch niet met hem zamenbleef; „en niettemin bleef Barnabas naar den innerlijken mensch „in het boek des levens. God verlaat in zijne barmhar- „tigheid om kleine en geringe zaken diegenen niet, die „niet tot de grootste, ja als tot alle misdaden vervallen: „zoo iets zou zelfs onder de menschen als alleronregt- „vaardigst beschouwd worden. Men werpe ons niet tegen: „„*al, wat gij gebonden zult hebben, zal gebonden zijn*"; „*binden* beteekent niet *telkens en om beuzelingen binden.* „Anders zou ook de Heer schijnen alle euveldaden en „schelmstukken geboden te hebben, toen hij zeide: „*al „wat gij wilt, dat anderen u doen, doe dat aan hen*", „indien men bij de woorden *wat gij wilt*, moet verstaan „*telkens en om beuzelingen*; maar *willen* beteekent daar „niet, *dwaas en zondig willen.* „Ik zal uwe zegeningen „vloeken", zegt de Heer door zijnen profeet tot de „prelaten; waaruit noodzakelijk volgt, dat hij ook hunne „vloeken zegent. En vandaar dat woord: „zij zullen „vloeken en gij zult zegenen"; en de H. Augustinus „in zijn boek over de woorden des Heeren: „de regt- „vaardigheid slaakt onregtvaardige boeijen"; en de H. „Gregorius: „hij berooft zich van de magt zelve om te

„„binden en te ontbinden, die haar uitoefent, niet over-
„„eenkomstig de zeden der onderhoorigen, maar volgens
„„de bewegingen van zijn eigen wil"" [1]).

Menigeen zal met verwondering vragen, hoe dit schrijven als een bewijs tegen de bekeering van Berengarius dienen kan. Hooren wij derhalve Sudendorf's antwoord.

De schrijver B. is onze Berengarius; want de drie aangehaalde plaatsen van de H. Schrift, de HH. Augustinus en Gregorius, waarmede de brief eindigt, vindt men juist in dezelfde volgorde terug in zijn werk *de sacra coena*, pag. 37, en de tekst van Gregorius verschilt ook daar van de woorden diens kerkvaders, maar komt letterlijk overeen met den tekst van onzen brief [2]). Dit, antwoorden wij, mag eenige waarschijnlijkheid geven, een strikt bewijs is het niet; de drie aangehaalde teksten werden natuurlijk bij dergelijke stoffen dikwijls gebruikt, en in Frankrijk kan men zeer goed eene andere lezing van de woorden van Gregorius gehad hebben. Zoo vonden wij bijv. die woorden in een brief van Manasses van Reims, waar zij genoegzaam evenzoo luiden als in dezen brief en waar zij ook door den tekst van Augustinus gevolgd worden [3]).

---

1) Sudendorf, S. 232, 233; de aanteekeningen op den brief, S. 196—199.

2) Gregorius zegt: Unde fit, ut ipsa hac ligandi et solvendi potestate se privet, qui hanc pro suis voluntatibus et non pro subjectorum moribus exercet. In onzen brief leest men: Ipsa hac ligandi atque solvendi potestate se privat, qui hanc non pro subditorum moribus, sed pro suae voluntatis motibus exercet.

3) Unde fit, ut et ipsa ligandi ac solvendi potestate se privet, qui hanc non pro subditorum meritis, sed pro suae voluntatis motibus exercet; *Apologia Manassae, archiepiscopi Remensis*; bij Mabillon, *Museum Italicum*, Tom. I, Part. 2, pag. 127.

De brief, gaat Sudendorf voort, is geschreven aan Joscelinus, aartsbisschop van Bordeaux, want van allen, met wie Berengarius briefwisseling onderhield, is hij de eenige, wiens naam met eene J. begint. — Het ongegronde hiervan toonden wij vroeger [1]); bovendien doet het opschrift hier waarlijk niet aan een aartsbisschop denken.

In den brief, vernemen wij verder van Sudendorf, wordt een Paus beoordeeld, die kort te voren overleden was: *een Paus*, want de magt om te binden wordt hem toegekend en Berengarius past op hem dezelfde drie citaten toe, die hij in zijn werk *de sacra coena* op Leo IX toepaste. De letter G. beteekent hier duidelijk Gregorius VII; wijl deze nu den 25 Mei 1085 en Joscelinus den 19 Junij 1086 stierf, moet de brief in dien tusschentijd geschreven zijn. Gregorius nu had van zijne magt om te binden een onregtvaardig gebruik gemaakt, toen hij in 1079 aan Berengarius verbood, om voortaan ooit meer met anderen over het H. Sakrament te spreken. Maar „hoe ver deze er van af was, den Paus het regt „tot zulk verbod toe te kennen *en hoe valsch de berigten „zijn*, dat Berengarius, wiens bekeering buitendien zeer „onwaarschijnlijk is, na 1079 zijne overtuiging ten opzigte „van het Sakrament veranderd had in den zin van het „hem opgedrongen formulier, bewijst duidelijk het slot „van dezen brief".

Sudendorf heeft den brief vlakweg verkeerd begrepen. Gedeeltelijk zagen wij dit door den Protestant Jacobi bevestigd; deze schrijft: „Een zich, te midden der ver„volgingen, in Gods genade bevestigend gemoed, en

[1]) *De Katholiek*, Junij 1860, bl. 366—368.

„tevens een mild en Christelijk oordeel *over vrienden*, „*die hem verlaten hadden* [!], erkent men in den 22ⁿ „brief, die evenwel niet, zooals Sudendorf meent, be„trekking heeft op den dood van Gregorius VII: hem „toch, bijv. zou Berengarius niet „ONZEN Gregorius" „genoemd hebben" [1]). Evenwel ook Jacobi begrijpt den brief verkeerd. Er is daar zoo min spraak van een overledenen *Paus*, als van *vrienden*, *die den schrijver verlaten hadden*, maar van eenen G., *tegen wien* de kerkelijke ban was uitgesproken en die plotseling in dien staat gestorven was: de schrijver van onzen brief hield den uitgesproken ban voor onregtvaardig en besloot daarom, dat de overledene G., hoewel uitwendig buiten kerkelijke gemeenschap gestorven, nogtans zeer goed zalig kon zijn. Dit is zoo klaar en duidelijk, dat wij meenen te mogen volstaan met dien waren zin enkel aan te geven.

4. Het vierde argument is al even onbeduidend. „De „anonymus Chiffletianus", zegt Basnage, l. c., „schreef „zijne verhandeling *over de veroordeelingen van Berenga„rius*, dien hij daarin nog als ketter behandelde, in „1088; maar zoo hij in 1088 nog ketter was, dan „was hij het tot aan zijnen dood, wijl hij in dat jaar „overleed". Die schrijver, antwoorden wij, kende de geschiedenis van Berengarius slechts door mededeelingen van anderen; het eenige, waarvan hij persoonlijk getuigen kon, was de *herroeping* van Berengarius in 1079: maar dit was ook het laatste feit, dat hij vermeldde; hij zegt niets van den lateren herval, niets van den dood van Berengarius: uit zijn geschrift zou men dus bijna eerder tot diens bekeering, dan tot het tegendeel be-

---

[1]) In de *Real-Encyklopädie* van Herzog, Zweiter Band, S. 78.

sluiten. Overigens heeft diezelfde schrijver, die, gelijk wij reeds meermalen aanstipten, niemand anders is dan Bernoldus van Constans, een veel sterker getuigenis afgelegd in zijn *Chronicon*, dat onzes inziens het eenige bewijs is, waaraan waarde gehecht kan worden.

5. Aldaar vindt men namelijk het volgende aangeteekend op het jaar 1083: „Berengarius, de stichter der „nieuwe ketterij over het ligchaam des Heeren, is op „dien tijd bezweken, en heengegaan naar zijne plaats[1]); „die, hoewel hij zeer dikwijls deze ketterij in eene synode „had afgezworen, nogtans niet schroomde op de wijze „der honden tot zijn uitbraaksel terug te keeren. Want „in de Romeinsche synode wettig overtuigd zijnde, „verbrandde hij wel het boek, waarin hij zijne ketterij „beschreven had, zwoer haar af en vloekte haar: nog„tans liet hij haar naderhand niet varen: nec tamen „postea dimisit" [2]).

De slotwoorden zoowel als het gezegde „Berengarius is heengegaan naar zijne plaats" — eene toespeling op *Handelingen* I, 25 en het uiteinde van Judas — getuigen duidelijk voor het onboetvaardig afsterven van Berengarius. Maar verdient Bernoldus in dit punt geloof? Hij was een tijdgenoot — zijn *Chronicon* reikt tot het jaar 1100; bovendien bestreed hij in een ander werk bepaaldelijk de ketterij. Maar van den anderen kant was hij een Duitscher; en zoo de Protestanten meenden, het berigt van Willem van Malmesbury, of dat van den voortzetter van Beda te mogen verwerpen, als afkomstig van

---

1) Eo tempore deficiens abiit in locum suum.

2) *Chronicon Bernoldi Constantiensis*; bij Bouquet, Tom. XI, pag. 25 en bij Pertz, *Scriptorum*, Tom. V, pag. 439.

Engelschen, moeten dan wij het berigt van den Duitschen Bernoldus onvoorwaardelijk aannemen? Zeker niet, te minder daar hij bepaaldelijk in de aangehaalde woorden toont, omtrent den dood van Berengarius verkeerd ingelicht te zijn: want in plaats van in het jaar 1088, zooals alle schrijvers zeggen, stelt hij dien dood reeds in 1083. Met het oog op hetgeen wij over Clarius zeiden, schijnt de volgende gissing ons niet ongegrond toe. Berengarius vertrok in 1083 naar het eiland St. Cosmas, zonder zijne ketterij plegtig herroepen te hebben; dit is aan Bernoldus in Duitschland ten halve bekend geworden, zoodat hij zijnen dood in dat jaar stelde; maar, wat Bernoldus nimmer hoorde, in die eenzaamheid erkende Berengarius zijne verkeerdheid en deed er boete voor tot aan zijnen dood.

Doch hoe dit ook zij, wij hebben hier te kiezen tusschen het woord van den éénen Bernoldus en de vele daarmede strijdige verklaringen, waaronder die van Franschen, vrienden en leerlingen van Berengarius; bij de keuze gevoelen wij ons gedrongen, aan de laatste den voorrang te geven en als onze overtuiging uit te spreken, dat Berengarius in de gemeenschap der Kerk gestorven is. Of zijne bekeering opregt is geweest, laten wij aan God ter beoordeeling over; maar de naastenliefde gebiedt ons als Katholieken te hopen en te vertrouwen, dat de wensch, door hem op zijn sterfdag uitgesproken, vervuld en zijn goddelijke Regter en Zaligmaker hem „*voor zijne boetvaardigheid ter zijner belooning*" verschenen moge zijn.

Het is drie jaren geleden, dat wij ons eerste artikel over Berengarius schreven. Toen reeds hadden wij de gansche stof, zelfs in de meeste bijzonderheden, onderzocht; wij bleven echter onderzoeken en telkens als ons eenig boek in handen kwam, dat wij vroeger niet hadden ingezien, vergeleken wij het daar geschrevene met de door ons verkregene uitkomsten. Met eene zekere voldoening meenen wij thans, bij het einde van onzen arbeid, de verklaring te mogen afleggen, dat wij niet weten iets van eenig aanbelang terug te moeten nemen. Het is waar, ook ons werk zal zijne leemten en gebreken hebben [1]),

---

1) Eene enkele onvolledigheid willen wij aanvullen, wijl dit voor de lezers van Gieseler nuttig zijn kan. — Sommige Katholieken, onder anderen Baronius, zagen in den aartsbisschop Leothericus een voorganger van Berengarius. Wij hebben het verhaal van Helgaldus — den *eenigen* grond waarop zij steunden — medegedeeld en daardoor het valsche dier beschuldiging aangetoond (*De Katholiek*, Junij 1860, bl. 336—340). Ook Gieseler durft Leothericus op grond van dat verhaal niet *met zekerheid* beschuldigen; maar hij voert nog den volgenden *tweeden* grond tegen den aartsbisschop aan: „In een leven van Joannes XIX leest men: *ten tijde van dezen Paus verspreidde Leothericus de beginselen en zaden der Berengariaansche ketterij*" (Gieseler. l. c.. S. 235).

Ongelukkig kende Gieseler van het bedoelde leven van Joannes XIX, dien hij anders zeker Joannes XVIII zou genoemd hebben, niets dan de aangehaalde woorden, welke hij in *de geschiedenis der Parijsche hoogeschool van du Boulay* gevonden had. In dit opzigt zijn wij gelukkiger. In het jaar 1606 gaf Severinus Binius (Bini) te Keulen zijne „*Concilia generalia et provincialia*" uit, die later door de Conciliën van Labbe, Harduinus en Mansi geheel verdrongen zijn. Daarin vindt men korte levensschetsen der verschillende Pausen, welke Labbe heeft overgenomen. In het derde

de door ons voorgestelde gissingen kunnen in den grond onwaar, onze beoordeelingen of gevolgtrekkingen onjuist zijn; en wij zouden ons volstrekt niet schamen, zelven de feilen, zoo wij ze kenden, aan te wijzen en te verbeteren. Intusschen, hoe men ook onzen arbeid beoordeele, op twee eigenschappen durven wij aanspraak maken: op de naauwkeurigheid niet alleen onzer citaten, maar ook in het aangeven der verschillende gevoelens en hunner wederzijdsche redenen; en op de bezadigdheid, waarmede wij al, wat voor onkatholieken hatelijk zijn kon, met zorg vermeden hebben.

Aan onze geloofsgenooten zal, hopen wij, ons werk niet ongevallig geweest zijn. Teregt toch is het troostend en eene versterking voor ons geloof, wanneer wij bij den eersten grooten aanval op het leerstuk der transsubstantiatie, dat middenpunt onzer godsdienst, de gansche Christelijke Kerk hare stem hooren verheffen, om met dezelfde innige overtuiging en dezelfde hartelijke liefde, die ook ons bezielen, de waarheid te belijden, die onze God en Zaligmaker haar gepredikt heeft; wanneer wij daartegenover haren bestrijder met list, geveinsheid en oneerlijke wapenen zien te werk gaan, hem zijne onmagt

---

deel nu, pag. 1017, teekent Binius bij Paus Marinus I aan: „de „levens der VOLGENDE Pausen zijn uit de Annalen van Baronius „opgemaakt": dit is dus ook het geval met het *leven van Joannes XVII*, „*die ten onregte XIX genoemd wordt*" op bl. 1079, waarin de bovenvermelde beschuldiging tegen Leothericus voorkomt (door Labbe overgenomen, Tom. IX, pag. 782. 783) en ten overvloede Baronius met name genoemd wordt. — De lezer van Gieseler derhalve moet denken in het *leven van Joannes XIX* een krachtig bewijs tegen het Katholicisme van Leothericus te hebben, terwijl het intusschen eerst in 1606 door Binius is opgesteld, Binius zich grondt op Baronius en deze wederom *alleen op het verhaal van Helgaldus*, dat volgens Gieseler zelven geen genoegzame grond is!!

en dwaling meermalen hooren belijden en eindelijk getuigen zijn, hoe hij aan den rand des grafs zijne ijdele poging opgeeft en boete doet voor de gegevene ergernis.

Of onze artikelen over Berengarius Protestantsche lezers gevonden, en inzonderheid of zij eenigzins hunne aandacht getrokken hebben, weten we niet. Mogt dit echter zoo zijn, dan hopen en vertrouwen wij, dat hetgeen ons tot troost gestrekt heeft, hen tot opregte onderzoekingen moge aangespoord hebben. Het is toch al te waar, de Katholieke leer over het H. Sakrament wordt door Protestanten wel veroordeeld, als eene onmogelijkheid, dikwijls als eene afgoderij beschouwd, maar nimmer onderzoeken zij naauwkeurig hare gronden. Ook zij hebben eene overlevering; die overlevering wordt hun in hunne jeugd ingeprent, wordt levend gehouden door hunne meest beroemde schrijvers en geleerden; en die overlevering doet hen in onze leer eene dwaasheid zien, welke geen nader onderzoek verdient [1]). Maar de eerste strijd over de H. Eucharistie geeft ook hun veel te denken; het moet hen treffen, wanneer zij de Katholieke Kerk in dien strijd zoo volkomen zien zegepralen; het moet hen treffen, wanneer zij het oog vestigen op Berengarius, den eersten verdediger hunner leer, op zijne handelingen en zijne eindelijke bekeering; het moet hen treffen, wanneer zij letten op de partijdige voorstellingen, welke wij onophoudelijk en klaar in de werken hunner meest gevierde geschiedschrijvers hebben aangewezen. Wij eindigen dan met den wensch van eenen landgenoot, dien zij hoogachten, en, gelijk Mabillon en Natalis Alexander, sluiten ook wij dezen

---

[1]) Zie ditzelfde wat we hier zeggen, door een jeugdigen Lutherschen schrijver betuigd in de *Verscheidenheden* dezer aflevering.

arbeid met de woorden van Erasmus: „Mogten allen, die „Berengarius in zijne dwaling gevolgd zijn, hem ook in „zijne boete navolgen: *Utinam autem, qui Berengarium „secuti sunt errantem, sequantur et poenitentem; atque „horum etiam Ecclesiae error cedat feliciter*" [1]).

KRABINGER'S JONGSTE ARBEID.

Sedert jaren heeft de beroemde prefekt der koninklijke bibliotheek van Munchen, Joannes Georgius Krabinger, zich onvermoeid verledigd, met de beste handschriften en uitgaven eeniger uitnemende werken van Grieksche en Latijnsche Vaders te vergelijken, en hiervan op gezag dier oorkonden een verbeterden tekst uit te geven, waaraan hij een schat van kritische aanteekeningen toevoegde. Aldus verscheen een aantal geschriften: van Synesius, van de heilige Gregorius van Nyssa, Cyprianus, Ambrosius en anderen.

Terwijl hij laatstelijk bezig was met de uitgave van het *Enchiridion* van den H. Augustinus, werd de grijsaard, na er reeds de drukproeven van te hebben verbeterd, door den dood weggerukt [2]).

---

[1]) Erasmus, *in Guitmundum et Algerum.*

[2]) Joannes Georgius Krabinger werd te Oberbergkirchen bij Ampfing in Beijeren, op den 16 Julij 1784 geboren. Zijne eerste opleiding ontving hij in de kloosterschool van Gartz; zijn verder onderrigt sedert 1799 aan de akademie van Landshut, waar hij zich op de philosophie en philologie toelegde. Met den bekenden

Deze jongste arbeid van Krabinger verscheen onlangs onder den titel: *S. Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi Enchiridion ad Laurentium de Fide Spe et Caritate* [1]); omtrent dit boek teekenden de Benedictijnen in hunne uitgave der Werken van den H. Augustinus aan: dat het „een inderdaad gulden geschrift is, hetwelk men dag en nacht in handen moet hebben." Van den H. Augustinus zelven hooren we, met welke bedoeling hij dat handboek geschreven heeft. „Ik heb — zegt hij [2]) — het boek „over 't geloof, de hoop en de liefde geschreven, toen „hij aan wien het geschreven is, mij gevraagd had, dat „hij van mij eenig werkje mogt hebben, 'twelk nooit uit „zijne handen zou wezen en door de Grieken Encheridion „genoemd wordt. Daarin, dunkt mij, is vrij naauwkeurig „zamengevat, hoe men God moet dienen. En dat dit „'s menschen ware wijsheid is, leert de H. Schrift."

Met den dood van Krabinger heeft een zijner boezemvrienden, de prefekt der koninklijke bibliotheek van Wurtzburg, Antonius Ruland, zich met de nog ontbrekende voorrede van het *Enchiridion* belast, waarin hij rekenschap geeft van de handschriften en uitgaven, welke

---

hoogleeraar Fr. Ast verkeerde hij aldaar op zeer vertrouwelijken voet. Daarna zette hij zijne philologische studiën nog eenigen tijd te Munchen voort, en werd in 1817 aan de koninklijke bibliothcek te dier stede geplaatst. Veertig jaren lang droeg hij er al de lasten van assistent, van schrijver, custos en prefekt. In 1857 nam hij zijn ontslag, doch bleef met zijne geliefkoosde studiën bezig tot zijnen dood, welke op den 16 Mei 1860 plaats had.

[1]) Ad codicum MSS. vetustissimorum fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Jo. Georgius Krabinger. — Editore immortuo praefatus est Antonius Ruland Wirceburgensis. — Tubingae, MDCCCLXI. In libraria Henr. Laupp. — XII en 151 bladz. gr. 8°.

[2]) S. Aug. *Opera*. Edit. Maur. Tom. I sive Retract. Lib. II, cap. 63, pag. 62—63.

door Krabinger vergeleken zijn. De negen gebruikte codices berusten allen in de koninklijke bibliotheek van Munchen; ofschoon zich daar nog andere en voortreffelijke handschriften bevonden, heeft hij zich vergenoegd, met uit elke eeuw, van de negende af tot de uitvinding der boekdrukkunst toe, een of meer MSS. te raadplegen; vermoedelijk wijl de anderen tot eene zelfde reeds vergeleken handschriften-familie behoorden. Ruland althans brengt ze allen tot drie familiën terug. Bijzonder opmerkelijk onder dat tal van HSS. is de perkamenten codex uit de elfde eeuw, welke door de begaafde kloostermaagd Diemoth of Diemud van Wessobrunn uitnemend schoon geschreven is [1]). Van de gedrukte uitgaven vergeleek Krabinger, behalve de editiën welke die der Benedictijnen voorafgingen, zooals van Amerbach, Erasmus, de Leuvensche en anderen, den zeer ouden, zoo niet den eersten druk van het *Enchiridion*, zonder jaartal of plaats, welke, naar men houdt, te Neurenberg bij Antonius Koburger uitgegeven is. Die druk bestaat uit 34 bladzijden in folio, en ieder bladzijde uit 34 regels. Op de eerste bladzijde is er door eene oude hand het jaartal 1473 bijgeschreven. Verder heeft hij veel de uitgave der Benedictijnen [2]) gebruikt, welke de eerste kritische, en beste is. Krabinger heeft op den rand zijner editie de bladzijden der *Editio*

---

1) Omtrent deze beroemde non, welke omstreeks het jaar 1073 — 1086 moet geleefd hebben, verwijst Ruland naar een opstel van Dr. Josef von Hefner, getiteld: „*Ueber die Nonne Diemud von Wessobrunn und ihr literarisches Wirken*, mit einem Facsimile ihrer Handschrift", in „*Oberbayerisches Archiv für vaterländische Geschichte.*" München 1839. Vol. I, pag. 355—373.

2) Parisiis 1679—1700, twaalf deelen in folio; het VIe deel, dat in 1685 uitkwam, bevat (bl. 193—242) het *Enchiridion.*

Maurina aangegeven, maar is hunne kapittel-indeeling niet gevolgd. Voor de 122 hoofdstukken der Benedictijnen heeft hij de splitsing in 35 van Foggini in diens latere Romeinsche uitgave verkozen; welke indeeling met hare eigene opschriften thans veelal wordt overgenomen.

De loffelijke bedoeling van Krabinger was, om door het geven van een naauwkeurigen tekst, in den handzamer vorm, waarin sedert eenige jaren vele klassieken verschenen zijn, de lezing van voortreffelijke geschriften der H. Vaders te bevorderen. Hij is, naar zijn vriend Ruland verklaart, onder den overmatigen arbeid, die op hem rustte, bezweken en het offer zijner groote liefde voor boeken en boekverzamelingen geworden.

VERSCHEIDENHEDEN.

DE WENSCH NAAR TOENADERING IN DUITSCHLAND.

In het laatst der maand Augustus van het vorige jaar [1]) zijn te Erfurt eenige Katholieken en Protestanten bijeengekomen, ten einde te beraadslagen, hoe men de aan 't Christendom zoo vijandige revolutie gemeenschappelijk zou kunnen tegenwerken. Men ging daarbij van de onderstelling uit, dat dit slechts op stellig-Christelijken grond geschieden kon. Voor zooverre het ons ter oore gekomen is, heeft die bijeenkomst voor alsnog geene groote gevolgen gehad. De gedachte evenwel aan toenadering schijnt te blijven leven, te oordeelen althans naar een hoogst belangrijken brief, welke in de *Rheinische Volksblätter* (*Deutsche Briefe*) voorkomt en daaruit door den *Katholik* wordt medegedeeld, waaraan wij dien op onze beurt ontleenen. Vooral maken we op de gulhartige bekentenis van een jong Luthersch „geestelijke" opmerkzaam, waarin hij zelf zoo geheel naar waarheid openlegt, hoe weinig de Protestantsche geleerden van het Katholicisme weten en bestuderen. Die brief is van dezen inhoud:

„Gij weet uit de publieke bladen, dat er in den vorigen herfst een klein getal Protestantsche leeken en Katholieken, onder welke laatsten zich slechts één geestelijke bevond, te Erfurt bijeengekomen is, om, gelijk hun programma luidde, met uitsluiting van alle regtstreeks confessionele vragen, enkel op sociëel-politiek terrein over gemeenschappelijke maatregelen tegen de blijkbaar antichristelijke revolutie te beraadslagen. Dat de heerschende revolutie antichristelijk is, en het Duitsche volk voor een aanmerkelijk ge-

[1]) Zie *de Tijd*, N.-H. C., van 18 Oct. en 7 Nov. jl.

deelte gevaar loopt in hare handen te vallen; dat men zulk eene inderdaad nationale ramp uit alle kracht moet tegengaan: hierover waren allen het eens. Was het aantal der genoodigden te gering, er heerschte over de middelen en wegen tot het doel geene regte eenheid, en de uitslag was vrij onbeduidend. Doch de omstandigheid, dat opregte Katholieken en Protestanten, als op den gemeenschappelijken grond des Christendoms steunend, bijeengekomen waren, was geschikt, om de aandacht op dat punt te doen vestigen. In de openbare besprekingen over die bijeenkomst is veel misverstand, overdrijving, bepaaldelijk ook van onzen kant, te voorschijn gebragt; wat niet geschikt bleek, om de zaak waarom het te doen was, te bevorderen. Zelfs zagen zich de deelnemers van beide zijden verpligt, openlijk en bepaaldelijk voor het publiek te verklaren, wat er eigenlijk van de zaak was. Hiermede scheen de gedane poging, om elkaâr althans op dat terrein te verstaan, in 't water gevallen te zijn; want van eene nieuwe en naauwkeuriger omschreven bijeenkomst, hoort men, zoover ik weet, niets. Dat er echter zelfs in den goeden wil, op die wijze geuit, een zegen gelegen is, wordt met elken dag blijkbaarder. Men heeft het, vooral van den kant onzer gescheidene broeders, gevoeld, dat de zaak waarom het te doen is, eigenlijk toch op godsdienstigen grond rust, en men, wil men het in 't politieke waarlijk eens zijn, godsdienstige vragen niet geheel kan daarlaten. Gelijk gewoonlijk, is toen daaromtrent veel over en weder gesproken, geschreven en gedrukt, wat men juist niet alles zeer stichtelijk en den vrede bevorderlijk kan noemen. Doch ook menig goed en behartigenswaardig woord deed zich hooren, en heeft zeker zijne plaats gevonden. De zieke, gewonde plek werd weder eens aangeroerd, en het verlangen naar genezing ontwaakte sterker dan ooit. Van Katholieke zijde heeft men in de bladen niet zooveel opheis van de zaak gemaakt; alleen in Noord-Duitschland, waar men digter bij de eigenlijke beweging in het goede en het kwade is, bleef de belangstelling levendig, en greep men naar het huldmiddel, dat voor het oogenblik zeker wel het doelmatigst is: men bad, riep tot het gebed op, sloot zich tot het gebed aaneen, opdat God de eenheid onder de zoo smartelijk gescheidenen voorbereiden en bevorderen mogt. Van de andere zijde zag men ook spoedig in,

dat de zoo noodige eenheid en overeenstemming geenszins door dagbladartikelen te bereiken zijn, welke door ieder naar zijne zienswijze gesteld worden, en in den regel bestrijdende antwoorden uitlokken, zonder de zaak te bevorderen, en dat, — hetgeen juist het regte eerlijke en Christelijke teeken is, — God moet helpen. Daarom moet men God aanroepen, derhalve ook bidden en zich tot gemeenschappelijk gebed vereenigen. Toen ik de eerste uitnoodiging tot zoodanig gebed las, door een Protestant in een Protestantsch blad aan zijne geloofsgenooten gedaan, werd mij het hart, ik moet het eerlijk bekennen, zeer warm, en het oprijzend verre voorgevoel eener aanstaande verzoening is tot de hoop aangegroeid, dat die verzoening niet enkel mogelijk geworden is, maar zich werkelijk ook voorbereidt. Hoeveel tijd God en de menschen daartoe behoeven, weet ik niet en kan ik niet weten; slechts dit weet ik, dat God zulk een gebed zeker zal verhooren. Waar de harten zich eenparig tot denzelfden Vader in den hemel om hetzelfde goed der waarheid en des vredes biddend verheffen, daar zijn zij wezenlijk een, en het nog Protestantsche hart, 't welk opregt met dit gebed instemt, is in 't diepst van het gemoed Katholiek, en behoort reeds inwendig tot de Katholieke Kerk. Of denkt gij dit niet, mijn vriend? Met het bidden vergaat de bitterheid, — dit is eene oude ondervinding, die ieder wel bij zich zelven heeft opgedaan. Zij, die voor elkander bidden, kunnen elkaâr onmogelijk haten en vijandig bestrijden, en zoo zij het uit menschelijke krankte nog niet ten volle eens zijn: zij pogen het althans te worden. Het bidden is zoo wezenlijk Christelijk, en het wezenlijk Christelijke is door en door Katholiek.

„Tot deze afwijking, zoo gij mijnen brief van heden aldus noemen wilt, ben ik door het volgende artikel in het bekende *Volksblatt für Stadt und Land*, van Phil. Nathusius, het welk het geloovig Protestantisme onder de Lutherschen verdedigt, gekomen; gij zult het zeker niet zonder de levendigste belangstelling lezen. Dit *Volksblatt* heeft over 't geheel, zoo goed en zoover het zijne stelling toeliet, de gaande gemaakte zaak levendig zoeken te houden en haar in den laatsten tijd weder op het tapijt gebragt. Het bedoelde artikel heeft ten opschrift: *Viribus unitis!* (Met vereende krachten!), en is uit de pen van een jong Lutherseh

geestelijke. Het *Volksblatt* maakt er geene aanmerkingen op, maar geeft dit, en nog meer, enkel ten bewijze van de „bestaande stemming".

Het stuk luidt:

„„De tijd is boos. Meer en meer grijpen de revolutie en het anti-christendom om zich heen. Wat is dus noodiger, dan dat alle opregte, levende Christenen, tot wat belijdenis zij ook behooren, zich op grond van het gemeenschappelijk geloof tot den strijd tegen de helsche magten dezer dagen aaneensluiten. Die dringende behoefte, hoezeer ook veelvuldig miskend, bestond altoos tegenover de zondige wereld, toch doet zich thans in hooger mate gevoelen. Niet enkel roept God, door de gebeurtenissen welke Hij in de wereld toelaat, ons op, om onzen gemeenschappelijken geloofsgrond sterker te doen uitkomen; maar hoorbaar ook vermaant Hij ons, dat wij naar best vermogen er toe bijdragen, om de treurige scheidspalen, welke de volkomen eenheid aller Christenen verhinderen, omver te halen. Het eerste wat wij in dit opzigt te doen hebben, is erkenning van onzen smaad, boete over de gemeenschappelijke schuldigheid der gansche Christenheid, die alleen toch de oorzaak der smadelijke verdeeldheid van Christus' ligchaam is; van Protestantsche zijde bijzonder boete over de zonden, van dien kant bij het werk der kerkscheuring begaan. Dan moeten wij de oude beproefde wapenen van tranen en gebeden aangrijpen, en ijverig tegen God en menschen gebruiken, opdat ook ons eens gezegd worde, wat den wakkeren worstelaar Gods, den geestelijken vader van alle ware Israëlieten, gezegd werd: „Gij hebt met God en de menschen gestreden en overmogt", I Mos. XXXII, 29. Onze Roomsch Katholieke medechristenen zijn ons in dit opzigt met een goed voorbeeld voorgegaan, daar zij eene „St. Pieters-Vereeniging, om voor de hereeniging der gescheiden Christenen te bidden", hebben gesticht. Het zou in den hoogsten graad te wenschen zijn, dat de in N°. 58 van het *Volksblatt* gedane voorslag, om ook onder ons eene dergelijke gebedsvereeniging in 't leven te roepen, bijval mogt vinden. De leden er van zouden zich verpligten, om op zekere tijden hetzelfde waarlijk zalvend gebed voor den troon des Allerhoogsten

te brengen, waarvan zich onze Roomsch- en Grieksch-Katholieke broeders bedienen.

„ „ Met de stichting van zulk eene vereeniging zouden wij in den grond alles gewonnen hebben. Daarmede ware het zaad gelegd, waaruit ongetwijfeld, zoo waar er een God in den hemel leeft, eene schoone toekomst der Kerk ontspruiten moet. De leden van beide belijdenissen zouden in plaats van hoog op elkaâr neêr te zien, met liefde de zienswijzen van anderen vernemen; de tegennatuurlijke spanning zou ophouden, en door wederzijdsche achting vervangen worden; oude vooroordeelen zouden verdwijnen, en alzoo de weg tot onderlinge overeenstemming worden gebaand, totdat het onzen hemelschen Koning behaagt, den zaligen tijd te doen aanbreken, dat het op volmaakter wijze één herder en éene kudde zal wezen.

„ „ De Christelijke (?) en onchristelijke wereld zal ons dwazen en dweepers noemen, om deze onze hooggaande verwachtingen. Ook sluiten wij onze oogen niet voor de naar menschelijke berekening onoverkomelijke bezwaren, welke zich tegen de werkelijke bereiking van dit doel opheopen. Maar het oog onzes geloofs blijft niet aan de aarde hangen; het ziet onafgewend op den eeuwigen Hoogepriester, wiens vurig gebed voor de zigtbare eenheid zijner geloovigen hier op aarde, Joan. XVII, 23, vervuld moet worden. Wij stellen onze hoop op den Koning, „wien waarlijk alle vijanden op aarde veel te weinig zijn om Hem te weêrstaan." Wij vertrouwen op Hem die gezegd heeft: „Al wat gij in uw gebed vraagt, gelooft slechts, dat gij het ontvangen zult, en het zal u geworden." Marc. XI, 24. En in dit vertrouwen smeeken wij uit de diepste diepte des harten: Heer! versterk ons geloof.

„ „ Men veroorlove den inzender dezes, een jong geestelijke, nog een hartelijk verzoek aan zijne ambtsbroeders. Voorzeker is er in onzen tijd voor een godgeleerde weinig van grooter gewigt, dan klaarheid over hetgeen ons met de Katholieken gemeen is, en over hetgeen ons van hen scheidt. Hiertoe is van onzen kant eene grondige studie van het Katholicisme noodig. In dit opzigt echter ziet het er bij ons helaas! zeer gebrekkig uit. Wij hooren op de universiteit een collegie over symbolick; voor het examen worden de in een schraal cahier neêrgeschreven opvattingen van een

of anderen professor, die het Katholicisme welligt zelf niet eens grondig in de bronnen bestudeerd heeft, ijverig in het geheugen geprent. De zoo verkregen kennis wordt nog vermeerderd door bekendheid met de in onzen tijd zoo onvoldoende polemiek der Hervormers, en door persoonlijke waarneming van het Katholiek-kerkelijke leven, dat ons Protestanten gewoonlijk slechts van zijne barre, afstootende zijde, of in zigtbare misbruiken (?) te gemoet treedt, terwijl het eigenlijke heiligdom ons meestendeels gesloten blijft.

Zoo ontstaat er dan in onze hoofden zeer dikwijls voor het beeld zelf van het Katholicisme eene karikatuur er van, welke aan deszelfs ware wezen niet beantwoordt. Buitendien zijn we onwillekeurig geneigd, een zoodanig scheef beeld in ons op te nemen door zoo vele vooroordeelen, die wij reeds van kindsbeen af hebben ingezogen. Wie wel van ons heeft de dekreten van het Trentsche Concilie, den Romeinschen Katechismus, eenige goede uiteenzetting van het Katholieke dogma, slechts eenige, in waarheid belangrijke wetenschappelijke werken der nieuwere Katholieke theologie bestudeerd? Wie heeft zich ooit ook maar eenigermate met Katholieke Liturgiek, met het Roomsche Missaal en Brevier bezig gehouden? Hoe onbekend zijn wij met de boeken, waaruit het in onze gemeenten wonende Katholieke volk onderrigt en stichting put, met Katechismus, gezang- en gebedenboeken! Lieve broeders, laat ons tijd noch moeite sparen, om dezen pligt, die op ons, als geestelijke wachters onzer gemeente, rust, te vervullen! De omstandigheden des tijds manen er ons dringend toe aan. De zaak toch is, behalve het praktische nut, dat er noodzakelijker wijze voor onze ambtsbediening uit voortvloeit, voor ieder mensch, die in 't algemeen geestelijke belangen heeft, aantrekkelijk genoeg."

"Ik heb aan dit artikel [gaat de schrijver in de *Rhein. Volksblätter* voort] slechts een paar opmerkingen toe te voegen: zij betreffen ons gedrag tegenover zulk eene gezindheid en zulk eene streving. Dat de kracht der waarheid zich reeds aan dat Luthersche hart betoond heeft, — God toch alleen geeft kennis en begrip der waarheid en der regte middelen, om tot haar te geraken — kan aan geen

twijfel onderhevig zijn. Zetten wij slechts van onzen kant, en vóór alles, het gebed ten dien einde voort, en zoeken wij het naar best vermogen te verbreiden. Laat ons vervolgens, om wille van de ware Christelijke liefde, hen toch met geen enkel woord zelfs kwetsen, die nog met de kennis en het begrip der waarheid worstelen en soms bij die worsteling naast den regten weg gaan. Oefenen wij eene geduldige, inschikkelijke, helpende liefde, rijker en volhardender dan ooit; en worden wij niet moede, met gelatenheid en trouw in woord en daad belijders der waarheid te zijn, die zich nergens beminnelijker en overtuigender voordoet, dan daar waar zij zich rustig werkend en alzoo in het leven werkzaam vertoont. Te midden van het politiek gewoel des tijds, worden daar waar de maatschappelijke gevaren toenemen, de Christelijk-gezinden merkbaar tot elkaâr gedrongen, opdat zij reddend tusschen de bouwvallen treden en, in één geloof vereend, in dezelfde Christelijke offervaardigheid voor de toekomst werken. Slechts niets in den weg leggen, maar uit alle kracht helpen tot onderlinge overeenstemming, opdat het regte en echt vaderlandslievende doel: *„met vereende krachten"* worde nagestreefd. God zal verder helpen, zoo wij slechts het onze doen!„

Tot zooverre de brief in de *Rheinische Volksblätter*. De *Katholik* laat op de mededeeling er van eenige gedachten volgen, welke we gaarne tot de onzen maken. De hereeniging der van de Kerk gescheidenen was ten allen tijde, en is noodwendig gansch eigenaardig het middenpunt der vurigste zielsverlangst van allen, die Christus en zijne Kerk, en de zielen beminnen. 't Zou daarom zeer erg voor ons zijn, zoo dat verlangen ook niet in ons levendig ware. Ja, wij vreezen niet te overdrijven, met te zeggen, dat die hereeniging het hoogste voorwerp onzer zielsverlangst en liefde hier op aarde moet zijn. Het is om die reden zeker een groote troost, wanneer wij ook bij Protestanten iets van dien hartewensch aantreffen.

En inderdaad: zou de magt der vooroordeelen tegen de Kerk zóó groot zijn, dat men niet voelt, hoe die scheuring in de Christenheid iets kwaads, ja de bron van schier alle godsdienstige en zedelijke jammeren is? Europa was eens Christelijk; thans is

er een anti-christendom, gelijk de wereld sedert de zegepraal van het kruis niet meer zag, zoo magtig en algemeen geworden, dat het, zoo 't mogelijk ware, het bestaan zelfs des Christendoms met den ondergang zou bedreigen. Wie echter, ook onder de Protestanten, kan zich daaromtrent misleiden, dat de geloofsscheuring de eigenlijke moeder des ongeloofs is? aan het goddelijk geloof toch komt uit zijn eigen aard zoozeer de eenheid der belijdenis toe, dat de scheiding noodzakelijkerwijze het geloof moet ondermijnen. Wel is waar zijn er bergen van bezwaren ook bij geloovige Protestanten te overwinnen; want eene andere wijze van vereeniging is er niet, dan dat zij, wier voorvaderen zich van de Kerk gescheiden hebben, die nu eenmaal de Kerk van Christus is en blijft, tot haar terugkeeren. Doch juist om die groote moeijelijkheid is het noodzakelijk, dat er regt veel gebeden en van beide kanten groote liefde betoond worde.

En 't zij hier geoorloofd, eene waarheid uit te spreken, die zich altoos weêr op nieuw bij ons opdringt. Niet eene negatieve bestrijding van het Protestantisme brengt op de eerste plaats nut aan; maar één ding is noodig: dat wij de schatten der waarheid en des levens, die wij zonder onze verdiensten door Gods barmhartigheid bezitten, met heilige liefde hun te gemoet brengen, die ze eens gemeenzaam met ons bezaten, maar nu niet meer met ons deelen, ja veelal niet meer kennen. De tijd is er bijzonder geschikt voor, om allen die niet buiten de Kerk in de magt van het anti-christendom willen vallen, tot de hereeniging te brengen, welke ook wij zoozeer behoeven en zonder welke er geene wijd uitgestrekte zegepraal van het kruis te hopen is. Een andere weg evenwel tot dit doel is er niet dan die met het gebed begint en met het gebed wordt voortgezet. Moge daarom de eenige vereeniging, die voorecrst mogelijk is, die namelijk des gebeds om hereeniging van Katholieken en Protestanten, zich allerwege meer en meer uitbreiden en dat zalig oogenblik verhaasten!

TWEE KATHOLIEKE HELDENFIGUREN, IN EEN PROTESTANTSCH TIJDSCHRIFT GEHULDIGD.

Bij het verschijnen van 't *Historisch-politische Zeitschrift*, dat, onder redactie van den Protestantschen advokaat Eckert, door eene vereeniging van staatkundige mannen uit verschillende landen geschreven, de Christelijke staatsorde tegen de revolutie en vooral tegen de vrijmetselarij verdedigt, hebben wij er dadelijk de aandacht op gevestigd [1]), en den inhoud der eerste aflevering medegedeeld. Zooeven is ons de derde aflevering, een boekdeel van niet minder dan 332 bladzijden, toegekomen; ons oog viel het eerst op de „kritiek der nieuwere verschijnselen van den dag", welke „van den 6 April tot den 27 Mei geschreven" is, en een opmerkelijken lof op den koning van Napels en Paus Pius IX bevat. Voorloopig deelen we die plaats met de onmiddellijk voorafgaande gedachten hier mede, om later welligt op den inhoud dezer derde en vorige aflevering terug te komen.

In het Fransche kruidvat — zoo lezen we — viel inmiddels eene nieuwe bom. Prins Napoleon, het waardigst lid des zwarten stelsels van het groote eedgenootschap, hield in den senaat eene redevoering, welke de verdragen van het volkenregt en de grondwettige constitutiën door het revolutionaire vuistregt wilde vervangen zien, en onder de hand de familie Orleans smadelijk hoonde. Die redevoering werd in alle gemeenten des rijks openlijk aangeplakt, en de prins door den keizer zelven schriftelijk er voor geprezen. De keizer kan daarbij bezwaarlijk iets anders bedoeld hebben dan den monarchen van Europa, die geen verbond met hem willen, schrik aan te jagen. Een prins uit het huis van Orleans greep de zwakke zijde van Napoleons regering aan, legde hem voor alle antwoord een scherp historiesch tafereel voor oogen, van zijne familie en de wijze waarop hij aan het bestuur kwam en bleef. Met die onbarmhartige schildering moest, wat er nog van zedelijke achting voor

[1]) Zie *de Katholiek*, Dl. XXXVIII, bladz. 162—179.

het Napoleontiesch geslacht over was, ten eenen male vergaan. En zie! dat allergevaarlijkste geschrift kon in millioenen exemplaren over geheel Frankrijk verbreid worden; de anders zoo waakzame policie hield het eerste exemplaar ongelezen in de hand, totdat het laatste der eerste oplage verkocht was, en wist ook het vernieuwde groote debiet niet te keeren. Was de keizer door zijne policie verraden, of was zij op eens door zwakheid van geest overvallen? De beweging intusschen nam er meer en meer door toe.

De in 't oog vallende bedrijvigheid der vrijmetselarij, ook in Frankrijk, geeft blijkbaar te kennen, dat de Orde den tijd nabij acht, van stout en openlijk te handelen. Haar grootmeester was tot onlangs prins Murat; een veel leerzamer scholier en veel nuttiger werktuig was prins Napoleon. Hij werd het orgaan der Orde bij den keizer; hare ontzettende magt, waarvan de Fransche monarch al het gevaarlijke maar al te wel kent, en niettemin het bondgenootschap, ingevolge zijne buitenlandsche politiek, moest aannemen, gaf aan des prinsen woorden en houding het uiterste gewigt. De prins uit het huis van Orleans eischte bloedige voldoening voor den zijner familie aangedanen hoon; doch de keizerlijke prins toonde zich afkeerig van prinselijk bloedvergieten; het leger hoorde het met oproerige verontwaardiging en verachting, en vorderde des prinsen verwijdering van zijn bevelhebberschap. Zoo is hij onmogelijk geworden als opvolger op den keizerstroon. Maar daarom juist, en wijl hij op die wijze voor de vrijmetselaars-plannen onschadelijk gemaakt is, moest hij hun als een des te geschikter werktuig ter omverwerping van den bestaanden troon voorkomen. Hierbij kwam van den anderen kant, dat prins Murat zeer begeerig was naar den vaderlijken troon van Napels; hij rekende zeker op de hulp der Orde, welke hem ongetwijfeld in den beginne uitzigt op hare ondersteuning heeft gegeven. Op dit oogenblik echter bestaat er geen noodzakelijkheid meer, om neêrgehaalde troonen nog voor een tijd op te rigten, vooral niet dien van Napels. De Orde nam dan het politieke streven des grootmeesters tot voorwendsel, om hem af te zetten en door prins Napoleon te vervangen, die, door het leger verworpen, te meer en te gereeder haren steun moet zoeken. Het scherp oog des keizers zag het gevaar der toenemende magt van den prins en het eedgenootschap,

en liet, doch slechts voorloopig, het Groot Oosten van Frankrijk sluiten, dat werkelijk het groote regeringsligchaam der vrijmetselaars is. Die tijdelijke maatregel evenwel schijnt angst te verraden, en doet geen streng onderzoek noch strenge beteugeling verwachten. Zoolang men de hoofdoorzaak, die grond en bron is van alle verstoring der Christelijke staatsorde, laat bestaan, moeten ook hare werkingen, hare bij de oprigting beoogde strekking en strevingen zich meer en meer vertoonen en uitbreiden. Des Keizers val in Frankrijk beteekent de socialistische republiek in Frankrijk, en hare algemeene zegepraal over heel de wereld. Dat moest men te Weenen en te Berlijn niet voorbijzien. Napoleon alleen vertraagde den val van Gaeta, en vertraagt nog den val van Rome. Hij gaf aan de monarchale en republikeinsche partijen tijd om zich te organiseren en te verheffen, liet haar Sardiniëns strijdkrachten bezig houden, de organisatie der politieke en militaire eenheid van Italië vertragen, en den aanval op Venetië tot nog toe onmogelijk worden; al te maal verschijnselen, — meent de schrijver — welke de *mogelijkheid* eener overeenstemming met Napoleon in 't belang eener restauratie aanvoeren. Maar ook hier moet hij verder met de revolutie voort, indien het niet spoedig tot eene onderlinge aaneensluiting van den keizer en de gekroonde magten komt.

Dit echter zal helaas! niet geschieden, en de socialistische republieken Frankrijk en Italië zullen spoedig voldongen feiten zijn; hare vereenigde wapenen gaan dan over de Alpen en den Rijn, alwaar zij van het verraad harer geheime bondgenooten slechts een verderen zegetogt te wachten hebben.

Na deze beschouwing, welke niet onbelangrijk is ook voor wie haar niet geheel deelt, komt de schrijver op Napels en Rome, en zegt:

„Slechts twee beelden doen in de jongste geschiedenis van Italië een regtgeaard mensch goed: de heldhaftigheid van den val des jeugdigen koninklijken echtpaars van Napels, en de koene, vaste, zedelijke weêrstand des II. Vaders tegen de roofgierigheid der jonge revolutiemagt van het vereenigd Italië.

Het edelaardig koningspaar van Napels verloor, nadat zijne magt voor het schandelijkst verraad van mannen, die op burgerlijk

en militair gebied des konings hoogste vertrouwen genoten, gezwicht was, het verloor alles behalve de eer, welke het op de schitterendste wijze wist te redden. Zijne geschiedenis toonde aan de overige hooge monarchen andermaal een beeld van hunne eigene, altoos meer en meer naderende lotgevallen, en gaf hun het toonbeeld van een edelhartigen, glorierijken ondergang. Wacht, naar 't zich laat aanzien, ook hen de ondergang, 't zal voor hen eene maar al te welverdiende straf zijn, dat zij thans lafhartig den gemeenschappelijken pligt van behoud verzaken, waarvan alweder de zwaarste schuld op Pruissen valt, dat aller armen geboeid houdt.

„Het Napelsche volk en leger logenstraft dag aan dag op indrukwekkender wijze de lastertaal der revolutie: dat die natie niet dan met weêrzin het juk der dynastie torschte, en er van bevrijd wilde wezen. Met elken dag vermeerdert en versterkt zich het verzet der oude soldaten en burgers in 't belang van het koningshuis, dat door het schandelijk verraad van zoo weinige ellendige, zamengezworene gezagvoerders gevallen is. Die ongelukkigen zien, dat zij vergeefs hun bloed moeten storten, wijl hun geene magt van buiten tegen de Sardinische legerscharen te hulp komt; want te Weenen wil men er volstrekt op wachten, dat eindelijk heel Italië zijne krachten vereenigd tegen Oostenrijk aanvoert. Die getrouwen van Napels worden bij duizenden door de Sardinische krijgsraden ter dood gebragt, en nog verdoofde geene menschenslagting het enthousiasme der opoffering voor het zoo waardig koningspaar.„

„Ook voor Rome's poorten ligt de Sardinische wolf, die Napels verslond, nog met opgesperden muil en gloeijende woede het verlof van den Fransehen leeuw, dien nog alle politieke roofdieren als hun hoofd moeten vreezen, te wachten, om ook Rome te mogen verslinden. En in de H. Stad zien wij nog altoos met bewonderenden eerbied den waardigsten plaatsbekleeder van Christus voor de Katholieke wereld, in rustig godsvertrouwen, met onwrikbaren moed de tanden des wolfs afwachten, zonder hem een jota van het geheiligd regt der heilige Kerk toe te geven. Doch ook zijn schitterend voorbeeld is niet in staat, de Katholieke

mogendheden voor zijn behoud ten strijd te voeren. Kleinmoedige vrees laat zelfs het hoofd der Katholieke Christenheid van zijn geheiligden zetel stooten; want het is klaarblijkelijk de armzaligste sofisterij, als Napoleon's politieke pennen en de revolutie-schrijvers aan de Katholieke wereld willen voorliegen, dat de geheiligde troon der Kerk als soevereine kerkelijke magt kan blijven bestaan, ja zelfs vrijer en magtiger zal worden, zonder een eigen grond te hebben waarop hij rust! — Reeds logiesch, eene zoo schreeuwende tegenspraak: een troon zonder eigen grond, in eene vreemde lucht [1])!

Reeds de leer der grammatica zegt: wanneer twee substantieven bij elkaâr komen, moet het eene in den nominatief, het tweede in den genitief staan; en de getalleer wijst uit, dat geen twee getallen gelijk, maar elk van hooger of lager beteekenis moet zijn dan het ander. En evenzoo zijn voor het begrip twee soevereiniteiten binnen één kring volstrekte onmogelijkheden. De magtsverhouding van het sterkere stoffelijk gezag regelt de verhouding van beiden; de wil der gezagsmagt wordt de wet voor de tweede magt, diensvolgens moet de wil der wereldlijke soevereiniteit de wet voor de geestelijke worden. Daartoe liggen uit de ondervinding de voorbeelden der reeds beroofde Duitsche aartsbisschoppen en bisschoppen voor de hand. Wat magten waren zij eens als wereldlijke soevereinen ter bescherming van de kerkelijke zelfstandigheid! en wat vermogen zij er heden nog voor? — Of is men de Pausen van Avignon vergeten, die toch een nominaal bezit hadden? — Ja, de H. Vader werd magtig, eer hij een wereldlijken troon met den geestelijken vereenigde; doch de Katholieke wereld van toen was eene geheel andere dan die van heden; toen gloeide het eerste kerkelijk enthousiasme; ieder Christen vorst was een ijverig zoon der Kerk, ieder een zwaard voor den H. Vader! — Doch heden? — Heden geeft men papieren verdragswaarborgen, juist wijl de inwendige geloofsijver uitgestorven is; staatsverdragswaarborgen der Katholieke mogendheden op het oogenblik, dat alle door geheel Europa gewaarborgde staatsverdragen als onnutte

[1]) We laten hierachter eenige aanmerkingen op enkele goed bedoelde, maar onjuiste of niet geheel ware uitdrukkingen volgen.

papieren verworpen worden; alzoo eene absurditeit! Ja, zoo bij opkomende konflikten enkelen der waarborgers hunne bescherming aan den H. Vader wilden verleenen, dan zouden zij niet alleen Protestantsche mogendheden vijandig tegen zich en als medehelpers des Italiaanschen Konings zien optreden, maar zelfs beletselen bij de medewaarborgers ontmoeten.

„Werd de H. Vader feitelijk onderdaan eens konings, hield hij diensvolgens op, het vrije soevereine hoofd der Katholieke Christenheid te zijn: dan volgt [*naar de schrijver verkeerdelijk meent*] van zelf, dat hij geene buitenlandsche kerkelijke onderdanen kon behouden; dat geen vorst kerkelijk onderdaan eens feitelijken onderdaans van een vreemd koning zou willen zijn; dat alzoo iedere Katholieke staat zijn bijzonder opperhoofd zou verlangen, en gevolgelijker wijs de eenheid der Katholieke Kerk, het eigenlijke steunpunt in haar, zou verloren gaan en alle zelfstandigheid ophouden! — het vurig nagejaagde doel der groote revolutie en van hare tegenwoordige uitvoerende magt, van Engeland.„

Aldus de schrijver over den koning van Napels, en den H. Vader. Waar hij van de tijdelijke magt des Pausen spreekt, heeft hij meer dan eene onjuiste en te sterke uitdrukking; twee soevereiniteiten in één kring zijn onmogelijk, ja! zoo ze van dezelfde tijdelijke orde zijn: doch een geestelijk en een tijdelijk oppergezag, als van verschillende orde, zijn naast elkaâr bestaanbaar en bestaan overal waar Staat en Kerk gescheiden zijn. — Een bisschop zeker behoeft geen tijdelijk gebied of gezag om zelfstandig te wezen; en ook de Paus zelf blijft Paus waar hij zich ook bevindt, al bezit hij geen enkelen duim gronds meer. Geen Katholiek vorst, die in den Paus Christus' Stedehouder ziet en huldigt, zou daarom alleen naar een eigen kerkelijk hoofd verlangen, omdat de H. Vader, door onregt en geweld van zijn rijk beroofd, ergens in een vreemd land, zelf onder een ander wereldlijk gezag zou moeten verblijven. Ook gaat de vergelijking tusschen de vroegere en de tegenwoordige vorsten niet door.

We stippen dit even aan, om verwarring te voorkomen; 't is een tijdschrift onder Protestantsche redactie, dat, hoewel niet juist, zoo gunstig voor den H. Vader spreekt: dit vooral wilden

we huldigen; en 't moet ons niet bevreemden, dat er in des schrijvers ijverige verdediging van het staatsgezag en den eigendom eenige verwarring komt, waar het den Paus geldt, die een ontvreembaar tijdelijk gebied en eene onontvreembare geestelijke magt bezit. Overigens ziet hij teregt in, hoe verderfelijk het onder allerlei opzigten, wat regtsschennis, wat omkeer en wanorde, wat afgrijselijke toekomst het wezen zou, indien het oudste en heiligste bolwerk van alle gezag, regt, orde, eigendom, indien de hoogste steun der maatschappij voor de magt der revolutie moest bezwijken en de Paus als onttroond wereldlijk vorst, als balling heenzwerven moest naar een vreemd land!.... [1]).

SPROKKELINGEN.

NIEUWE TWEESPALT ONDER DE PROTESTANTEN IN FRANKRIJK. — Het Julij-nummer der orthodoxe *Vereeniging* berigt ons, dat er onlangs onder den naam van *« Liberale Protestantsche Vereeniging »* een genootschap of maatschappij te Parijs is opgerigt, dat den voortuitgang der orthodoxie in de Hervormde Kerk van Frankrijk in 't algemeen, en van Parijs in 't bijzonder te keer wil gaan. Het ge-

---

[1]) We maken van deze gelegenheid gebruik, om van een drietal zeer nuttige boekjes, uit of naar het Fransch, melding te maken. Ze zijn getiteld:

De Kerk. Door Mgr. de Ségur. Uit het Fransch vertaald door J. A. Lazaar, Pastoor te Medemblik. Met een voorwoord van den vertaler. — Uitgegeven ten voordeele van *Broere's Monument.* — Tweede druk. — Hoorn, F. A. Kramps, 1861.

Onze pligten jegens den Paus bij de tegenwoordige omstandigheden. Door den Eerw. heer Dumax, sekretaris van Mgr. de Ségur, voormalig auditeur van de Rota te Rome. Naar het Fransch, door A. J. van Bemmel, R. K. Pastoor, te Kabauw. — 's Bosch, P. N. Verhoeven. 1861.

De Paus en zijne regten, of Cathechismus van de wereldlijke magt des Pausen, naar het Fransch van B. M. Constant. — Roermond, ter drukkerij van J. J. Romen. 1861.

nootschap is opgetreden met de verspreiding eener circulaire, waarin men reeds op den derden regel leest: „Eene zich orthodox noemende partij, die naar het monopolie der godsdienstige waarheid staat, overmeestert sinds eenige jaren onze preekstoelen, onze Christelijke genootschappen, eischt voor zich het uitsluitend privilegie van onderwijs en prediking, kondigt luide het voornemen aan, om uit de kerk te jagen al wie in hare geloofsbegrippen niet deelt, en verstout zich tot zelfs te beproeven om dit plan ten uitvoer te leggen"; — en lager: „Wij kunnen daaruit voorzien wat wij van de regtspraak der orthodoxe partij te wachten hebben. Van den dag af waarop zij onbelemmerd zou heerschen, zouden de leeraars en leden die hare geloofsbelijdenis niet aannamen, weldra uit de kerk gesloten worden." — Om dit nu te verhinderen roept de circulaire alle leeraars en leden op. Zij is door negentien personen onderteekend, van welke eenigen ook leden van het algemeen Christelijk verbond zijn. „Men zegt, dat te Parijs aanzienlijke sommen zijn bijeengebragt om den aangekondigden strijd aan te binden. Het konsistorie van Toulouse heeft reeds het initiatief genomen; om tegen de beschuldiging en het doel in genoemde circulaire uitgedrukt te protesteren."

't Zijn altoos dezelfde oneenige Protestanten! zoo het begin, zoo het eind!

HET PROTESTANTISME TE CONSTANTINOPEL. — Volgens genoemd maandschrift, wordt daar elken zondag de Evangelische godsdienst in dertig lokalen en in acht verschillende talen gehouden, namelijk in het Engelsch, Fransch, Hoogduitsch, Spaansch, Grieksch, Armeniesch, Hebreeuwsch en Turksch. De diensten in 't Engelsch en Armeniesch tellen ongeveer 200 hoorders. De inlandsche Protestanten bedragen omtrent 600 en komen in zes lokalen bijeen. De vreemdelingen, meerendeels Engelschen en Duitschers, schat men op 5000 zielen.

ZEVEN TEGEN CHRISTUS.

Voor ruim een jaar verscheen in Engeland een geschrift, waarvan we reeds met een enkel woord gewaagden [1]), dat, ofschoon niet groot van omvang en met den zeer zedigen titel van *Proeven en Overzigten* [2]), aldaar zoowel als in Amerika, eene groote opschudding heeft veroorzaakt. In dien korten tijd heeft het reeds een achtsten druk, en zijn er over de *vijftien duizend* exemplaren van verkocht. De eerste uitgave was geheel geplaatst eer zij in den handel kwam. In de Vereenigde Staten heeft men het dadelijk nagedrukt, en wekte er, gelijk in Engeland, den strijdlust, welke echter nu wel een tijdlang voor den uitgebarsten burgerkrijg zal moeten wijken en rusten. Eene menigte van antwoorden en wederleggingen zijn er op verschenen; adressen worden er allerwegen tegen geteekend; zelfs is er eene kerk-

1) *De Katholiek*, Dl. XXXIX, bladz. 332.
2) *Essays and Reviews.*

regtelijke vervolging tegen de schrijvers ingesteld. Van geloovige zijde is het boekje, dat uit zeven opstellen bestaat, gebrandmerkt als *Zeven tegen Christus*, en men heeft het voor de *convocations* gebragt, dat is, voor de vergadering der twee kerkelijke provinciën van York en Kantelberg, welke, magteloos als ze zijn, wel eenig vertoon kunnen maken en uitlokken, doch overigens niets van belang tegen het ongeloof uitrigten. Want van werkelijk en verregaand ongeloof is hier spraak; dat willen we uit eenige tezamen gevatte beweringen van de schrijvers der *Essays and Reviews* doen zien.

Vooraf echter zij ten beteren verstande dier ongeloovige rigting opgemerkt, dat door hen en hunne geestverwanten als eene derde partij, eene derde Kerk bij de reeds bestaande Kerken gevormd wordt. Men trede een oogenblik in de geschiedenis terug, en herinnere zich, dat hetgene de bloeddorstige despoot Hendrik VIII van de Kerk gemaakt heeft, om het vele Katholieke wat behouden bleef, „een onthoofd Katholicisme" genoemd is. Onder Eduard VI werden en instellingen en leer weldra door en door Protestantsch; doch er was ook toen eene meer behoudende partij, die aan de oude overleveringen bleef hechten. Hen kan men de Puriteinen, de voorstanders der zoogenaamde *zuivere* leer, en de eersten de eigenlijk gezegde Anglikanen noemen. De Episcopaalsche Kerk, is, zooals wij haar thans kennen, als eene transactie tusschen die beide rigtingen. De traditionele, priesterlijke, Katholieke rigting is er vertegenwoordigd door het behouden episcopaat, door de vormen der eeredienst, de liturgie; de vernieuwende rigting, door het Zwitsersch en Fransch Calvinisme geïnspireerd, drukte zich uit in

de 39 artikelen, welke de geloofsbelijdenis der Engelsche Kerk uitmaken. Die strijdige elementen waren eene aanhoudende oorzaak van beroering. Beide partijen poogden elkaâr gedurig den voet te ligten: de geschiedenis dier worsteling is, met de bloedige vervolging der Katholieken, eigenlijk de gansche geschiedenis der Engelsche Kerk. Elisabeth en de eerste Stuarts zochten de eenheid te herstellen door den Puriteinen schrik aan te jagen of ze uit te roeijen. De Puriteinen behielden de overhand, en joegen, bij de omwenteling, de geestelijkheid weg en maakten zich meester van de Kerk. Karel II was naauwlijks op den troon, of hij zocht op zijne beurt de orthodoxie te herstellen; de akte van „uniformiteit", welke van al de leden der geestelijkheid eene uitdrukkelijke instemming met de officiële liturgiën eischte, dwong twee duizend predikanten hunne gemeenten te verlaten, en gaf aan de dissidenten eene kracht en een gewigt, zooals zij tot nog toe niet hadden bezeten.

Het duurde echter niet lang, of de oude partijen kwamen weder te voorschijn.

Onder de regering van koning Willem ontstonden, naar de twee opduikende hoofdpartijen: de eigenlijke Anglikanen en de Puriteinen, de benamingen van de hooge en de lage Kerk. De eerste hield zich aan de aanvankelijke Anglikaansche instellingen, waaraan zij een apostolischen oorsprong en absolute waarde toekende en zag, zonder zich openlijk over de zaligheid der dissidenten te verklaren, in het bisschoppelijk bestuur den authentieken vorm, waarin het Christendom aan de wereld geschonken is. De partij daarentegen der lage Kerk, hoezeer ook hare voorkeur te kennen gevend voor den vorm, de tucht en geloofsmeeningen der Anglikanen,

kende er slechts een betrekkelijken voorrang aan toe, eene waarde van voegzaamheid en omstandigheden, en was dus veel minder van de dissidenten verwijderd en meer gestemd om ze te dulden. Deze partij was weder verdeeld in Calvinisten en Latitudinarissen. De laatsten, zeer onverschillig opzigtens de kenmerkende leerstukken der hervorming, konden natuurlijk voor het goddelijk regt van het episcopaat en de hernieuwende kracht des doopsels geen ijver voelen, daar zij dien niet eens voor de geheimen der genade en der regtvaardiging door het geloof ontwaarden. Wat de Calvinisten betreft, de erfgenamen en vertegenwoordigers der Puriteinen: hun getal en invloed was in het begin der achttiende eeuw uitermate verminderd, maar is in de laatste honderd jaren weder aanmerkelijk opgekomen.

Eene bijzondere godsdienstige beweging, welke Engeland als van gedaante veranderde, had in het begin der vorige eeuw plaats door het Methodisme, hetwelk optrad in een tijd, dat scepticisme en losbandigheid in de hoogere klassen heerschten, het gewone volk tot schier barbaarsche zeden was vervallen, en de predikanten gemeenlijk slechts drie onderwerpen behandelden: de waarheden der natuurlijke godsdienst, de bewijzen der Openbaring en de gemeenplaatsen der zedeleer. Omstreeks 1720 werd het eerst de spotnaam van *Methodist* aan eenige Oxfordsche studenten gegeven, die geregelder, gestrenger en godsdienstiger leefden dan de overigen, en zelfs in hun vromen ijver zieken en gevangenen bezochten. Joannes Wesley en Georgius Whitefield onderscheidden zich, gelijk men weet, door hunne geestdrift en werkdadigheid. De eerste had eene uitgebreide sekte, naar hem genoemd, terwijl ook Whitefield weder zijne volgelingen

had, die zijnen naam droegen. Doch het Methodisme kweekte niet enkel die sekten, maar was van invloed op de gevestigde Kerk zelve, die in rationalisme verkwijnde; bragt er eene vernieuwing teweeg, waardoor de zoogenaamde Evangelische partij ontstond, die er onverdeeld tot 1830 geheerscht heeft en nog het talrijkste is.

Was de methodistische beweging een terugkeer tot den geest van het Puriteinisme, tot de zoogenaamde *zuivere* leer, tot het strengste Orthodoxisme, waarbij de regtgeloovige, vol haat voor de zinnen, zich afsloot in zich zelven en zijne eigene zelfgenoegzaamheid: die werking lokte eene wederwerking uit, en hetzelfde Oxford, waarvan het Methodisme uitging, bragt het Puseyisme voort, dat, met de overlevering en oudheid ingenomen, eerbied gevoelde voor het Katholieke stelsel, waarvan het bij de Episcopalen nog zooveel herinneringen wedervond. Men weet genoeg, welk een magtigen invloed de hoofden der Puseyisten: Pusey, Keble, Newman, die later Katholiek werd, en de *Tracts for the times*, door hen sedert 1833 gedurende eenige jaren uitgegeven, op duizenden en duizenden hebben uitgeoefend, en die beweging duurt nog altoos voort.

Naast en tegen die groote rigtingen, van welke de eene, op meer of minderen afstand van het Katholicisme, de Christelijke overlevering en oudheid en het kerkelijk gezag voorstond; de andere, alle overlevering en gezag verloochenende, in den bijbel alleen heil zocht: was er, gelijk ook elders, voorlang eene derde rigting werkzaam, welke zich echter in den jongsten tijd altoos openlijker doet gelden: die namelijk der rationalistische, meer en meer ongeloovig geworden kritiek, welke vroeger vooral tegen de Katholieke Kerk gerigt, welhaast op

zijne beurt den bijbelgrond zelven der Protestanten aanviel, en altoos stouter geworden, zich nu tegen allen, inzonderheid tegen de Puseyisten, verheft.

Sedert de kritiek de historische overleveringen der volken had aangegrepen en de vijf eerste eeuwen der Romeinsche geschiedenis onder de handen bijv. van een Niebuhr en Mommsen grootendeels verdwenen zijn, en men den eersten kruistogt voor een roman begon te houden, was het zeer gevolgelijk en begrijpelijk, dat zij op het voetspoor van het Protestantisme, 'twelk alle gezag en overlevering verwierp, ook de gewijde historische overlevering, de geschiedenis des Christendoms en daarmede het Christendom zelf aantastte. Wat Lessing, Semler en anderen in Duitschland begonnen, werd later in Engeland aanvankelijk door Coleridge, Hare en vooral door Arnold gedaan. Arnold was van meening, dat er, tot zelfs in de alleroudste Christelijke overleveringen, verbasteringen en vervalschingen konden ingeslopen zijn, en haatte in zijne onbeperkte verdediging der vrije wetenschap de formulen der hervorming niet minder dan de uitspraken der kerkvergaderingen. „Jesus van Nazareth" was voor die mannen ja een ideaal, maar met dat al een bloot mensch als wij. Die Arnold nu stond aan 't hoofd van eene der groote inrigtingen voor openbaar onderwijs in Engeland; hij oefende op de jongelieden, die te Rugby hunne studiën deden, een buitengemeenen invloed uit. Van zijne gevoelens doortrokken, kwamen zij aan de universiteit met eene gansch andere rigting dan het Puseyisme er had doen gelden. En van daar het begin eener tegenwerking, welke gedurig in kracht toeneemt. Want eenige jaren na Arnold's dood, werd Stanley, zijn leerling en levensbeschrijver, tot professor

der kerkelijke geschiedenis te Oxford benoemd, waar hij eene liberale, dat is ongeloovige theologie invoerde, en in Jowett een nog stouter en onafhankelijker ambtgenoot vond. Zoo heeft zich allengs eene derde partij naast de twee rigtingen, die haar voorafgingen, gevormd. Men had de hooge Kerk (*high church*), thans door het Puseyisme, en de lage Kerk (*low church*), door de Evangelischen vertegenwoordigd. Men heeft nu den naam van breede Kerk (*broad church*) aan hen gegeven die, volgens hun zeggen, de regten der rede erkennen en de godsdienstige geloofsmeeningen in overeenstemming brengen met de erkende resultaten der menschelijke wetenschap! Het boven herdachte geschrift: *Essays and Reviews* is zooveel als de uitdrukking dier rigting, het wel verregaand manifest dier derde partij. Uit eenige hoofdgedachten welke we hier wedergeven, kan men opmaken, tot welk eene huiveringwekkende hoogte het ongeloof bij die derde partij geklommen is.

Het genoemde boekdeel bestaat, gelijk we reeds zeiden, uit zeven stukken, allen op één na door Anglikaansche predikanten geschreven. De schrijvers hebben zonder voorafgaande afspraak gewerkt, en werpen uitdrukkelijk alle gezamentlijke verantwoordelijkheid van zich af. De door hen geleverde verhandelingen zijn door geen algemeen plan verbonden en maken geen geheel uit. Men vindt er een overzigt aangaande de opvoeding der menschheid, naast een verslag der werken van Bunsen; een opstel over de Mosaïsche wereldwording, naast een artikel over de grondtrekken en voorwaarden eener nationale Kerk. Ziet men echter wel toe, dan erkent men in al die bladzijden, bij al die schrijvers eene zelfde hoofdge-

dachte die hen vervult, en daardoor ook eene zekere eenheid, welke voor het Protestantisme niet weinig bedenkelijk is. Want zoo we hetgeen er in die opstellen individueels of toevalligs in den aangenomen vorm is, daarlaten: zal men er ligtelijk een aantal naauwverwante denkbeelden in opmerken, die, zoo zij het Katholicisme niet sparen, ook voor het Protestantisme verre van gunstig zijn. Ze komen nagenoeg hierop neder:

Wat is het grondbeginsel van het Protestantisme? en waarin verschillen de godsdienstige opvattingen, door de twee groote Christelijke partijen vertegenwoordigd?

Het antwoord is, volgens de *Essays and Reviews*, zeer gemakkelijk.

Het Katholicisme is het Christendom, zooals het zich door de eeuwen gewijzigd heeft [!]. Het Protestantisme van zijnen kant geeft voor, regtstreeks tot de bron op te klimmen en het Christendom in zijne oorspronkelijke en authentieke uitdrukking te achterhalen. Het put ten dien einde uit de H. Schrift. De Schrift is in zijne oogen de uitsluitende bron der godsdienstkennis, de eenige regel des geloofs, en door eene zoo niet strenge, althans natuurlijke en zeer zeker onvermijdelijke gevolgtrekking, is de Schrift voor den Protestant niet slechts de oorkonde der openbaring, maar eene openbaring; niet slechts het voedsel der godsdienst, maar de godsdienst zelve, en wel zoozeer, dat het gewone Protestantisme geheel zamen te vatten is in één artikel: gelooven aan den Bijbel. Beide Kerken hebben hetzelfde gedaan, beiden namelijk hare beginselen tot de uiterste gevolgtrekkingen doorgedreven, en zij zijn eindelijk zoo verre gegaan, dat het geloof, in de beide stelsels, niet meer is dan eene bedekte erkenning van eene algemeene en abstracte stelling: hier

der onfeilbaarheid van de Schrift, daar der onfeilbaarheid van den H. Stoel.

De moeijelijkheid is niet, op het eene of andere dier beginselen een geheel van leerstukken en stellingen op te trekken; de moeijelijkheid begint, wanneer de geest der kritiek ontwaakt en het waagt te vragen, waar het beginsel zelf, dat tot grondslag strekt, op rust; want een van beiden: óf het beginsel is klaarblijkelijk, en dan begrijpt men niet goed, waarom het geene algemeene instemming vindt; óf het is niet klaarblijkelijk, en moet diensvolgens op bewijzen steunen, en van dat oogenblik af zijn het die bewijzen welke de ware en laatste reden van het gelooven uitmaken. Het bezwaar der Katholieke theologie is: de onfeilbaarheid van het kerkelijk gezag te bewijzen; het bezwaar der Protestantsche theologie is niet minder groot, wanneer zij den hoogen rang heeft te regtvaardigen, dien zij aan de H. Schrift toekent. 't Is van beide kanten de historie van het Hindousche stelsel: de aarde rust op den olifant, de olifant rust op de schildpad; maar de schildpad zelve, waarop rust zij?....

Overigens is het niet genoeg, dat de Schrift haar bovennatuurlijk karakter door meer of minder aannemelijke beschouwingen staaft: buitendien moet de inhoud der Schrift niets bevatten wat met zulk een oorsprong in tegenspraak is; met andere woorden, de onfeilbaarheid van den gewijden bundel moet eerst positief en door regtstreeksche bewijzen getoond worden; vervolgens negatief, door de afwezigheid van alle dwaling. In zoodanige stelling heeft de theorie van het Protestantisme den Bijbel gebragt.

Men zal nu zien, hoe, altoos volgens de ongeloovige schrijvers der *Essays and Reviews*, de gewijde boeken

de voorwaarden vervullen, welke de godgeleerden er aan zochten op te leggen.

Het Christendom wordt voor den Protestant een en hetzelfde als de Bijbel, en de bewijzen des Christendoms loopen ook ineen met de bewijzen voor de inspiratie van den Bijbel. Die bewijzen zijn tweeërlei; de historische bewijzen, welke langen tijd uitsluitend in de gunst geweest zijn, en de zedelijke bewijzen, die de eerste hebben vervangen, sedert zich dezer zwakte meer en meer deed gevoelen. De zedelijke bewijzen zijn die, welke ontspruiten uit de schoonheid, de zalving, de doordringende kracht van het boek; die, welke tot het besluit brengen: dat dit boek goddelijk is, wijl het in toonen spreekt die niet van den mensch zijn; — voortreffelijke bewijzen, in zooverre zij zich regtstreeks tot het godsdienstig gevoel rigten, maar daarin zwak, dat ze onderstellen, dat hetgeen voortreffelijk is, niet menschelijk kan zijn; en onvoldoende tevens, wijl ze niet den ganschen Bijbel omvatten, maar slechts op eenige boeken dier verzameling, op eenige stukken dier boeken van toepassing zijn. Wat de historische bewijzen betreft, zij komen op een enkel neder: op het wonder.

Op het stuk van wonderen blijkt vooral het velerlei verschil, de groote verandering van gevoelen. Tot de jongste eeuw toe geloofde de wereld aan het bovennatuurlijke, en het bovennatuurlijke beantwoordde alle opwerpingen. Thans zijn, naar de schrijvers der *Essays*, de bewijzen uit die orde niet slechts minder sterk, maar gevaarlijk geworden; en terwijl het wonder te voren strekte tot bewijs, heeft het thans zelf bewijzen noodig. Waaraan is die verandering toe te schrijven? Niet zoozeer aan de redekavelingen der rationalisten als wel aan den on-

merkbaren invloed der feiten. De algemeene beschouwingen over de onmogelijkheid of nutteloosheid eener buitengewone tusschenkomst der Godheid, Hume's redeneringen over de ongenoegzaamheid van het getuigenis ter bevestiging van een bovennatuurlijk feit: dit alles zou waarschijnlijk niet voldoende geweest zijn, om dat ongeneeslijk wantrouwen voort te brengen, hetwelk zich opzigtens het wonderbare in den modernen geest gevestigd heeft, en ons ongevoelig maakt voor alle betoogredenen der oude apologetiek. De hier bedoelde ongeloovigheid is een resultaat der ervaring. Wij zagen, beweren de *Essays*, te dikwerf de overlevering verdwijnen voor het onderzoek, te dikwerf de legende zich oplossen onder de aanraking eener een weinig strenge methode, het wonderbare vergaan voor de werkzaamheden der kritiek, om niet tegen verhalen van dien aard op onze hoede te zijn. De natuurstudie heeft nog krachtdadiger, schoon minder regtstreeks gewerkt. Het idee der natuurwetten, de orde van 't heelal, de naauwe betrekking van oorzaak en gevolg hebben bezit genomen van onzen geest, en zijn er als de grondslag zelf en de regel van zekerheid geworden.

Met het geloof in de wonderen zijn de hoofdbewijzen der Protestanten voor de goddelijkheid der Schrift gevallen; maar ook, al hadden die bewijzen hechter grond, nog zouden ze tegenwoordig niemand overtuigen. Men heeft immers het gewijde boek slechts te openen, om te zien, dat het in geen opzigt aan het heilig karakter, waarmede men het heeft willen bekleeden, beantwoordt. Een goddelijk boek, een geïnspireerd boek is een onfeilbaar boek. Het kan in geen tegenspraak komen met eenig bewaarheid feit. Wel nu! — gaan de *Essays* voort, — de Bijbel als godsdienstig geschrift beschouwd, is onge-

twijfeld het grootste, het goddelijkste wat er in de wereld is; maar vergeefs zou men trachten, dat boek met de ontdekkingen der wetenschap overeen te brengen: de Bijbel geeft ons de begrippen van een volk, de ideën der oudheid, niets meer!

Dan wordt opgehaald van het eerste konflikt tusschen de wetenschap en den Bijbel, toen Copernicus in de zestiende eeuw de cosmologie der ouden omverwierp; van den strijd, in onze dagen door de geologie hernieuwd, welke aantoont, dat de vorming der aarde gansch anders geschied is dan de H. Schrift haar vermeldt, en de wereld eenige duizenden jaren ouder is dan men vroeger beweerde. Weleer, zeggen de *Essays*, putte men zijne wetenschap uit den Bijbel: thans zoekt die Bijbel de wetenschap te volgen en zich naar haar te schikken.

Na de geologie komt de chronologie, en zelfs mannen als Bunsen werden door die wetenschap er toe gebragt, om het begin der Egyptische beschaving vierduizend jaren vóór onze tijdrekening te stellen, en een bestaan van ten minste twintigduizend jaren voor de menschheid te vorderen.

Na de chronologie is de eigenlijke geschiedenis aan de beurt. De kritiek is ons komen leeren: dat wij in de overleveringen der Hebreën, zoowel als in die der andere volken, de fabelachtige van de historische tijden te onderscheiden hebben. Evenals thans voor ons de zekere Romeinsche geschiedenis dagteekent van den tweeden Punischen oorlog, of de inneming der stad door de Gallen, zoo beschouwt Bunsen dat gedeelte der gewijde verhalen voor mythiesch, hetwelk het leven van Abraham voorafgaat; en Wilson, een der schrijvers van de *Essays*, gaat nog veel verder: hij vindt geene volkomen zekerheid

dan eerst duizend jaren later, te beginnen met de scheiding der beide rijken en de inneming van Jerusalem door Sisak. Het Joodsche priesterschap zelf zou niet door Moses, maar door de Koningen ingesteld zijn; en eerst tegen het einde van het rijk van Juda zou het die belangrijkheid en attributen aangenomen hebben, waarmede wij het in die boeken bekleed zien, welke eerst zeer laat en onder den invloed zelven van het priesterschap opgemaakt zijn.

Zelfs de uitbreiding der geographische kennissen, de berigten der reizigers, de betrekking door den handel tusschen de verwijderdste volken aangeknoopt, de nieuwstijdingen, elken morgen uit Indië en China aangebragt, — alles draagt bij tot verbreking van den kring der begrippen, waarin zich de godsdienstige denkbeelden van het Joden- en Christendom bewegen. Voor dertig jaren kenden we de aarde slechts vaag en in 't algemeen. Het eenige gedeelte waarmede wij vertrouwd waren, was dat hetwelk wij bewonen. Heden ten dage zijn wij met de verwijderdste volken in betrekking gekomen, en die duizenden menschen, aan ons gelijk, en met wie zich onze stelsels niet verwaardigden te bemoeijen, zijn voor ons een feit en eene werkelijkheid geworden. Van toen af zijn er eene menigte van vragen gesteld. Wat nu — besluiten de *Essays* — heeft het Christendom gemeen met volken, wier bestaan niet eens vermoed werd, toen het Evangelie aan de wereld gegeven is? Is het te hopen, is het redelijkerwijs te verwachten, dat onze godsdienst in 't einde toegang zal vinden onder menschen van zoo verschillende rassen als het onze? Moet men, intusschen, al die menschelijke schepselen beschouwen als ten verderve gewijd? en zoo zij het Christendom kunnen missen, is dan het

voorkomen, waaronder zich het Christendom aan de wereld vertoont, niet veranderd? zijn de bedreigingen waarmeê het de onbekeerden vervolgt, niet verzwakt? Altemaal bezwaren, waarvoor de H. Schrift, naar de *Essays*, geen oplossing aanbiedt en niet kan aanbieden, wijl de gegevens zelven van het probleem in de oudheid niet bestonden.

Zoo zijn de twijfelingen, welke heden op het punt van godsdienst in alle geesten oprijzen, niet het resultaat eener natuurlijke afgekeerdheid van de leeringen, welker juk onze driften en onzen hoogmoed vernedert; ook is het moderne scepticisme niet de vrucht van een wuft rationalisme of van eene metaphysiek, met die opvattingen besmet: neen, ze zijn het gevolg der onmerkbare vervorming, door de uitbreiding der kennissen, door waarneming en opmerking in de geesten uitgewerkt. De bijbelsche godsdienst rust op eene menigte begrippen, en zij hangt zamen met ontelbare zienswijzen en redeneertranten, die ons vreemd geworden zijn. Ongetwijfeld kunnen we in de Schrift een element van eeuwige schoonheid en waarheid vinden, onder voorwaarde echter dat wij den geest losmaken van de letter. De Bijbel, in zijnen tekst genomen, behoort aan de oude wereld; het is een grootsch werk, maar een werk van 't verledene; en 't zou ons even onmogelijk zijn, den Bijbel voor rigtsnoer onzer kennissen aan te nemen als de onderaardsche plaatsbeschrijving der *Divina Commedia.*

Tot hiertoe spraken we slechts van den Bijbel en het Christendom. Dat is evenwel slechts een gedeelte der vraag. De studie der godsdiensten is vooruitgegaan, en ook hier is men tot de erkenning gekomen, dat de oude kategoriën te eng waren. Gelijk de ketterijen, naar het

zeggen der *Essays*, voor ons slechts verschillende opvattingen eener zelfde waarheid zijn: zoo zijn in onze oogen de godsdiensten enkel verschillende wijzen van een zelfden God te aanbidden. Hoedanig de voorrang van het monotheïsme boven het polytheïsme ook zij, het is een voorrang welke niet alle verhouding uitsluit. Het Evangelie zelf kan niet tegenover het heidendom gesteld worden als de eeredienst van den waren God tegenover de eeredienst der demonen. Het Christendom is eene godsdienst onder vele, de beste voorzeker, maar niet de eenige, welke op dien verheven naam aanspraak heeft; zij heeft geene volstrekte en eenige, maar eene betrekkelijke waarde. Al de godsdienstige geloofsmeeningen der oudheid hebben in de geestelijke opvoeding der menschheid eene rol gespeeld; zij hebben, zoowel als het Jodendom, ofschoon minder regtstreeks, het menschelijk geslacht tot het Evangelie-geloof voorbereid.

Maar is het Christendom, vragen de *Essays*, niet op zijne beurt vatbaar voor ontwikkelingen? Voorzeker ja! en daarom juist is het onvergankelijk. Wat zich ontwikkelt, dat alleen is levend, dat alleen onsterfelijk. Het Jodendom vertegenwoordigt de wet en kenschetst de kindschheid der menschheid. Het kind, tot jongeling opgewassen, wordt niet meer door bevelen, maar door voorbeelden geleid; aan dat tijdperk van den vooruitgang der maatschappijen beantwoordt de komst van den Zoon des menschen en het groote toonbeeld, dat hij ons heeft voorgesteld. Later wordt de jongeling volslagen man; hij gehoorzaamt aan eene geheel inwendige drijfveer, aan beginselen, aan zijn geweten. Zoodanig is de tegenwoordige leefregel: die des Geestes en der vrijheid. Wij hebben geen uitwendig rigtsnoer meer noodig, en de

Bijbel kan in ons godsdienstig leven slechts onder ééne voorwaarde zijne plaats behouden, dat hij namelijk niet meer gelijk te voren een soort van despotisme op onzen geest uitoefene, maar zich met de stem van het geweten in ons vereenzelvige.

Bij de krisis, waarin thans de godsdienst-ideën verkeeren, kan men de vraag niet weêrhouden, wat wel het Christendom der toekomst wezen zal; op wat wijze zich de bestaande Kerken naar de nieuwe voorwaarden zullen plooijen; welke bediening zij nog zullen kunnen vervullen, welke werking uitoefenen te midden van eene maatschappij als de onze. De *Essays* zijn voor deze laatste vraag niet teruggedeinsd. Wilson, die haar behandeld heeft, meent, dat er geen volledig nationaal leven is zonder eene nationale Kerk; maar eene Kerk, die dat karakter wil hebben, moet heel de geestelijke ontwikkeling der natie bevorderen. Zij moet ruim genoeg zijn, om geen gegronde oneenigheid te wekken. Zij moet vrij zijn, niet alleen in haare vormen, welke niet priesterlijk kunnen blijven, maar ook in hare leeringen, die niet in tegenspraak moeten zijn met den algemeenen geest der eeuw. De Kerk zal zich derhalve vrijmaken van die geloofsbelijdenissen, welke niemand meer zonder innerlijk voorbehoud kan aanhangen. En dat is nog niet genoeg: de Kerk der toekomst zal insgelijks een uitsluitend en bijgeloovig gebruik der H. Schrift moeten opgeven; 't is inderdaad van belang, vooral dat geloofsartikel te herzien; ook kan men in onze dagen de ongodsdienstigheid en het fanatisme niet meer bestrijden, zonder rondweg de regten der kritiek en het gezag der rede te erkennen.

Die laatste gedachten der *Essays* brengen ons tot de eerste terug; waar men het boek ook openslaat, deze en

dergelijke gedachten zijn schering en inslag. Het beginsel van het Protestantisme is er overal in betrokken. „Vreeselijke vraag! schreef bovengenoemde Arnold reeds in 1835, van de inspiratie der schriften sprekende; vraag, die alle aangenomen begrippen moet aantasten, en een slag toebrengen zooals men sedert den geweldigen aanval op de Pauselijke onfeilbaarheid niet heeft gezien; maar noodig is het, dat de krisis plaats hebbe, en, in spijt van de vrees der zwakken en het geroep der fanatieken, zal die krisis voor resultaat hebben: dat zij de Christelijke waarheid te hechter vestigt."

Te regt inderdaad mogt een anders niet zeer geloovig schrijver [1]), na zijne door ons vrij gevolgde voorstelling der strevingen dezer derde partij, vragen: „Wanneer de kritiek het bovennatuurlijke en de leerstukken als onredelijk zal omvergeworpen hebben; wanneer het godsdienstig gevoel van den eenen kant, en van den anderen eene overeischende rede de geloofsmeeningen zullen doordrongen en vervormd hebben, door haar aan zich gelijk te maken; als er geen gezag meer staande is gebleven dan ieders persoonlijk geweten alleen; kortom, wanneer de mensch, na alle sluijers verscheurd en alle geheimen doordrongen te hebben, aangezigt aan aangezigt den God zal zien naar wien hij streeft: zal hij dan niet bevinden, dat die God niets anders is dan de mensch zelf, dan 's menschen geweten en rede verpersoonlijkt? en zal de godsdienst, onder voorwendsel van godsdienstiger te worden, niet opgehouden hebben te bestaan?"

---

[1]) Edmond Scherer, in de *Revue des deux mondes* van 15 Mei jl.

Ongetwijfeld ja! want men herdenke eens wél, wat hier al, bepaaldelijk voor den Protestant, geloochend, en hoezeer de mensch tot zijn eigen god gemaakt is.

Voor de oude Protestanten is de Bijbel het een en het al; maar die Bijbel, wil men, moet zich zelven bewijzen. Het viel hun in de supranaturalistische tijden reeds zwaar genoeg, hunnen Bijbel te verdedigen; thans, nu natuur en rede de opperheerschappij voeren en van geene inspiratie willen weten, kunnen zij het in 't geheel niet meer. De zedelijke bewijzen zijn deels zwak, deels onvoldoende bevonden; de historische bewijzen vervallen met de historie zelve, en ook het hoofdbewijs, het wonder, is voorlang onmogelijk verklaard. De gevorderde wetenschap toont, hoezeer de Bijbel op allerlei punten met haar in strijd is. De rollen zijn verwisseld. De Bijbel, een schoon boek van den ouden tijd, moet niet meer ons leeren, zijn despotisme heeft uit; maar de kritiek moet den Bijbel op de hoogte der wetenschap brengen. Maar ook de studie der godsdiensten is ontzaggelijk gevorderd: al het vorige was te eng, te uitsluitend; we leven thans in het tijdperk des Geestes en der vrijheid; voorschriften zijn voor de kinderen; voorbeelden, zooals van Christus, zijn voor den jongeling; voor den man is het geweten genoeg. We behoeven thans eene godsdienst, zoo ruim, dat er geen redelijke grond tot oneenigheid kan wezen: Jood, Turk, Christen en Heiden, allen moeten er genoegen in kunnen nemen. En dat zal ligtelijk gaan: want die nieuwe godsdienstleer moet overeenkomen met den algemeenen geest der eeuw, een geest, gelijk de alloochenende *Essays* bezielt; geen bijbelgezag meer! kritiek en rede moeten den schepter voeren. Wat er ook van kome: die krisis is noodig, en haar resultaat zal zijn —

de hechtere grondvesting der Christelijke waarheid!!...

Hier alzoo is God volstrekt onnoodig en de mensch zich zelf genoeg en God! Aan zoodanig beweren te hechten, is, zou men zeggen, niet slechts ongeloovig en goddeloos, maar ongerijmd en onzinnig daarenboven. Niettemin zijn er ook ten onzent en niet weinigen, zelfs predikanten bij menigten, gelijk herhaaldelijk in dit maandschrift getoond is, die in denzelfden trant en even stout redeneren. Niettemin heeft zich in Engeland, en men kan daaruit alleen reeds opmaken, hoeverre het nieuwerwetsche heidendom er doorgedrongen is, niettemin heeft zich daar onlangs een komite [1]) gevormd ter inzameling van gelden, om de onkosten te bestrijden, welke de kerkregtelijke vervolging den schrijvers der *Essays* zal veroorzaken! Zoo dan worden de zevenmannen tegen Christus in hun goddeloos bedrijf zelfs geldelijk ondersteund, en het wijst ons helaas! het peil aan, waartoe het ongeloof geklommen is, en de uiterste gevolgen, waartoe het noodlottig Protestantisme zich ontwikkeld heeft. Wel teregt dan heeft men de zevenmannen der *Essays and Reviews* als *Zeven tegen Christus* gebrandmerkt.

---

1) Het „Essays and Reviews defence fund committee", dat ten doel heeft bijdragen te verzamelen voor de kosten van het proces, gevoerd door den Anglikaanschen bisschop van Salisbury tegen de voorstanders van het vrije onderzoek in de Anglikaansche Kerk. — Verg. *de Tijd*, N.-H. C., van 13 Aug. jl.

GESCHIEDENIS DER PSALMBERIJMING

BIJ

DE HERVORMDEN IN NEDERLAND.

De welbekende dichter Dr. R. Bennink Janssonius beweegt zich sedert eenige jaren bijzonder op kerkelijk gebied, en poogt zooveel in hem is in de armoede en gebrekkigheid van liturgische gezangen — indien we bij Hervormden van liturgie mogen spreken — te helpen voorzien. Hij heeft voor dit doel niet geschroomd, tot de vroegere Katholieke eeuwen op te klimmen, en aan de Katholieke Kerk een aantal schoone gezangen te ontleenen. „Ik heb gemeend, schrijft hij, met het ver-„zamelen van eene kleine bloemlezing uit een rijken hof „geen onnuttig werk te verrigten. Bij mijne keuze heb „ik mij bepaald tot een gedeelte der zangen, die voor „het gewone kerkelijk gebruik zijn vastgesteld en bij de „dienst op de hooge feesten en in de vespers jaarlijks „worden aangeheven." Een ander gedeelte, hetwelk naar den predikant „wat al te ver van den geest des Euangelies was verwijderd", heeft hij onvertaald gelaten, zooals de gebruikelijke liederen „op de Maria-feesten, op de dagen aan de Engelen-vereering, en aan sommige heiligen toegewijd". Dit laatste stond hem natuurlijk vrij: hij konde nemen en laten, wat hij verkoos; maar wat die dichter verder deed, is, om het zachtste te zeggen, niet van alle onopregtheid vrij te pleiten: hij heeft in

hetgeen hij uit den rijken Roomschen liederenschat opnam „sommige namen, uitdrukkingen, begrippen van het kerkelijk leerstelsel door euangelische vervangen", alzoo de Katholieke kerkhymnen letterlijk geprotestantiseerd, en ze desniettegenstaande „Gezangen der KATHOLIEKE KERK" [1]) betiteld. Die benaming is misleidend, al geeft de predikant in zijne voorrede ter loops met één enkel ingesloten woord: „algemeene, (Katholieke) Kerk" te verstaan, in welken zin hij het woord „Katholiek" heeft verkiezen te gebruiken.

't Wordt ons echter begrijpelijker, wanneer wij van hem vernemen, hoe hij, nu niet met *Roomsche* kerkhymnen, maar ten zelfden tijde met de *bijbel*psalmen heeft gedaan, welke hij „naar de behoefte der Christenen voor kerkelijk en huisselijk gebruik ingerigt" heeft [2]). Wat dit beteekent, zal ons straks te beter blijken, als wij eerst zijn jongste werk hebben doen kennen, hetwelk ten titel heeft: *Geschiedenis van het Kerkgezang bij de Hervormden in Nederland* [3]).

Dat vrij uitvoerig geschrift is onder menig opzigt zeer belangrijk. Het bevat zoowel over den eigenlijken kerkzang bij de Hervormden, als over hunne schriftuurlijke en stichtelijke poëzij eene menigte historische bijzonderheden, uit een aantal bronnen te zamen gebragt, alles verbonden en ondermengd met pragmatische opmerkingen, die, al zijn

---

1) *Gezangen der Katholieke Kerk.* Naar het Latijn. Door Dr. R. Bennink Janssonius. — Arnhem, G. W. van der Wiel. 1857. Eerste stuk, met XXVIII *Gezangen*, hetwelk in 1859 door een tweede, met XXXII *Gezangen*, gevolgd is.

2) *De Psalmen naar de behoefte der Christenen voor kerkelijk en huisselijk gebruik ingericht.* Utrecht, G. van der Post Jr. 1858.

3) Arnhem, G. W. van der Wiel. 1861. — 380 bladz. kl. 8vo.

ze ook niet altoos even aannemelijk en soms wat hatelijk, ons toch een goed denkbeeld geven, hoe het bepaaldelijk met den Hervormden kerkzang in ons vaderland is toegegaan. 't Is hier, gelijk met het Protestantisme zelf, op weinige uitzonderingen na, de geschiedenis van een gedurigen strijd en velerlei oneenigheid. Het geldt voor de hoofdpunten eerst de Bijbelsche *Psalmen* zelven met hunne melodiën en berijming; dan de kerkelijke *Gezangen* met dezer al of niet toevoeging aan de Psalmen. We willen in dit opstel de inderdaad belangrijke geschiedenis van de kerkelijke *Psalmberijming* der Hervormden hoofdzakelijk naar de beschrijving van Dr. Bennink Janssonius geven, om later de historie hunner *Kerkgezangen* mede te deelen. Wat bij hem daaromtrent naar de indeeling van zijn werk verspreid ligt, vatten we, zooveel mogelijk verkort, in ons verhaal te zamen.

Jaren lang hebben zich de eerste hervormers hier te lande zonder kerklied moeten behelpen met hoogst gebrekkige vertalingen van gezangen, naar Luther en andere Hoogduitsche dichters gemaakt. „Aan oorspronkelijke liederen, (merkt de schrijver op) die, ingegeven door een krachtig geloof, een nieuw leven hielpen verspreiden, bleef de vaderlandsche Luthersche gemeente vreemd." Er waren geen „bezielde psalmdichters, die ook de andere kerkgenootschappen tot luisteren dwongen, en tot bewondering en naijver moesten opwekken. De bron, waaraan de volgelingen der Hervorming zich zochten te verkwikken, was het boek der psalmen." Luther bewerkte en bestemde een zevental psalmen (12, 14, 130, 67, 128, 124, 46) voor de openbare godsdienstoefening. Op aandrang van Calvijn bragt Clemens Marot vele psalmen in Fransche verzen

over. Van zijne hand verscheen eerst een dertigtal, die op de wijze van wereldsche liederen werden gezongen, en aldra zeer in den smaak van het hof vielen. De Dauphin (later Hendrik II) koos psalm 42 tot zijn lievelingspsalm, dien hij bij het jagtvermaak gaarne deed hooren. De Hertogin van Valentinois, de bekende Diana van Poitiers, was gewoon psalm 130 op de wijze van een danslied te zingen, terwijl de Koningin den zesden psalm op eene melodie, aan een lied der hofnarren ontleend, plag aan te heffen. Door het gebruik van dergelijke zangwijzen voor de gewijde liederen, meende menigeen in die dagen het spoedigst de onzedelijke zangen door stichtelijke te zullen verdringen. De geestelijkheid echter zag er eene heiligschennis in, en Marot moest in 1542 het hof verlaten. Te Geneve gekomen, vertaalde hij nog twintig psalmen, die met zijn vroegere, het volgende jaar door Calvijn werden uitgegeven. Het honderdtal, dat nog overbleef, werd later door Theodorus Beza berijmd. Aan de beroemde componisten Claude Goudimel, Louis Bourgeois en Claude Le Jeune, werd de taak opgedragen, deze berijming voor den zang der gemeente bij de openbare godsdienstoefening op muziek te brengen. Eerst verscheen een gedeelte der psalmen met noten, toen de gansche bundel in 1562. De arbeid dier componisten werd zeer hoog geschat en in andere landen overgenomen; de gemeenten bleven er tot dusverre, bijna drie eeuwen lang aan gehecht, al hebben bevoegde mannen het hoogst wenschelijke van eene herziening reeds sedert geruimen tijd bij herhaling aangetoond.

De Zwitsersche hervormers, Zwingli en Calvijn, en hunne volgers, hielden zich uitsluitend aan den psalmbundel, en gedoogden ook dien eerst, toen zij bemerkten,

dat de door hen gewilde afschaffing van alle kerkgezang niet in den geest des volks viel. Calvijn wilde slechts gezongen hebben wat met even zoovele woorden in den Bijbel stond: „Wij kunnen (schreef hij) geene betere noch geschikter gezangen vinden dan de Psalmen Davids zijn, welke hem de Heilige Geest voorgelezen en zelf heeft gemaakt. Als wij deze zingen zijn wij zeker dat God ons de woorden in den mond legt" [1]). De Lutherschen daarentegen begrepen met Luther, „dat de kostelijke Psalmen des Ouden Verbonds niet voldeden aan de behoefte van Christenen, die de vervulling zagen van hetgeen door de zangers van den ouden tijd werd gehoopt", en hij voegde bij de psalmen ook vertaalde en oorspronkelijke liederen.

Van de *Souterliedekens*, liederen, van het *psalter* of de psalmen op bekende volkswijzen gemaakt, en voor huiselijk en bijzonder gebruik bestemd, gewagen we slechts, wijl zij de aanleiding en overgang waren tot de kerkelijke psalmberijming. De in 1540 verschenen souterberijming van jonkheer Willem van Zuylen van Nijevelt, heer van Berg-Ambacht, kon, hoezeer zij ook een aantal uitgaven had, welhaast niet meer voldoen; en luide werd de wensch uitgesproken naar eene psalmberijming, welke men bij de openbare godsdienstoefeningen konde gebruiken. In het najaar van 1550, werd den Gereformeerden, die uit Antwerpen en andere steden van ons vaderland naar Londen waren gevlugt, aldaar de kerk van een Augustijner

---

1) Voorrede der tweede uitgave van zijn *Forme des prieres et chantz ecclesiastiques*, gedagteekend uit Geneve van den 10 Junij 1543. In de eerste uitgave van het vorige jaar had Calvijn 35 psalmen en Simeon's lofzang, het Onze Vader, de Geloofsartikelen en de tien Geboden opgenomen.

klooster ten gebruike aangeboden, en den uit Gend geweken edelman Johannes Utenhove het „opzienersampt" opgedragen. Onder zijne eerste werkzaamheden behoorde de berijming en uitgave van een 25-tal psalmen ten behoeve van de gemeente te dier stede. Ze verschenen in 1551 voor het eerst, en met één vermeerderd, na zeven jaren voor de derde maal. Na weinig tijds waren er 38 psalmen met de „lofzangen van Maria en Zacharias", en in 1561 was er een honderdtal uitgekomen.

Bijzonder ingenomen echter scheen men met dien arbeid niet; althans er volgden spoedig andere proeven van psalmberijming. De vriend van Datheen, de schilder en rederijker Lukas de Heere, zond in 1565 te Gent een 37-tal psalmen naar zijne bewerking in het licht. De uitgever van de Heere's werk verklaart, dat de vroegere berijmingen dezen nieuwen arbeid niet onnoodig deden zijn. Op de eerste plaats veroordeelde hij „de lichtvaardige zangwijzen, waarbij 't heilig woord Gods dikwijls is misbruikt geweest in dansen en andere wulpschheden". Vervolgens is, naar hij te kennen geeft, in de bestaande vertalingen aan den zin dikwijls te kort gedaan, terwijl andere, wat hare dichterlijke waarde betreft, „al te weinig beantwoorden aan de eischen, die men doen mag aan de vertolking van zulk een allereerwaardigst werk als de psalmen zijn." Nog vond hij een grond van aanbeveling daarin, dat de melodiën der psalmen van Marot op die van de Heere waren gesteld. Deze aanbeveling ontbrak aan Utenhove's werk, die een groot aantal andere psalmmelodiën, vooral uit Hoogduitsche gezangboeken, had overgenomen. Lukas de Heere zette evenwel zijne berijming niet voort, welligt teruggehouden door den opgang, dien welhaast het werk van een ander psalmberijmer maakte.

Een gewezen Karmelieter monnik, Petrus Datheen, op de grenzen van Frankrijk, te Mont-Cassel in Vlaanderen, geboren, was door velen om eene nieuwe psalmberijming aangezocht. Hij beantwoordde aan dat verlangen door de uitgave van zijn psalmboek, hetwelk hij den 25 Maart 1566 „aan alle gemeenten en dienaren van J. C., die „onder de tyranny van den antichrist zuchtten en klaag- „den", opdroeg. In de voorrede verklaart Datheen, tot zijne taak niet te zijn overgegaan, „om den arbeid van anderen die daarin hun best gedaan hebben, te misprijzen, of zich op eenige kunst te beroemen"; maar om den band met de Fransche gemeenten nog naauwer toe te halen. Hij deed dit, omdat de psalmen alle (zijns wetens) nooit bekwamelijk zijn overgezet geweest, om stichtelijk in de gemeenten te zingen, en omdat de vertalers uitdrukkelijk hadden begeerd dat men hun werk zou laten blijven. En zoo daar iemand ware die wat maken wilde dat hij dat van nieuws doen zoude." — Na dit boek van Datheen, kwam, met eene voorrede van Godefridus Wingius, geteekend te Londen 12 September 1566, het volledig psalmboek uit van Utenhove, die inmiddels gestorven was. Doch zijne en alle andere berijming werd door den arbeid van Datheen geheel in de schaduw gesteld; hij toch had zich door zijne vurige volkswelsprekendheid en zijnen gloeijenden haat tegen de Roomsche Kerk bij de menigte weten aan te bevelen. Daarbij waren zijne psalmen, meer dan die van Utenhove, op de zangwijzen bij de Walen in gebruik, gesteld; en, wat eene bijzondere aanbeveling was, naar het Fransch der *Calvinistische* Marot en Beza vertaald. Met den grondtekst was Datheen niet bekend.

Zeer waarschijnlijk is onder het zingen van een dier Datheensche psalmen, en wel van den 115ⁿ, op den 21

Julij 1566 de beeldstormerij te Antwerpen begonnen; „op de maat der nieuwe Zwitsersche melodiën, merkt Dr. B. Janssonius aan, hoorde men door de bijl- en hamerslagen de kostbaarste gedenkstukken van de vroomheid van vroegere geslachten in de heiligdommen verbrijzelen."

Met veel geestdrift werd Datheens psalmbereiding door de verschillende Hervormde gemeenten des lands, en ook in Engeland, zooals te Londen, Norwich en Sandwich begroet; en ofschoon „zij zonder twijfel zeer groote gebreken heeft", zegt Dr. Bennink Janssonius, „heeft het volk er den stempel der goedkeuring zoo diep ingedrukt, dat meer dan twee eeuwen noodig waren, om er alle sporen van uit te wisschen." Intusschen ontbrak het niet aan beschuldigers, welke die spoedige algemeene invoering aan minder edele beginselen bij Datheen zelven toeschreven. Immers in de eerste synode der Nederlandsche kerken onder het kruis te Wezel in 1568 gehouden, was hij zelf voorzitter geweest, en zijn werk, met uitsluiting van alle andere berijmingen, aanbevolen, ten einde ook de eenheid der verschillende gemeenten in en door het kerkgezang te bevorderen. De synode van Holland en Zeeland, in 1574 te Dordrecht vergaderd, was van denzelfden geest, maar verklaarde, dat zij de nadere bepaling aan eene volgende nationale kerkvergadering overliet. In eene zoodanige vergadering, vier jaren daarna in dezelfde stad gehouden, was de beslissing weder in het voordeel van Datheens berijming. Maar ook zijne vijanden hebben in latere tijden niet verzuimd op te merken, dat hij zelf in die vergadering voorzat en het aan zijn eerzuchtig drijven toe te schrijven is, dat de vertaling, die door Filips van Marnix, heer van St. Aldegonde, was gereed gemaakt, de zijne niet kon verdringen.

Hiertegen echter wordt aangevoerd, dat die betere vertaling, ofschoon voor de uitgave gereed, nog niet in het licht was verschenen. En, vraagt men, kon die vergadering al het gebrekkige, door een later eeuw in Datheens vertaling aangewezen, reeds toen opmerken? En zoo al, liet zij zich niet leiden door dezelfde voorzigtigheid en het ontzag voor de heerschende gunstige meening des volks, die twee eeuwen lang de synoden van krachtige pogingen hebben teruggehouden, om Datheens berijming door veel betere te vervangen? Doch daarenboven: in de voorrede van den tweeden druk zijner psalmberijming verklaart Marnix uitdrukkelijk: dat Datheen „zelve in zijn leven „meer dan eenmaal bekent heeft, dat de sijne hem schier „als eene ontijdige geboirte waren afgedrongen geweest, „soodat hy se in vele plaetsen niet wel oversien en had „ende om de onervarenheyt van de Hebreisscher sprake „was gedwongen geweest, sijne oversettinghe uit eene „andere oversettinghe te maken, soodat daer vele dingen „waeren daerop wel behoorde naerder gelet te worden. „Somwijlen seyde hy vrymoedelijck uit, dat hy groote„lijcx wenschte dat de onse (die van Marnix) in de ge„meynten Godes mochten worden aenghenomen, als die „met der Hebreisscher waerheyt nader overeen quamen."

Die wensch, ofschoon weldra door alle bevoegden gedeeld, werd niet vervuld. In de nationale synode van 1581 te Middelburg werd ter tafel gebragt: „Het Boeck der Psalmen Davids, uit de Hebreische spraecke in Nederduytscher dichte op de ghewoonlycke Francoische wijse overgheset door Ph. v. Marnix t'Antwerpen 1580. Met privilegie van Z. H. den Raet van State, de Staten van Vlaanderen, Braband, Holland, Zeeland, Vriesland en opgedragen aan de Staten van Holland en Zeeland." In

die vergadering echter werd eenvoudig het gebruik der psalmen aanbevolen *zonder* bepaalde opgave van de berijming waaraan men zich te houden had. Al moest het haar ook blijken, dat van Marnix' vertaling die van Datheen overtrof, zij kon toch niet nu reeds afschaffen wat voor slechts drie jaren bij een synodaal besluit was ingevoerd. Dat zij de keuze vrijliet, was reeds in het voordeel van den vriend des Zwijgers; dat zij niet verder ging, werd door hem aan de kwaadwilligheid toegeschreven, waardoor verscheidene ijveraars onder de predikanten zich tegen zijn persoon en werk hadden doen kennen. Hun mishaagde de gematigde zin, die bij de Staten heerschte, en de pogingen die deze aanwendden, om Datheen door van Marnix te vervangen, werden verdacht gemaakt door de partij, welke Datheen als een' harer grootste aanvoerders vereerde. „Zoo wees men, klaagt Dr. B. Janssonius, eenen arbeid af, wiens uitstekende verdiensten de nijd zelfs niet kon loochenen."

Te vergeefs dan ook werden er bij de Haagsche synode van 1586 pogingen aangewend, om hierin verandering te brengen. Tegen de voorstanders der psalmberijming van Marnix verhieven zij zich, die daarin eene nederlaag voor hunne partij zagen, waardoor de invloed der tegenstanders zou versterkt worden. De synode verklaarde evenwel aan Marnix, dat zijne berijming „aan 't grootste gedeelte behaagde en dat men, na ernstige overweging der zaak, wel genegen zou zijn haar in de Kerk in te voeren, indien men maar bevond dat zulks op eene geschikte wijze en met de minste ergernis voor de Kerk kon plaats grijpen." Zie hier eenige regelen van beider berijming:

Datheen:

Hoe lieflick o Heer end hoe reyn
Syn uwe wooninghen niet kleyn!

Lustich syns' end schoon bouen macte.
Myn hert' verlanght met allen seer,
End sucht nae uwen tempel Heer,
Myn siel end lyf in desen stacte,
Syn in den waeren God verblydt,
End seer verheught tot deser tydt.

Van Marnix:

Hoe lief, hoe soet end aenghenaem
Syn dijn woonsteden seer bequaem,
O lieve God! Heer der heyrscharen!
Myn siel verlangt met grooten lust,
Ja sucht end steent, end heeft geen rust,
Om in dijn tempel te vergaren:
Van vreugden 't hert in 't lijf my springt,
Alst op den Heer des levens dinckt.

Deze weinige rijmregelen zeggen genoeg, hoeveel beider werk nog te wenschen overliet. Door de meest bevoegden werd van Marnix' berijming voor veel beter gehouden. Het was daarom voor zeer velen eene teleurstelling te vernemen, dat de jongste poging om Datheen door van Marnix te doen vervangen, ten eenenmale mislukt was. Deze had, blijkens de uitgave zijner psalmen in 1617, tot aan zijnen dood aan de volmaking zijner berijming gearbeid. Men had der Dordsche kerkvergadering de vergelijking van beider werk gemakkelijk genoeg gemaakt, wijl zij het tegenover elkaâr gedrukt voor oogen had, en toch werd zij niet overtuigd van het noodzakelijke der invoering van Marnix' bearbeiding. Dat allen het gebruik van *du* en *bist* in de twaalfde zitting verwierpen, was mede ten nadeele van Marnix, die zoo krachtig voor het behoud er van had gestreden. Alzoo moest, klaagt Dr. B Janssonius weder, de heilige psalmpoëzij „ in de Neder-

landsche Hervormde Kerk gedurende twee eeuwen in een oud, verscheurd kleed, dat de glans harer schoonheid maar al te dikwijls hield bedekt, de dienst in het heiligdom bewijzen. Was dit wel in overeenstemming met de lofspraken, aan haar als de reine spruit van Gods heiligen Geest geschonken? Er waren onder de beschaafdste kerkgangers in de steden terstond reeds velen, die met droefheid in dat psalmgezang een treurig gebrek aan eerbied voor Gods woord opmerkten. Maar ook onder de predikanten bevond zich menigeen, wien het in hooge mate hinderde, dat hij veroordeeld was om bij de godsdienstoefeningen psalmen te doen zingen, die niet slechts uit een dichterlijk maar ook uit een godgeleerd oogpunt, verre beneden die van den heer van Aldegonde moesten worden geschat. Was het minder ontwikkelde gedeelte der gemeente te vreden met het oude, het ontbrak echter niet aan pogingen om het van zijne vooroordeelen te genezen."

Naauwelijks had de Dordsche synode het bewijs gegeven, dat zij geene hervorming verlangde, of uit de gemeente gingen er krachtige stemmen op van beklag en verontwaardiging, die straks door daden werden gevolgd. De regtsgeleerde Mr. Anthonis de Hubert, oud raad en schepen te Zierikzee, zette zich in 1624 tot het vervaardigen eener nieuwe psalmberijming, welke door Vondel in de opdragt van zijne Amsterdamsche Hecuba aan hem, met hoogen lof wordt vermeld, en waaraan Voetius den roem der regtzinnigheid toekende. Het veelvuldig gebruik dat er welhaast van Camphuyzens uitbreiding over de psalmen naar de Fransche dichtmaat van C. Marot en T. Beza gemaakt werd, getuigt, hoe weinig het kerkelijk psalmboek voldeed. Evenmin echter als de berijmingen

van andere Remonstranten, Jacob Westerbaen, in 1655, en Joachim Oudaan in 1680, of van den Roomschen Vondel, kon zijn werk der Hervormde Kerk begeerlijk toeschijnen. Desgelijks getuigde de psalmberijming op veertig zangwijzen, door Henricus Geldorpius, predikant te Amsterdam, in 1644 gegeven, tegen hen die Datheen nog altoos in zijnen rang wilden gehandhaafd zien. Nog anderen, als Johan de Brune, raadpensionaris der Staten van Zeeland, en Cornelis Boey, Advokaat-Fiskaal en Procureur over Holland, Zeeland en Vriesland, toonden met hem in hetzelfde jaar, hoezeer zij de behoefte gevoelden aan een verbeterd psalmboek.

Op eene andere wijze beproefde de Brune het nog eens in 1650, toen hij in *rijmelooze* verzen den oorspronkelijken tekst en de nieuwe overzetting zoo nabij mogelijk zocht te komen en zijn werk aldus naast dat van Datheen liet drukken. Dat men voor het kerkelijk gebruik het rijm kon missen, was ook de overtuiging van den Utrechtschen muziekmeester Antonius Deutekom, die in 1657 eenvoudig het proza der Staten-overzetting met zoovele herhalingen verlengde, dat men evenveel lettergrepen had als de gewone psalmberijming, zoodat het op dezelfde wijzen kon gezongen worden. Zoodanige bewerking werd voor het kerkgebruik mede door de hoogleeraren in de godgeleerdheid te Franeker in 1699 aanbevolen, toen er bij de Friesche synode ernstig spraak was over de verbetering van Datheen. Beider arbeid meende Dirk Adriaanse van Disselburg te volmaken, toen hij in 1666 te Delft de honderdvijftig tekstpsalmen op de gewone zangwijzen uitgaf, waarbij hij echter het rijm, door hem op vele plaatsen versmaad, elders weder te hulp riep.

Meer *berijmingen* werden intusschen bewerkt, als in

1664 door Jacobus Clercquius, predikant te Amsterdam; — in 1665 door Hermes Celosse, predikant te Ridderkerk; — in 1674 door Johannes Six van Chandelier, een aanzienlijk Amsterdamsch koopman, waarvan in 1690 een tweede druk verscheen; — in 1682 door Samuel van Huls, klerk ter griffie van de Generaliteit te 's Hage. Deze bewerkingen, zegt Dr. B. Janssonius, waren meer geschikt om het gebrekkige kerkelijke psalmboek te vervangen, wijl ze zich, wegens de gehechtheid der gemeenten aan de oude muziek, naar de bestaande zangwijzen hadden gevoegd. Hetzelfde had wel de schilder Cristoffel Pierson in zijne „Versnaarde Koningsharp" gedaan, welke hij in 1679 uitgaf; maar hij had het getal verzen korter gemaakt dan hij het bij Datheen en zijne navolgers vond. Johannes Roldanus daarentegen, predikant te Enkhuizen, wilde liever het getal verzen vermeerderen dan met anderen in het volgende vers iets brengen wat in 't vorige behoorde, of een psalm met een half vers eindigen (1686). — Onderscheidene dezer nieuwe berijmingen hadden meer dan één druk.

Daar waren er evenwel, die geene zoodanige nieuwe bewerking, maar liever Datheens psalmboek behouden doch verbeterd wilden hebben. Jacobus Revius, predikant te Deventer, gaf in 1640 de psalmen uit „in zin en rijm gebeterd". Hij verklaart het als 't eendragtig gevoelen van alle verstandigen, dat de nieuwe overzetting des Bijbels door eene goede verbetering der psalmen behoorde gevolgd te worden. Hij sprak van velen, die in het groot getal en in de moeijelijkheid van sommige psalmwijzen een bezwaar vonden, en doelde op hen aan wier verlangen de Amsterdamsche predikant Geldorp spoedig zocht te voldoen. Anderen wenschten de invoering van Marnix, waarin

echter, volgens hem, de gemeene man sedert vele jaren geen smaak had kunnen vinden, meest om zekere oude, nu ter tijd ongewone en bij de laatste synode in de Bijbelvertaling afgekeurde wijze van spreken. Men zou dus latere bewerkingen invoeren en hiermede aan veler wensch voldoen, of, gelijk hij deed, eene verbetering van Datheen beproeven. Zoo deed negen jaren later de onderwijzer in de wiskunst te Leiden Christiaan van Heule, en in 1658 de Hoornsche rector Hendrik Bruno. In 1678 deelde de Groningsche predikant Abraham Trommius eene proeve van verbetering in op de synode zijner provincie, die daar zeer gunstig ontvangen werd en den grond legde tot zijne „Zachte verbetering der psalmrijmen Datheni", in 1695 verschenen.

Zoo vinden we gedurig op het stuk der psalmberijming behouds- en nieuwgezinden, en de proefnemingen hadden vooreerst nog geen einde. Iets eigenaardigs deed de voorzanger in de pas gebouwde Amstelkerk, de zilversmid Hendrik Ghysen. Hij had voor zijn huiselijk gebruik Datheen voorlang ter zijde gelegd en zich van de latere berijmingen bediend. In elke nieuwe bewerking ontdekte hij, bij naauwkeurige vergelijking, schoonheden die eene andere miste. Met zeventien psalmboeken voor zich, gaat hij ze alle vers voor vers, regel voor regel na, en ziet telkens ook de Staten-overzetting in. Zooveel de rijmen het toelaten, kiest hij uit wat naar zijn oordeel het naast aan de woorden of den zin van den tekst komt, en hem het vloeijendste rijm toeschijnt. Op die nog niet geschiede bewerking was hij gebragt door de voorrede van Celosse's psalmboek, die er groote voordeelen in zag. Zoo toch, meende deze, verkreeg men wat het beste aan den grondtekst, en de eischen onzer taal en poëzij beantwoordde,

en gaf men geen voedsel aan ijdele eerzucht, nijd en wangunst, die zich stellig dan zouden vertoonen, wanneer de berijming van een enkele boven die van al de anderen werd gesteld. De Amsterdamsche voorzanger las aan velen enkele proeven voor, vond toejuiching en gaf in 1686 zijne keurlezing uit, onder den titel: „De hoonig-raat der psalmdichten ofte Davids psalmen met d'andere lofsangen, op sangmaate gestelt door verscheide Autheuren, zijnde een versaameling uit de seeventien berijmde psalmboeken van P. Dathenus, Ph. de Marnix, A. de Hubert, D. Camphuisen, H. Geldorpius, J. Revius, C. Boey, Ch. van Heule, J. Westerbaan, H. Bruno, J. Clercquius, H. Celosse, D. van Disselburg, J. Six, S. van Huls, J. Oudaan en J. Roldanus." Dit werk, waarin Ghysen gezorgd had, bij ieder vers of regel den naam des auteurs op den rand te voegen, werd zeer gunstig opgenomen, met lofdichten van mannen als Huyghens en Vollenhoven aangeprezen, en eene eeuw later bij de zamenstelling van het nieuwe psalmboek gebruikt.

Behalve Cornelis van Vleuten, die in 1699 nog eens Ghysen's voorbeeld volgde, was er eene gansche reeks van psalmberijmers.

Cornelis van Eeke had in 1689 de psalmen bewerkt in den geest der oude Souterliedekens, om ze op de melodiën van wereldsche liederen te kunnen zingen. Behalve Trommius' verbeteringen, waren in deze eeuw nog verschenen de berijmingen van Mattheus Gargon, predikant te Nuland en Geffen, later te Vlissingen, (1686), en van Nicolaas van der Meer, predikant te Zutphen, (1695), volgens de verklaring van den hoogleeraar van Til. In de volgende eeuw had men de veelgebruikte en herdrukte berijming van François Halma (1707), met die van Dirk

Smout (1710), van den reeds overleden Remonstrant P. de Groot (1724), van Jan van Belle, die naar het voorbeeld van Pierson verkortte, (1733), van Pieter van Gunst (1736) en van Frederik Duim (1747).

Na het einde van dit tijdperk verrijzen er genootschappen van godgeleerden en letterkundigen tot het leveren eener berijming, die zooveel mogelijk de schoonheden van het oorspronkelijke voor de gemeente deed uitkomen. Het kunstgenootschap: „*Laus Deo, Salus Populo*" gaf zijne bearbeiding in 1761. Door een anderen kring werd het werk van Joh. Eusebius Voet beschaafd en voltooid uitgegeven in 1763; en van het genootschap: „Kunst wordt door arbeid verkregen" verschenen de psalmen 1—104 te Leiden in 1772.

Dr. B. Janssonius merkt te dezer plaatse aan, dat er sedert lang en aanhoudend van verschillende kanten, ook door meer dan eene synode, pogingen gedaan waren om eene verbeterde psalmberijming voor kerkgebruik in te voeren, doch dat ze telkens „van zekere zijde" tegenstand vonden en verijdeld werden. 't Zal ook op dit punt blijken, hoe de Protestantsche Kerk haar albeschikkend hoofd in den *Staat* had, en hoe het, bij andere oorzaken, *vooral* de *Staat* was, die de *kerkelijke* psalmhervorming eerst keerde en later invoerde. Reeds in de jaren 1636 tot 1639 was de Noord-Hollandsche synode op eene psalmhervorming bedacht, en de Zuid-Hollandsche kerkvergadering deelde haren wensch, die echter door partijbelang, door vooroordeelen en onkunde tot geen vervulling kwam. Met eenparigheid van stemmen werd in 1699 in Noord-Holland het voorstel van Groningen, om tot de invoering van Trommius' arbeid mede te werken, afgewezen. Vier jaren later werd op het berigt, dat de Friesche

kerkvergadering het werk van Ghysen had aangenomen, en men de *Staten* der provincie de invoering van dit besluit verzoeken zou, door de Noord-Hollandsche synode geantwoord, dat aldaar iets dergelijks volstrekt ondoenlijk zou zijn. Te vergeefs dan ook deed Groningen allerwegen zijne afgevaardigden uitgaan, om aan Trommius' psalmverbetering bij al de gemeenten ingang te verschaffen; zonder die instemming toch van al de andere synoden, kon men zelfs niet in het gewest waar hij de algemeene achting genoot, van zijnen arbeid gebruik maken. Doch de synoden van andere provinciën namen die verbetering niet eens in beraadslaging, daar zij vooruit wisten, dat het vergeefsche arbeid was. Waarom? Wijl de Hooge Overheid het niet wilde! Friesland bewees het. Daar had het Groninger voorstel bijval gevonden. De handelingen der synoden van 1693 tot 1704 getuigen, met hoeveel kracht en wijsheid de Friesche hoogleeraren en predikanten niet slechts naar de verbetering, maar ook naar de vervanging van het oude psalmboek streefden. Alles was overlegd, hoe men tot de eenparige instemming aller kerken en der *Hooge Overheid* zou kunnen komen. Reeds was Ghysens psalmboek als het geschiktste aangeduid, en het vereischte smeekschrift door de afgevaardigden der synode in 1703 aan de *Staten* van Friesland aangeboden: niettemin werd tot de grootste teleurstelling der predikanten ter vergadering des volgenden jaars de verklaring der *Hooge Overheid* medegedeeld: dat zij omtrent de zaak geen volledig besluit had kunnen nemen. De Edelmogende Heeren Commissarissen politiek namen uit de tijdsomstandigheden aanleiding om alles te laten rusten. Één woord van *de Staten*, roept Dr. Janssonius uit, verijdelde den jarenlangen arbeid van de meest invloedrijke man-

nen in *de Kerk!* — Doch al ware de goedkeuring der *Staten* van Friesland gevolgd, dan nog moesten *zes* anderen synoden hare toestemming geven; en had men die, dan nog behoefde men de goedkeuring van *zoovele Statenvergaderingen*, eer de *Generale Staten* de uitvoering bewerkten! De tijden daarenboven waren dikwijls van dien aard, dat het psalmboek eene gevaarlijke leuze had kunnen worden voor verschillende partijen in de Kerk en den Staat; aan beide zijden was eene zekere vrees, van den gewenschten invloed te zullen verliezen; beiden hadden vele redenen, „om beducht te zijn voor de woede van het bevooroordeelde en onkundige gedeelte der gemeente, dat het oude lief had enkel omdat het oud was. - - Geheel zonder grond was het zeker niet, als men vreesde dat de prijs, waarvoor de psalmen moesten gekocht worden, al te duur zou zijn. Wat op een enkele plaats, by de invoering van het psalmboek in 1773 geschied is, ware in vroeger dagen nog eerder te wachten en zou nog meerder te vreezen en minder gemakkelijk te bedwingen zijn geweest."

Alzoo hield zich de Datheensche psalmberijming nog anderhalve eeuw na de Dordsche synode, en in 't geheel bijkans twee eeuwen staande. Eindelijk toch zou zij voor de herhaalde en verdubbelde slagen zwichten, ofschoon er nog altoos waren, die zich openlijk beklaagden, dat het kerkelijk psalmboek aan de bespotting werd prijs gegeven, en voor Datheen bleven optreden. In 1745 had Andreas Andriessen, predikant te Veere, in een vers gesproken van 't laffe en zoutelooze woordenlijm van 't oude en ongerijmd Datheensche rijm. De Middelburgsche boekverkooper, Petrus Dathenus, laatste afstammeling van het Datheensch geslacht, achtte zich

daardoor beleedigd en zou de eer van zijnen voorzaat handhaven. Dit maakte Andriessen bedacht op middelen ter verdediging, welke hij, ofschoon de boekverkooper inmiddels overleed, toch later in het licht gaf.

Bepaalde aanleiding echter tot de nieuwe psalmberijming was de klassis van 's Gravenhage. Zij had zich in 1754 tot de Zuid-Hollandsche synode gewend met het verzoek, om twee verbeteringen (ps. 60, 10 en 108, 10) in een nieuwen druk van Datheen te mogen opnemen; en hiermede zijn de beraadslagingen geopend, die de invoering der nieuwe berijming ten gevolge zouden hebben. Terwijl ze met ijver werden voortgezet, trad een onbekende op met het wapen der satiere. Onder den naam van Juvenalis Glaucomastix, beschermer der verdrukte onnoozelheid, gaf Jean Guepin, Schepen en Raad te Vlissingen, zijne „*Datheeniana*" in 1758 uit, waarin hij, onder den schijn van den ouden berijmer te verdedigen, diens werk op eene geestige wijze aan de kaak stelde. De beide Zeeuwsche schrijvers lokten verscheiden geschriften uit, die mede het noodzakelijke eener hervorming aantoonden.

Eerst in 1773 evenwel kreeg de zaak haar beslag. Op den tweeden zondag van dat jaar kwamen uit de negen verschillende gewesten hunne negen afgevaardigde predikanten te 's Hage bijeen, en den 12 Januarij begonnen zij hunne werkzaamheden op „de boven-achterzaal der tweede verdieping van het Mauritshuis", hun door de Algemeene Staten daartoe aangewezen.

„In twee groene fluweelen armstoelen voor den schoorsteen zijn aan eene met groen laken bekleede tafel neergezeten de afgevaardigden van de algemeene staten, de edelmogende heeren Willem Baron van Lynden, Heer tot Hemmen, en Mr. Thomas Hoog, Raadsheer in den

Hoogen Raad. Aan de rechterzijde bevindt zich eene kleinere tafel, bestemd voor hunne amanuenses, de heeren Mr. Jacob Visser en Mr. Pieter Leonard van de Kasteele, advocaten voor de hoven van Justitie te 's Hage. Aan eene andere met groen bekleede tafel, voor die der staatslieden neergezet, nemen de predikanten plaats. De voorzittersstoel wordt hier ingenomen door een der afgevaardigden, die naar de rangorde der verschillende gewesten, elkander wekelijks afwisselen. De jongste, aan het lager einde van de tafel tegenover den praeses gezeten, is steeds belast met het opteekenen van het verhandelde, totdat de beurt aan hem komt om als voorzitter de hamer op te nemen in plaats van de pen, die hy aan den op een na jongste in bediening moet overgeven."

Die uitverkoren negenmannen waren:

Ahasuerus van den Berg (geb. 1732 te Dordrecht), die door zijne betrekking als afgevaardigde van Gelderland, het eerste in de rij der gewesten, meermalen geroepen werd voor allen het woord te voeren, en zich als een degelijk geleerde had doen kennen.

Joannes van Spaan (geb. 1724 te Rotterdam), sedert 1762 predikant te 's Hage, had medegewerkt tot de oprigting van het aldaar gevestigde genootschap: „Kunstliefde spaart geen vlijt", en gedichten geleverd in de bundels die het uitgaf. „Dat hy zich de zaak der psalmen zeer aantrok, was reeds gebleken uit de zorg, die hy met anderen aan den arbeid van zijnen vriend Voet ten koste had gelegd."

Rutger Schutte (geb. 1708 te Diepenheim), de oudste in jaren, had „zoo vele blijken gegeven van zijne geleerdheid en dichterlijke bekwaamheid" en „zag zich door al zijne jongere medewerkers met eerbied begroet."

De Staten van Zeeland zonden Josua van Iperen (geb. te Middelburg 1723), sedert 1765 predikant te Veere. Hij had den doktersgraad in de wijsbegeerte en fraaije letteren aan de Groningsche hoogeschool, en door proeven van zijn dichttalent het lidmaatschap van de meeste dichtgenootschappen verkregen.

Jacobus Hinlopen (geb. 1723 te Hoorn), sedert 22 jaren predikant te Utrecht, was de man van wien J. Heringa Ez. getuigde, dat hij nimmer iemand had ontmoet, die meer wijsheid met wetenschap, meer voorzigtigheid met ijver, meer bevalligheid met achtbaarheid, meer ootmoedigheid met bewustheid van hetgeen hij was zamenpaarde.

Georgius Lemke (geb. 1721 te Oldeholtpade), sedert zes jaren predikant te Harlingen, was als een algemeen hooggeschat man gekozen, „om de Friesche gemeenten met vertrouwen de belangrijke hervorming te doen te gemoet zien."

Uit Groningen kwam Theodorus Lubbers (geb. 1731 te Beerta); hij had zich „in zijne, door degelijkheid van inhoud en dichterlijken stijl uitmuntende redenen, als een man van wetenschap, oordeel en smaak doen kennen, en het was voor de gemeenten een verblijdend teeken, dat hy, wien men in 1778 het hoogleeraarsampt zou opdragen, in de commissie werd benoemd."

Aan Henricus Johannes Folmer (geb. te Zutphen 1731), predikant te Dwingelo, viel die onderscheiding ten deel, wijl hij de geestelijke liederen, in zijne dagen door Hoogduitsche beroemde dichters vervaardigd, „kende en lief had en nu en dan niet ongelukkig navolgde".

De jongste was de Deventer predikant Dirk Semeins van Binnevest (geb. te Enkhuizen in 1739), wiens roem

ook buiten zijne provincie doordrong. Immers hij werd, terwijl hij aan het psalmboek werkte, te Amsterdam beroepen!

Van dat negental getuigde de baron van Lynden, — die als eerste *Staatsgemagtigde* het woord tot de door de *Staten* afgevaardigde predikanten rigtte, — in de eerste vergadering: „dat de keuze van de *Staten* der vereenigde gewesten en van 't Landschap Drenthe gevallen was op mannen, wien de roem eener grondige bijbelkennis zoowel als van taal- en dichtkundige bekwaamheden tegelijk met dien van geschikte hoedanigheden des gemoeds was vooruitgegaan."

't Was dan nu achttien jaren geleden, dat de vraag der Haagsche klassis, om in Datheen twee aanstootelijke uitdrukkingen te veranderen, aanleiding had gegeven tot de nu ondernomen psalmhervorming. Sedert 1754 werd over die zaak bij de klassen en synoden der verschillende gewesten aanhoudend beraadslaagd; *'s lands regering* bekroonde die pogingen, toen de *Algemeene Staten* in 1762 tot de verbetering of geheele verandering der psalmen besloten. Jaren nog gingen er voorbij, eer men tot eenstemmigheid kwam omtrent de uitvoering. Kan het oude psalmboek niet verbeterd? vroeg de een. Wie van de menigte berijmers zal Datheen vervangen? riep de ander. Velen noemden Ghysen; anderen Halma; weder anderen wilden hen beiden; nog anderen gaven de voorkeur aan Voet; anderen aan het genootschap: *Laus Deo*, *Salus Populo*. Sommigen eindelijk meenden, dat men de keuze aan bevoegde mannen moest opdragen. Voor dit laatste had zich de klassis van Walcheren verklaard, welke de bewerkingen van Ghysen, Voet, van het genootschap en van Datheen wilde gebruikt hebben. De N.-Hollandsche

synode had voor eene keuze uit de drie eersten geijverd tegen de Z.-Hollandsche, die, met uitsluiting van alle overige, zeer sterk op de invoering van Voet bleef aandringen. Die kerkelijke strijd vertraagde de zoozeer verlangde psalmhervorming, en week alweder niet zonder de ingeroepen tusschenkomst van den *Staat*. Immers de overige synoden wenden zich nu tot de *Algemeene Staten* en den *Stadhouder* Willem V, en vonden dáár de gewenschte hulp. Was er eene *Staten*-overzetting van den Bijbel, er zou ook eene *kerkelijke* Psalmberijming van de *Staten* zijn. Want in de algemeene *Staten*-vergadering van 6 Mei 1772 werd besloten, dat de keus zou geschieden uit de berijmingen van Ghysen, Voet en het Kunstgenootschap: *Laus Deo*, *Salus Populo*; men mogt echter niet „uit de eene berijming een gedeelte van een psalm, en uit de andere een ander gedeelte overnemen". In gevolge het besluit der Algemeene *Staten*, kozen de *Staten* der verschillende gewesten de mannen die we hierboven vermeldden. Van de Algemeene *Staten* ontvingen de beide commissarissen hunne aanstelling met de *magt*, om twee amanuenses tot hunne hulp te nemen.

Onder den arbeid zelven der predikanten gaat alles van de *Staten* uit. „Benevens de *Staten*-overzetting, die gedurig geraadpleegd moest worden, en een handschrift in folio, met eenige stukken op de *Staten*-vertaling betrekking hebbende, dat namens de Zuid-Hollandsche synode was verstrekt, zien wij voor elk hunner een drietal psalmberijmingen geopend door *de beide staatsgemachtigden* bezorgd. Volgens den *lastbrief*, op den 19den December 1772 door de *algemeene staten* aan hunne commissarissen gegeven en door dezen medegedeeld, moesten *met hun goedvinden* de psalmen ter verkiezing door den voorzitter

in omvraag worden gebracht. Voor dat er een besluit genomen wordt, worden *hunne bedenkingen* ingewonnen. Waar de stemmen staken, *beslissen zy. Zonder hunne goedkeuring mag* de vergadering geen twee malen denzelfden psalm in overweging nemen. Het bepalen van den tijd van zittingen en rust is *aan hen* overgelaten."

„Nadat in de eerste zittingen eenige beginselen van spel- en taalkundigen aart zijn vastgesteld [1]), wordt er besloten, dat men bij het kiezen zich aan eenige regelen zal onderwerpen. In aanmerking diende hier te komen, welke berijming het best den zin des gewijden dichters uitdrukte, welke het meest de statenoverzetting behoudens de wetten van taal en dichtkunde naderde, — welke 't meest aan de begrippen der Hervormde godsdienst nabij kwam, zoo dat ook de zin, dien men in het onrijm van den tekst heeft, in rijm behouden worde, — welke het best aan de wetten der hedendaagsche taal- en dichtkunde voldeed. Op duidelijkheid, eenvoud, verstaanbaarheid, behoudens den aart van taalkunde en poëzy, zou men het meest acht geven. Hoe meer overeenkomst met Datheens psalmverdeeling, hoe minder smeltingen en afkappingen een psalm had, hoe liever men hem kiezen zou, terwijl die psalmen, welke 'tmeest verbeeldingskracht en hart aandeden, welke de minste aanvullingen en uitbreidingen hadden, en die welke zy had [?], uit andere hei-

---

1) „By het verschil van denkwijze over spelling en taal in die dagen was men, volgens van Iperen, het niet eens geweest of men den Anonymus Batavus, dan eenige andere taalkundigen van den lateren tijd als onfeilbare vraagbaken verkiezen zou en werd uit dien hoofde best geoordeeld een kleine grammatica te vervaardigen, die in 't vervolg nader beschaafd en voltooid werd wanneer men deze of geene bijzonderheid opzettelijk moest te pas brengen."

lige dichters of uit plaatsen der Schrift ontleende [?], de voorkeur moesten erlangen. Losheid en natuurlijkheid in de woordschikking en taalkundige juistheid zouden eene groote aanbeveling zijn." — Die regels echter mogten, volgens de verklaring der edelmogenden, „die den predikanten liefst alle mogelijke vrijheid lieten," [we zagen reeds, hoezeer die vrijheid van staatswege beperkt was en bleef,] niet binden en beperken in de vrije keus of verdere bearbeiding.

Werpen we nu een blik op de drie psalmboeken, welke de negenmannen voor zich hebben, en op hunne verdere wijze van bewerking.

Het eerste is de *Honigraat* van Hendrik Ghysen, waarvan we reeds spraken. Toen de Friesche synode in 't begin der vorige eeuw over de psalmverbetering handelde, was de keus op zijnen bundel gevallen, welke eene halve eeuw later nog in de verschillende synoden, menigmaal zelfs boven alle andere, aanbevolen werd. De Groninger synode gaf er in 1759 deze redenen voor op: dat Ghysen reeds eenige jaren bij dichtkundige zangers in gebruik was geweest; — dat de nijd niet ligt op dien psalmverzamelaar zou vallen; — dat door den *Honigraat* zeventien voorname dichters, zelfs Datheen, in gedachtenis bleven; — dat hierdoor de zaak spoediger haar vol beslag zou erlangen, zoo de *Staten* er hun hoog gezag aan wilden geven. Uit Ghysen zijn (behalve *zes* lofzangen, waarover later) *tien* psalmen voor de nieuwe berijming gekozen, of ten grondslag genomen.

Het tweede psalmboek was van 't meer genoemde kunstgenootschap: *Laus Deo, Salus Populo.* Gelijk in 't vorige, had men ook in dit boek het werk van velen. Sommigen vonden er wel bezwaar in, dat het niet allen Hervorm-

den waren die er aan gearbeid hadden; maar Ghysen had ook berijmingen van Remonstranten, als Camphuysen, Oudaan en Westerbaen opgenomen, en dit had geen regtzinnige weêrhouden er gebruik van te maken. Naar het oordeel der leden van dat genootschap was de berijming van alle psalmen een te moeijelijk werk voor één alleen; zijne eigene gebreken toch zag men naauwelijks ten halve. In heel een genootschap alzoo werden de bewerkte proeven naauwkeurig nagezien, met den tekst vergeleken en niet eer aangenomen, voordat ze aller goedkeuring wegdroegen. Met opzet hielden zij hunne namen verborgen, en gaven hun gemeenschappelijken arbeid in 1759 in het licht. Uit hunne veel geprezen berijming zijn (behalve twee Lofzangen) *acht en vijftig* psalmen genomen. Die bewerkers waren: Lucas Pater (geb. 1707 † 1781), Bernardus de Bosch (1709 † 1786), Nicolaas Simon van Winter (1718 † 1795) en zijne beroemde gade Lucretia Wilhelmina van Merken (1721 † 1789), Pieter Meyer (1718 † 1781), Antoni Hartsen (1719 † 1784), Harmanus Aschenberg (1726 † 1792), en Henri Jean Roullaud (1729 † 1790).

Uit den derden bundel, met den naam van Johannes Eusebius Voet op den titel, zijn *twee en tachtig* psalmen (en vier gezangen) gekozen. Ook deze bundel was eigenlijk het werk van velen, van een allengs gevormd letterkundig gezelschap. Op den 2 Januarij 1762 droeg Voet die *Proeve* van over de 100 psalmen aan de leden der Nederlandsche kerkvergaderingen op. — Hij zelf verklaart, dat hij niet anders is dan de eerste ontwerper dezer berijming, die door een groot getal van godgeleerden, taal- en dichtkundigen zoo is beschaafd en veranderd, dat er niet alleen weinige regels in zijn die niet eenige wijziging ondergingen, maar dat er zelfs hier en daar geheele verzen werden inge-

bragt, die door hem niet ontworpen zijn. Alleen om de toen pas gegeven bepaling der *Regering*, dat geen schriften over de godsdienst naamloos mogten verschijnen, had Voet zich genoemd als „den ontwerper, wiens werk beschaafd en voltooid was door een genootschap van Godgeleerden, taal- en dichtminnaars." — Op die wijze dan hebben zeer vele mannen uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw het hunne tot de nieuwe psalmberijming van 1773 bijgedragen.

Maar wat hebben nu de negen afgevaardigden in hunne talrijke bijeenkomsten aan de psalmhervorming gedaan?

Zij bepaalden niet bloot, welke psalm uit een der drie bundels, door de *Staten* aangewezen, moest worden overgenomen; maar zij wendden, gelijk van Iperen het breedvoerig beschrijft, alle moeite en zorg aan, om den best gekeurden psalm „tot meerdere volkomenheid te verheffen". De verschillende predikanten wijdden aan elk vers, aan elken regel hunne aandacht; nu stelde de een, dan de ander veranderingen voor, die nu verworpen, dan al of niet gewijzigd, werden overgenomen. „En ook de mannen, die *van Staatswege* hier tegenwoordig zijn, komen door vriendelijke wenken en opmerkingen hun ter hulpe." — Vooral waakten de psalmbewerkers tegen alle uitdrukking, die in strijd zou of konde zijn met de leer der Hervormden, en aanleiding kon geven tot onrust en ergernis. Was niet Datheens berijming zelve van onregtzinnigheid aangeklaagd, wijl men (Ps. 62, 8) bij hem las:

Ghy zijt, Heer vol ghenaden soet
Die den mensche wat recht is doet
Nae syn verdienst.

'twelk later veranderd werd in: *na sijnen doen*"!

Dr. B. Janssonius verklaart, dat men de dichterlijke waarde der nieuwe psalmberijming mag roemen, maar betreurt het met velen, dat er niets aan de *zangwijzen* veranderd is. Men liet dit uit vrees voor het volk; maar de vraag was, zegt hij, „of al die oude zangwijzen by de gemeente wel zoo bekend en dierbaar waren." Voor anderhalve eeuw reeds, en vroeger, was er over het groot getal en de moeijelijkheid der melodiën geklaagd. „Nu zingt men" — zeide Geldorp, zelf een beoefenaar der zangkunst, — „doorgaans loom, lam, slepende, gelijk een schip in een rivier tegen den stroom wordt opgetrokken — tot verdriet beide van die zingen en die 't aanhooren. Men durft van sylbe tot sylbe geen geluid slaan, of een ander moet eerst voorgaan, waardoor de aandacht, opmerkzaamheid en beweging des gemoeds gestuit en gebroken worden. Vele predikanten zijn schuw van niet weinig psalmen om het gewone radbraken er van, en daarom geven zy, zoo veel mogelijk is, na de predikatie niets dan bekende wijzen op." Dit noemt hij het meerendeel der psalmen onbruikbaar maken en uit de kerk bannen. Voor zijne berijming koos hij van de vijftig psalmwijzen, die hij tamelijk bekend achtte, een veertigtal uit, waarop al de psalmen, tot nu toe op 127 wijzen gesteld, konden gezongen worden. Zoo leed ook, want dat bezwaar was gemaakt, de gewenschte overeenstemming niet met de Fransche en Duitsche kerken, daar al de melodiën uit het oude psalmboek genomen waren. De Engelsche geloofsgenooten, zeide hij, bedienden zich van nog kleiner getal melodiën. Doch ook de stem van den Amsterdamschen predikant en de synoden zijner dagen ging verloren: de drie gebruikte bundels waren op dezelfde wijzen gesteld en van verandering ten dezen is er geen sprake geweest. Alleen heeft men

de *Hoog Mogenden* verzocht, tegen de drukfouten in de zangnoten te willen maken, en dat alles zou overeenkomen met hetgeen *de Staten* reeds vroeger hadden vastgesteld.

Nog eene wijziging ging er van de vergadering uit. Men zong tot nu toe de psalmen veelal bloot naar volgorde, zonder op den inhoud, de gelegenheid des tijds of het te behandelen onderwerp te letten; dit achtte men een misbruik, en eene „Aanwijzing van eenige psalmen, die bij bijzondere gelegenheden en bij het verklaren van de Christelijke leer kunnen gezongen worden," door van den Berg, Schutte (den medearbeider van Voet) en Hinlopen bewerkt, werd aangenomen, en de eigenlijke psalmhervorming was hiermede, na een half jaar arbeids, geëindigd.

Op den 19 Julij had de 121e en laatste zitting plaats; op dien dag togen de beide *Staats*-commissarissen voorop, en door de negen predikanten en de amanuenses gevolgd, uit het Mauritshuis plegtstatig naar de vergadering van de Hoog Mogende Heeren *Staten-Generaal*. De *Stadhouder* is daar, en „eene talrijke schare van *staatslieden* is opgekomen." *Baron* van Lynden deelt den *Staten* een verslag der werkzaamheden mede, en biedt het afschrift en de aanteekeningen den voorzitter aan. De predikant van den Berg dankt de *Staten* en den *Vorst*. De *Algemeene Staten* verklaren door hun voorzitter hunne volkomene GOEDKEURING over het werk.

Alles doen de *Staten* wat bij ons Katholieken de *Kerk* doet, gelijk het haar toekomt. Gelijk zij den standtekst der Vulgaat bepaalde en bewaarde, en daarvan geene uitgave zonder hare goedkeuring geschieden mag: zoo zal het hier de *Staat* voor de *kerkelijke* psalmberijming doen. De *Staten* der verschillende gewesten geven blijken van hunne zorg voor de uitgave en invoering der nieuwe *kerkpsalmen*. Uit

's *Lands* drukkerij verscheen de eerste druk. Tot andere drukken had een uitgever de toestemming noodig zijner overheid, die hem daartoe een exemplaar der *Statendrukkerij* ter hand zou stellen, waarnaar de uitgave bewerkt moest worden. De *stadsregering* had slechts te zorgen, dat de laatste proeven door leden van kerkeraad of gemeente werden nagezien en het psalmboek met een kennelijk merk geteekend en uitgegeven werd.

In 1774 gedeeltelijk en verder in 1775 was het nieuwe psalmboek aan de gemeenten geschonken; 't werd over 't algemeen met blijdschap begroet; met lofredenen, nieuwe liederen en muziek welkom geheeten. Een gedenkpenning werd er op die psalmhervorming geslagen. Hier en daar echter gingen er nog altoos met den dierbaren Datheen ter kerke en zongen er ook uit. Om verschillende gemeenten in Zeeland, die zich aanvankelijk tegen de invoering wilden verzetten, tot haren pligt te brengen, gelastten de *Staten* van dat gewest aan de vier verschillende klassen een ernstig onderzoek te doen, waar zich de weerspannigheid openbaarde. Daarmede hield de tegenstand op. Te Arnemuiden, waar de predikant voorging, bedaarde het verzet door zijnen dood.

Deze opschuddingen en die elders plaats grepen, schijnen echter meer door de nieuwe *zangwijzen*, welke men hier en daar begon in te voeren, dan wel door de *psalm*-hervorming veroorzaakt te zijn. „Met welk een razenden tegenstand, zegt Dr. Janssonius (bl. 364), werd er niet, in meer dan eene plaats, gestreden tegen hen, die bij deze gelegenheid *eene betere wijze van zingen* zochten in te voeren." — „Tot heden toe, verhaalt hij (bl. 183), was men algemeen gewoon de woorden zoo langzaam mogelijk uit te galmen. In het vrolijkste lied

werd niet anders dan in den somberste klaagpsalm iedere lettergreep met allerlei vreemdsoortige buigingen van stem uitgerekt, en de gemeenten schenen er hare eer en kunst in te vinden, om het gezang even slecht te doen zijn als de berijming, en enkel onstichtelijke wanklanken uit te brengen. Om deze gewoonte ook by de nieuwe psalmen te behouden, werd er op sommige Zeeuwsche dorpen inzonderheid op Walcheren, onder anderen te Vrouwenpolder en Westkapelle, op eene treurige wijze gestreden. De pogingen, om eene betere, kortere wijze van zingen in te voeren, werden door velen tegengewerkt, en de door allen, die het doel van het psalmgezang begrepen, toegejuichte hervorming gaf daar, maar vooral te Vlaardingen en te Maassluis, aanleiding tot tooneelen, waarin zich een geest van gruwelijke goddeloosheid openbaarde. Het oproer, dat de nijd van een ouden voorzanger in de eerstgenoemde plaats had verwekt, werd straks door krachtige maatregelen bedwongen en met het ontslag van den zes- en zeventigjarigen aanvoerder uit zijne betrekking in 1777 geëindigd. Te Maassluis, waar men even als te Vlaardingen de nieuwe berijming zonder stoornis had ingevoerd, ontstak de woede van 't gemeen tegen den kerkeraad, de predikanten, de regering en de betergezinden, toen deze trachtten te bewerken dat de waardige taal op eene waardige wijze door de gemeente gezongen werd. Huizen werden geplunderd, mannen noch vrouwen, kranken noch kinderen konden veilig geacht worden voor de razerny der oproermakers, die tot bloeddorst overging en de grootste gruwelen deed verwachten. Na een jaar van angst en ellende werden de aanvoerders verbannen, terwijl aan de overige deelgenooten op het verzoek der ambachtsvrouw door de staten vergiffenis

werd afgekondigd. Tot dien prijs, besluit de verhaler, konden in deze plaats de wanklanken worden gesmoord."

We vinden nu aldra eene gansch andere stemming omtrent het kerkelijk psalmgezang dan die tot nog toe de heerschende was. Het gold altoos, behalve de zangwijzen, de betere bewerking of *berijming* der psalmen, waarbij de *inhoud* toch zooveel mogelijk blijven moest. Welhaast begon menig psalm juist om den *inhoud* te mishagen, en zag men te meer naar eigenlijke Evangelische gezangen uit, die verreweg de meeste psalmen zouden vervangen en verdringen. Dezen strijd kunnen we geschikter herdenken, wanneer we over de kerkelijke *gezangen* der Hervormden in bepaalden zin zullen spreken. Hier over die omgeslagen stemming slechts zooveel als noodig is, om de geschiedenis der psalmberijming te vervolledigen. Van zelf zal men opmerken, dat de toenemende ongeloovige kritiek niet buiten het spel is gebleven, en bij terugwerking den oud-orthodoxen ijver opprikkelde en ontvlamde.

Bij den strijd, welke omstreeks vijf en twintig jaren na de invoering der nieuwe *psalm*berijming, door den nieuwen *gezang*bundel gewekt werd, herhaalde de eene zijde nog eens al de lofspraken, die sedert Datheen aan de psalmen waren gegeven. Van den anderen kant vroeg men, of de taal der oude Israëlitische dichters wel altijd in overeenstemming was met den geest des Evangelies en de leer der Hervormde Kerk; en men wees op psalmen, waar de oude dichter regt vraagt van God en de verklaring aflegt, dat hij wandelt als zijn knecht, en opregt zijne schreden rigt naar Gods wet (ps. 26); of waar ondervonden voorspoed voorgesteld wordt als eene belooning van men-

schelijke godsvrucht en deugd (ps. 18); of op die vele plaatsen, waar de vrome Israëliet de stoutste betuigingen aflegt van zijn vertrouwen, liefde, gehoorzaamheid en verlangen naar God; of waar de tegenspoed der vromen nog niet overeen kan worden gebragt met het bestuur van een regtvaardig God. En wie durfde de zoogenaamde vloekpsalmen, waarin sommige oude zangers den God der wrake aanroepen, om hunne vijanden aan de schrikwekkendste jammeren prijs te geven, door Christenen laten zingen? Wat over het onbruikbare van zeer vele psalmen voor de Christenen door den hoogleeraar E. Tinga in de te Franeker in 1803 uitgegevene *Verstrooide gedachten over verschillende onderwerpen* geschreven was, werd in kleine geschriften en leerredenen en in bijzonder onderwijs herhaald. Het moet reeds verre gekomen zijn, dat er een synodaal besluit werd uitgevaardigd, hetwelk bij elke godsdienstoefening *ten minste eenmaal een psalm* voorschreef.

Ter tegemoetkoming in de herdachte en dergelijke bezwaren gaf de Harderwijksche hoogleeraar, A. Ypey, eene „Verzameling van eenige op eenen Euangelischen toon gestemde psalmgezangen, uit onze gewone berijming gekozen", te Amsterdam in 1806 in het licht. Daarin, naar hij verklaart, heeft hij getracht den psalmbundel „te ontdoen van alles, wat niet Christelijk genoemd kan worden, van alles wat Israëlitisch is en tot de oude, door Christus afgeschafte godsdienstinrigting behoort. Hij had, geheel of gedeeltelijk, die psalmen uitgekozen, die niet op de godsdienst van de Israëlieten en Joden alleen, maar ook op die der Christenen toepasselijk zijn", terwijl hij andere toepasselijk had gemaakt met weinige veranderingen, en er meer toepasselijk te maken waren met groote

veranderingen; doch dit durfde hij niet. Van den eenen kant, merkt Dr. Janssonius aan, liet hij er nog wat Oostersch in en ook hetgeen den orthodoxe kon hinderen; van den anderen kant wierp hij wat veel weg, en ging te ver, waar hij de woorden: 's Heilands kerk, Christenheid en Evangelie in de plaats van Israël, Sion en wet stelt, en zelfs in een der psalmen (103) „Neêrlands volk" deed lezen; dat is den dichter, zegt hij naar waarheid, een hem vreemden zin geven, en afwijken „van het standpunt der Hervormde kerk, die eene berijming en niet, zooals de Luthersche, vrije navolgingen had verlangd."

De meest bevoegden onder de regtzinnigen, zooals een Mr. H. J. Koenen, wilden wel toegeven, „dat men in de eeuw der reformatie te slaafs berijmd heeft, en dat eenige ophelderingen van uitdrukkingen of toespelingen op de wijze der aanhaling, door onzen Heer en de Apostelen mag, ja moet plaats hebben, al wenschen zij evenwel noch het Israëlitische voor het geestelijk christelijke, noch het christelijk Nieuw Testamentische voor het Israëlitische te ontberen." Van die zijde echter werd tevens gevraagd, dat de Hervormde kerk het voorbeeld niet zou volgen der Doopsgezinde, Evangelische en Hersteld Luthersche gemeenten, die het psalmboek afschaffen en slechts eenige psalmen er uit onder hunne gezangen opnemen [1]).

Het beginsel van Is. Watts, merkt Dr. B. Janssonius aan, die de psalmen in de taal des N. Testaments overbragt, deed het eigenaardige van het Oud-Testamentische lied al te zeer verdwijnen, dan dat het hier voor kerkelijk gebruik kon gehuldigd worden.

---

1) *„Het Psalmgezang vooral in de Geref. Kerken."* — *Olijftak* IV, 27.

De oude grieven tegen de *melodiën* werden nog geduriig herhaald en als de oorzaak opgegeven, dat menig voortreffelijk lied bij de gemeenten geheel onbekend bleef. Een bekwaam beoefenaar der toonkunst, Dr. F. C. Kist, gaf in 1840 te Utrecht een geschrift uit, getiteld: „De toestand van het Protestantsche kerkgezang in Nederland benevens de middelen tot deszelfs verbetering". Hij toont al het gebrekkige van den tegenwoordigen kerkzang aan, en verklaart, dat eene herziening dringend noodig is. Ofschoon zeer velen met hem instemmen, heeft zijn betoog tot dusverre niets uitgewerkt. Wel is in de synode van 1844 door den predikant te Noorddijk, P. Boeles, het voorstel ingediend, om de psalmen in een Christelijken geest voor kerkgebruik te wijzigen; maar de vergadering heeft geantwoord, dat zij het wel niet als geheel onaannemelijk beschouwde, doch besloten, het tot meer geschikten tijd te laten rusten.

En daarmede is die zaak blijven rusten; er wordt nog gezongen als te voren, en als in 't midden der zeventiende eeuw, tot zelfs in het vorstelijk 's Gravenhage toe, waarvan Constantijn Huyghens in zijn geschrift over het orgel deze schets geeft: „De toonen luyden dwars ondereen als gevogelte van verscheiden becken. De maten strijden als puttemmers, d' een dalende, sooveel d'ander rijst. Daer werdt om 't seerst uytgekreten als of 't een sake van overstemminge ware en dat het de meeste souden weghdraeghen met diergelijke onhebbelickheden meer; sulcker wij, voorseker, de geringste niet en souden dulden in eenig ander tydelick doen van klein belangh, ten aansien van 'tgene wy in desen voor Gods aangesicht te betrachten hebben."

Wat is nu het oordeel van Dr. B. Janssonius over eene thans nog te wenschen psalmvernieuwing?

Hij vindt het volstrekt geen eerbied voor het psalmboek, wanneer men het wil laten gelijk het is. Want, zegt hij, en men gelieve dit op te merken: „het is toch eene waarheid, die door niemand betwist kan worden, dat een ZEER GROOT *gedeelte van den psalmbundel niet wordt gebruikt* in de gemeenten"; „*zeer vele* (psalmen) *zijn geheel en al ter ruste verwezen*". En dit komt niet enkel omdat sommiger geest niet die is des Evangelies, maar ook wijl het Oostersche van eenige uitdrukkingen voor den Westerling, voor den Christen onverstaanbaar is. „Werden, gaat hij voort, de onbruikbare ter zijde gelegd — er zouden nog zeer vele psalmverzen, door eenige veranderingen, geschikt zijn te maken." Daarom behoeft men de dichters van het O. V. niet de taal van het N. te laten spreken. Wij kunnen de noodzakelijkheid erkennen van een bundel Oud-Testamentische liederen, zonder juist uitdrukkingen te willen bewaren, die in onze dagen, onder ons, slechts onverstaanbaar en ongepast zouden wezen en de stichting eer moeten verstoren dan bevorderen. Men behoeft slecht den geest te bewaren en vervange de bepaald Israëlitische niet door bepaald Christelijke, maar door algemeene uitdrukkingen, die evenzeer in den mond der oude dichters als voor ons passen. Dit eindelijk is het resultaat, waartoe Dr. B. Janssonius gekomen is: „Van de 150 psalmen, beweert hij, zouden er slechts acht geheel behoeven achter te blijven, terwijl er van al de overige, meer of minder verzen of regels te behouden waren. Van dit beginsel bezield, zegt hij, bewerkte ik [in 1858]: *De* [in den beginne van dit opstel genoemde] *Psalmen naar de behoefte der Christenen voor kerkelijk en huisselijk gebruik ingericht.*" In de voorrede — gaat hij voort — heb ik gewezen op onbruikbare melodiën

van vele psalmen en den wensch uitgesproken dat de componisten de hand aan het werk zouden slaan, opdat het naderende eeuwfeest der psalmberijming (19 Julij 1873) gevierd moge worden met nieuwe en schoone zangwijzen ter verheerlijking Gods."

't Zal nu niet meer bevreemden, dat de heer B. Janssonius van *Roomsche* liederen *Hervormde* of algemeene maakt en ze *Katholieke gezangen betitelt*, daar hij zelfs *bijbel*psalmen, als niet Protestantsch, niet Christelijk of niet algemeen genoeg, *hervormt* en veralgemeent, terwijl ze toch voor *bijbel*psalmen blijven doorgaan. Dat is ook van zijnen kant eene gevaarlijke schrede „op een veel betreden weg". Waar zal het einde zijn? wat zal er ten laatste van het werk der gewijde dichters van dat boek overschieten? De misleide gemeente, die den grondtekst niet kan vergelijken, waant bijbeltaal te smaken, en zij galmt het paswerk of verbeterwerk van een legioen psalmberijmers uit!

Wij hebben den schrijver te dezer gelegenheid nog eene opmerking te maken. Meermalen valt hij er de Roomsche Kerk en hare priesters hard over, dat zij — wat volstrekt onwaar is — den geloovigen den schat der psalmen onthouden; verder, dat het volk niet mede mag zingen en het gezongene niet verstaat en dergelijke verwijten meer, waardoor dan natuurlijk de weldaad der Hervorming in het vrij maken der gemeenten te sterker moet uitkomen.

Men heeft hier slechts de geschiedenis der psalmberijming naar zijne eigene voorstelling te gedenken, om uit te maken, wat er van soortgelijke grootspraak is. We willen er niet op drukken, dat Datheens twee eeuwen-

lang gebruikte *berijming* slechts eene vertaling van eene vertaling, en *zijn* werk is, met velerlei laffe toevoegselen en vulselen om den wille van maat en rijm. Eene slechts dragelijke prozavertaling geeft ons oneindig meer van die gewijde dichters te genieten dan zulk lijmen en rijmen, zulk koel knutselwerk der meeste psalmhervormers. Maar zelf bekent hij, en meer dan eens, dat er een groot aantal psalmen om verschillende redenen, vooral om de moeijelijkheid der wijzen, *nooit* gebruikt werd. We hoorden van verschillende zijden, en gedurig getuigen, dat het gezang der gemeente van den beginne af tot nu toe allererbarmelijkst was en den spotlust van kenners wekte. Wij zijn er verre af, den Hervormden zulk stichtelijk psalmgegalm te benijden, of voor ons te verlangen.

Over de vrijheid van predikanten en gemeenten ten dezen zullen we niets meer zeggen: vrije eigen keuze hadden zij voor het kerkelijk gebruik niet het allerminst; vrije keuze had zelfs hunne zoogenaamde Kerk niet: de *Staat* beschikte alles; zonder den Staat ware het tot geene voor hen dragelijke *psalmberijming* gekomen. De Staat trok zich, wat de melodiën betreft, enkel de drukfouten in de oude noten aan, maar bevorderde geene verbetering der gebruikelijke of niet gebruikte wijzen: op dat punt is dan ook geene algemeene hervorming tot stand gekomen en alles bij het oude gebleven, zoodat, om met Huyghens te spreken, „de toonen dwars ondereen luyden als gevogelte van verscheiden becken", en „de maten strijden als putemmers, d'een dalende, sooveel d'ander rijst". Ook het door zeer velen zoolang geweerde orgelspel, dat Huyghens ter zangverbetering ingevoerd wenschte en wij vrij algemeen ingevoerd zien, heeft de „onhebbelickheden" en „onstichtelijke wanklanken" weinig verbeterd. Vrijelijk houde

dan de schrijver uitroepen, als deze, voor zich: „Ware het hun (den Katholieken geloovigen) gegund om de stemmen, die zoo gaarne daar buiten een Nederlandsch lied zongen ook in een kerkelijk lofgezang hier (in de kerk) te vereenigen!"

Overigens kan de gansche geschiedenis der psalmberijmingen, der psalmhervorming en dezer invoering, alsook der vele pogingen tot verbetering der psalmwijzen, met die aanhoudende oneenigheden, twisten, afgunstigheden, met al dat drijven, strijden, woelen en woeden, iemand weinig uitlokken, om tegen zulk een prijs den zegen van een dusgeheeten *kerkelijk* psalmboek, of liever van een door den *Staat* goedgekeurd *menschelijk* rijmwerk deelachtig te worden. En toch was „het boek der psalmen", naar des schrijvers eigen getuigenis (bladz. 24), „de bron, waaraan de volgelingen der Hervorming zich „zochten te verkwikken"!....

VERSCHEIDENHEID.

ASYL STEENBEEK.

In het verslag der jongste vergadering, gehouden op 9 Julij ll., vinden we de volgende opgave omtrent de daarin opgenomene personen. Men weet, dat dit Asyl, geheel onder Protestantsche leiding, hetzelfde beoogt als de afdeeling voor *gevallenen* in ons Katholiek gesticht van den *Goeden Herder* te Leiderdorp. Het gansche verslag getuigt van de levendige en werkdadige belangstelling, welke het bestuur met al zijne medewerkers in de zaak der goede zeden neemt.

Het getal der vroeger op Steenbeek aanwezigen was geklommen tot 352; deze woonden aldaar in ruim 12 jaren.

Van	1848	tot	1849	opgenomen	24
"	1849	"	1850	"	31
"	1850	"	1851	"	34
"	1851	"	1852	"	30
"	1852	"	1853	"	32
"	1853	"	1854	"	43
"	1854	"	1855	"	27
"	1855	"	1856	"	23
"	1856	"	1857	"	29
"	1857	"	1858	"	18
"	1858	"	1859	"	34
"	1859	"	1860	"	27
				Zamen . . .	352

In het laatste jaar zijn er 75 opgenomen.

Van die 352 zijn er bij het bestuur van het Asyl bekend:

Overleden	32
Gehuwd	62
Dienende	57
Bij familie vervoerd	12
Gevangenis	2
Ommerschans	3
Bekend als teruggevallen	54
Spoorloos verdwenen	101
Nu en dan hoop gevende	22
Zwervende als bedelaarster	4
In een Roomsch gesticht overgegaan	1
In een gasthuis	2
Zamen	352

Het resultaat van alle Magdalena's gestichten in Europa bevestigt zich, merkt het Verslag op, ook in ons land. „Wij zien van de drie er eene gered, en voor goed hare zondige wegen verlaten, één zinkt terug tot de zondige wegen, eene blijft wankelende."

„Op dit oogenblik zijn er 50 op het Asyl aanwezig. Duidelijk ziet men reeds de drie soorten zich onderscheiden. Er zijn er die zich zeer gelukkig gevoelen dat zij gered zijn, wier gedrag en wandel dagelijks een dankbaar hart openbaart, wier arbeid goed, wier begeerte Gods Woord te hooren, en troost, kracht en leven te vinden in Christus, zich hoe langer hoe meer ontwikkelt; er zijn er die steeds wankelen. Het gaat bij deze op en neder, soms zeer goed, soms zeer slecht. Er zijn er die verhard blijven. Van alle dezen kan men nu reeds bijna zeker zijn, wat haar verdere levensweg zijn zal. Aan ons is het niet om hierin anders dan geduldig en zachtmoedig te verkeeren. De grootste proef van geduld en zachtmoedigheid vereischen steeds diegene, die het meest verhard zijn. Ook daar strijdt men op hope tegen hope."

„Het laatste jaar was het getal der aangekomenen meer dan het dubbel van dat van eenig vorig jaar."

Dit wekte de aandacht der vergadering, en het bleek, dat er in ons land door zamenwerking van verschillende magten bijzonder tegen de zonde gestreden werd. Men noemde, behalve de geneeskundige fakulteit, de predikanten, en de gemeentebesturen, vooral

de regterlijke magt. Het oog viel allereerst op hetgeen er in het gebied der policie, en gedeeltelijk ook in dat der regterlijke magt, zoover namelijk de officieren van Justitie zich de zaak hebben aangetrokken, geschied is. — Is er geene nieuwe wet, er is zeer zeker eene morele overtuiging gekomen, dat die zaak de hoogste belangstelling verdient, en de Staat niet oogluikend mag toegeven, dat de bedoelde zonde zich langs alle wegen uitbreidt.

„Wij verheugen ons — zegt het Verslag — dat ook de tegenwoordige Minister Godefroi heeft getoond, door een hoogst belangrijk besluit, dat hij niet heeft willen dulden een in de verblijven der ontucht als bij lijfdwang ingevoerd gevangen houden van personen, die zich aan deze zonde overgegeven hebben. De persoonlijke vrijheid, bij de grondwet erkend, wordt dan ook streng gehandhaafd."

„De Christelijke Filanthropie moet erkennen, dat zij, sedert de Heer J. J. van der Brugghen Minister werd van Justitie, een magtigen steun heeft in het personeel der beambten van Policie en Justitie. Het is haar mogelijk geworden den weg der redding wijd uit te breiden."

Het Verslag wil ter waarschuwing openlijk bekend gemaakt hebben: dat er in ons land „in dezen onzen tijd Provinciale hoofdsteden en kleinere, maar toch aanzienlijke plaatsen zijn, die de *eigenlijke voorscholen* zijn der prostitutie. Daar worden de jonge dochters eerst verdorven, om later verkocht te worden naar grootere steden, of naar het buitenland. Wij zouden ze bij name kunnen noemen." — Nog lezen wij: „we redden er drie vierden uit de Provinciën tot ons gekomen, tegen een vierde uit de „hoofdsteden." Ten slotte vinden we eene gemotiveerde aanmaning tot belanghebbenden, toch te letten op de jonge jeugd in *dorpen* zoowel als in steden; te letten op scholen, gestichten, weeshuizen, enz.; te letten op de dienstboden, minnen, opvoedsters der kinderen. Men were alle dwaze romans, make het huiselijke leven genoegelijk; men wake van binnen en van buiten, en boven alles: In Christus onzen Heer zij ons begin, voortgang en einde."

LETTERLOOVER.

VENI SANCTE SPIRITUS.

Heil'ge Geest! kom, laat uw stralen
Uit den hemel op ons dalen,
Die der armen Vader zijt;
Kom, o Gever aller gaven!
Kom de droeve harten laven,
Dat uw heillicht hen verblijd'.

Zoete Gastvriend onzer zielen!
Levensbalsem voor wie vielen,
Rust bij 't zwoegen van den dag:
Kom, o Laafbron! 't hecte woelen
Der onglocide drift verkoelen,
Troost in alle weêgeklag!

Zalig Licht! o doe uw stralen
In het diepst des harten dalen,
Van 't geloof in U vervuld:
Komt uw kracht ons niet doordringen.
Niets dan in ons stervelingen,
Niets is zonder schade of schuld.

Wil in ons 't onreine wisschen,
Wil 't verdorde in ons verfrisschen,
Heelen wat er wond ontving.
Wil wat stug is in ons breken,
't Koude weêr in gloed ontsteken,
Rigten wat het spoor ontging.

Geef wie trouw in U gelooven
't Zevengavental van boven,
Dat hen sterke in alle deugd;
Geef hun haar vergelding te erven,
Geef, o geef een zalig sterven,
Geef hun de eeuw'ge hemelvreugd.

DE MORMONEN.

Zoo men eenige aandacht gewijd heeft aan berigten, tijdschrift-artikelen en werken over de Mormonen of zoogenaamde „heiligen der laatste dagen", zal men hebben opgemerkt, dat zij in den jongsten tijd, behalve in Amerika, vooral in Engeland, ook in Duitschland en Frankrijk bijzonder ter sprake gekomen zijn. Die vreemde sekte heeft in de dertig jaren van haar bestaan eene niet onbelangrijke geschiedenis; zij heeft in dien tijd eene inrigting en uitbreiding verkregen als de eerste ontwerper bezwaarlijk had kunnen verwachten; terwijl onder de hand ook hare leer tot een soort van geheel werd uitgewerkt of afgerond, gelijk het in den beginne wel niet opgevat of uitgedacht zal zijn. We willen naar verschillende schrijvers, die we geraadpleegd en vergeleken hebben [1]), eerst

1) Ten onzent verwijzen we op een werk, dat, met zeer veel gematigdheid en onpartijdigheid geschreven, ons van veel dienst

eene beknopte schets van het ontstaan en de verdere geschiedenis der Mormonen geven, om later bepaaldelijk over hunne leer te spreken, zooals die thans meer uitgewerkt, inzonderheid door Mormoonsche schrijvers, wordt voorgesteld. Ten beteren verstande echter dier geschiede-

---

geweest is, en ten titel heeft: *Geschiedenis van den oorsprong en de lotgevallen der Mormonen*, naar de beste bronnen bewerkt door D. E. W. Wolff. — Amsterdam, W. H. Kirberger, 1855. De schrijver heeft, zegt hij, vooral gebruik gemaakt van Mayhew's werk: *The Mormons, a contemporary history*, dat minder een geschiedverhaal dan eene verzameling van bouwstoffen is, en van Gunnison's: *The Mormons in the valley of the great Salt-lake*, welk geschrift te merkwaardiger is, daar de auteur zelf een geruimen tijd onder de Mormonen in het Zoutzeedal verkeerd heeft. In hetgeen Amédée Pichot over de Mormonen heeft geschreven, vindt men niets meer dan bij Mayhew; grootendeels uit Gunnison is, wat den inhoud betreft, het Duitsche werk: *Die Mormonen. Ihr Prophet, ihr Staat und ihr Glaube*, door Dr. Moritz Busch.

Na dien tijd zijn, behalve eenige artikelen in periodieke geschriften als de *Revue des deux mondes* van 15 Februarij 1856, 1 September 1859; *de Tijd, N.-H. C.*, van 18 Augustus 1858, enz., o. a. deze werken verschenen, waarin latere bijzonderheden en nieuwe beschouwingen over den kerkstaat der Mormonen worden gevonden: *The husband in Utah*, by A. and M. N. Ward. London 1857; *Geographische Wanderungen. Die Mormonen und ihr Land.* Von Karl Andree. Dresden 1859; — *Geological Survey of the territory of Utah*, by H. Engelmann. Washington 1860; — doch vooral het werk van Jules Remy: *Voyage au pays des Mormons*, 2 vol. Paris 1860. Van dit laatste inzonderheid heeft Élisée Reclus (*Revue des deux mondes*, van 15 April jl.) zich bediend voor zijn opstel: *Le Mormonisme et les Etats-unis*; alsmede H. Marie-Martin (*Ami de la religion*, van 2 en 30 Mei en 6 Junij ll.) voor drie hoogst oppervlakkige artikelen, die de schrijver nog wel *studiën* durft noemen!

Bepaaldelijk over de *leer* der Mormonen, en uit hunne eigene bronnen, heeft Dr. J. Overbeck te Londen, als bijdrage voor de kerkgeschiedenis van den jongsten tijd, twee artikelen geleverd in het *Deutsche Vierteljahrschrift für englisch-theologische Forschung und Kritik*, uitgegeven door Dr. M. Heidenheim te Londen. 1861.

nis, moeten we het Mormonisme voorloopig in eenige hoofdpunten kenschetsen.

Wat de H. Ephraem de Syriër van de Manicheën verklaarde: dat zij alle vroegere sekten in zich vereenigden, is evenzeer en veel meer nog van toepassing op de hedendaagsche Mormonen. De hoofdgrond dezer sekte is een verregaand Materialisme; Vogt, Moleschott en beider geestverwanten hebben hunne leerzaamste volgelingen in het Zoutzeedal. Tegelijk is het stelsel, zoo het dien naam mag dragen, door en door pantheïstiesch; ieder echt Mormoon heeft het vooruitzigt van vergoddelijkt of god te worden. De zielen der menschen hebben reeds vroeger bestaan en eene gansche verhuizing te ondergaan. God, zijn wezen en zijne daden worden door de Mormonen geheel anthropomorphistiesch, of vermenschelijkt, opgevat: wat de Bijbel overdragtelijk van oogen, ooren des Heeren zegt, verstaan zij letterlijk; — want voor hen is er geen zuivere geest in den tot heden toe gebruikelijken Christelijken zin. De natuur is geheel geest, en de geest geheel natuur; dat is, alles is ligchamelijk, de geest is enkel een uitnemend gelouterd ligchaam. De stof is van eeuwigheid, er is geene schepping uit niets, de schepping is bloot eene wereldvorming. De stof duurt voort door alle eeuwigheid. Nogtans is het Mormonisme geene rationalistiesch-philosophische sekte, maar brengt alles tot profetische openbaring terug, strekt het geloof tot alles uit, belooft aan iedereen de gave der profetie en der wonderen, en vordert strenge onderwerping aan de zeer zamengestelde kerkelijke hiërarchie.

Verder kenmerkt zich de sekte als een Joden-Christendom; vereenigt het priesterschap van Aäron met dat van

Melchisedech; hecht veel aan ligchamelijke afstamming van Levi: voegt nieuwe heilige boeken van vóór en na Christus' tijd bij den Bijbel en houdt den Kanon altoos open. Ook gnostieke droomerijen treft men bij de Mormonen aan; zij zijn insgelijks Hydroparastaten of Aquarii, daar zij, bij gebrek aan wijn, het Avondmaal met water toedienen; zij zijn Pelagianen, wijl zij de erfzonde loochenen; in de leer van het doopsel zijn ze Baptisten; ze zijn Chiliasten of Millenarii en verwachten een zinnelijk duizendjarig rijk; ze zijn Arianen, wijl zij de eenheid in wezen van den Vader en den Zoon loochenen. Op die wijze zou men het kettersche, en het antichristelijke van het Mormonisme verder kunnen doorvoeren; doch we wilden er slechts eenige hoofdtrekken van aangeven, om het later meer bepaaldelijk te behandelen. Ieder die nog Christen is, zal, en te regt, op het Mormonisme als een werk van Satan neêrzien. Want het is geen Christelijk grondstelsel meer met eenige meer of minder gewigtige afwijkingen; maar 't is juist het tegenovergestelde van het Christendom: 't is antichristiesch!

Doch daarom ook is het Mormonisme door ongeloovigen en onverschilligen verkeerd beoordeeld, gunstig en bekoorlijk afgeschilderd en als gelijke mededinger van hetgeen tot dusverre Christendom heette, voorgesteld. Van geloovige zijde is het of weinig bekend, of al te gering geacht. Want het Mormonisme, althans gelijk het zich nu vertoont, is niet het werk van een of meer dwaashoofden: 't is een doorgevoerd stelsel en de eigenlijke zuiver-menschelijke, dat is, geheel van God vervreemde godsdienst der negentiende eeuw, waarin de duivel zich als een engel des lichts voordoet met den Bijbel in de hand! De Mormonen spreken zeer Christelijk, maar elk

woord heeft zijn Christelijken inhoud of zin verloren. In hunne kerkelijke bijeenkomsten wordt, gelijk in al hun doen, het tijdelijke met het geestelijke vermengd en zelfs op den voorgrond gesteld. Men beweert wel, dat er eene zekere godsdienstige opgewektheid in heerscht; anderen echter getuigen, dat er iets zwarts, iets duivelachtigs in schuilt. Te Londen alleen, zegt Dr. Overbeck, heeft de sekte reeds bij de vijftig bedehuizen.

Alleen Amerika, zoo heeft men meermalen opgemerkt, kon het Mormonisme voortbrengen; alleen in zulk een land van de uiterste vrijheid en de vreeselijkste slavernij, van communisme en hoogste concurrentie, van ongeloof en godsdienstige dweeperij kon de onbeschaamdheid van een Yankee, die zich als profeet opwerpt, ingang en geloof vinden. Ongetwijfeld ook droegen de aldaar in zwang gekomen geestelijke *opwekkingen* of *revivals* er toe bij, om de gewaagde onderneming te doen slagen.

De stichter van het Mormonisme, door de zijnen *de Profeet* genoemd, Josef Smith, werd in 1805 te Sharon in den staat Vermont geboren. Toen hij veertien jaren oud was, kwam in de omstreken van Palmyra, in den staat New-York, waar zijn vader zich met der woon gevestigd en eene kleine landhoeve gekocht had, een rondreizend Methodist prediken, en bragt er eene dier *opwekkingen* te weeg, welke bij den omkeer dien ze in enkelen uitwerken, bij de meesten louter opgewondenheid en zelfbegoocheling zijn en niet zelden gepaard gaan met huichelarij en bedrog. Bij zulk eene gelegenheid trad ook de kleine Josef met het verhaal eener hem geworden verschijning op. Terwijl hij na een hevigen strijd vurig bad, had hij een licht zien nederkomen, dat hem om-

hulde en aanraakte; hij ontwaarde een zacht gevoel, dat hem aan de stoffelijke voorwerpen als onttoog, en zag twee heerlijke gestalten, in gedaante en gelaatstrekken op elkander gelijkende, die hem van de vergiffenis zijner zonden vergewisten.

Zelfs te midden der toen heerschende opgewondenheid werd de jonge knaap niet geloofd, niet eens door zijne eigene familie. Zij en hij zelf inzonderheid stonden ongunstig bekend en werden voor luijaards, bedriegers en leugenaars gehouden. Josefs volgende leven tot den tijd, dat hij het boek Mormon uitgaf, en later nog, levert er de bewijzen van.

Op zijn twintigste jaar maakte hij in Pennsylvanië kennis met de dochter van een gaarkok, Emma Hale, die zich door hem liet schaken. Destijds ook haalde hij een zekeren Lawrence over, om met hem eene zilvermijn te ontginnen, welke hij voorgaf ontdekt te hebben, doch waarvan geen spoor te vinden was. Het volgende jaar bedroog hij den pachter Stowell, wien hij in Pennsylvanië wijs maakte, dat hij in den omtrek van Palmyra nabij de ouderlijke woning een goudklomp gevonden had. Hij beloofde den pachter de helft, zoo hij hem met zijne vrouw derwaarts vervoerde. Doch daar gekomen, had de bedrieger weêr eenig voorwendsel, om zich van den pachter te ontdoen. Welhaast echter zou hij stouter bedriegerij onderstaan.

Zijn eerste visioen werd, gelijk hij en de zijnen verhaalden, door andere gevolgd. Uitvoerig beschrijft Smith, hoe hij in den avond van den 21 September 1823 eene plotselinge verschijning had van een lichtglans, en eene lichtende gestalte, welke zich bekend maakte als een engel des Allerhoogsten, gezonden om hem de vergiffenis zijner

zonden en de verhooring zijner gebeden aan te kondigen. Verder laat Smith den voorgewenden engel de hoofdtrekken zijner nieuwe leer zeggen: dat, namelijk, het verbond, door God met Israël gesloten, eerlang in vervulling zou gaan; dat het werk der voorbereiding tot de tweede komst van den Messias op handen, en de tijd daar was, dat het Evangelie in zijne kracht en waarheid aan alle volken zou verkondigd worden, opdat er in geloof en geregtigheid een volk zou worden toebereid tot het duizendjarige rijk van algemeene vrede en vreugde. Hij, Smith, was geroepen tot een werktuig in Gods hand ter gedeeltelijke uitvoering van dat besluit. Nog vernam hij, dat de Indianen van Amerika een overblijfsel van Israël waren; dat zij bij hunne eerste aankomst aldaar de kennis en gunst Gods bezeten, doch door zedebederf weder verloren hadden en meerendeels uitgeroeid waren. Hunne geschiedenis echter was door gewijde profeten beschreven; die oorkonden waren bewaard en behelsden gewigtige openbaringen aangaande het Evangelie des Rijks, alsmede voorspellingen van de groote gebeurtenissen der laatste dagen. Bleef hij, Josef Smith, getrouw en geloovig, hij zou die oorkonden tot heil der wereld aan 't licht brengen.

Dat visioen herhaalde zich dien nacht nog tweemalen, en den volgenden morgen verscheen hem een engel, die hem de plaats der oorkonden openbaarde. Op vier mijlen afstands van Palmyra, digt aan den heuveltop van Cumora, vond Smith een koffertje met een metalen plaat, als van een antiek borstharnas, en op die plaat lagen de platen waarin de gewijde schriften gegraveerd waren. In verdere verschijningen vernam hij, dat ze de volheid des Evangelies van Christus behelsden, zooals het aan

het volk van dat land gegeven was; het zou tot de Heidenen komen; velen hunner zouden het aannemen en Israëls zaad teruggevoerd worden onder de banier zijns Verlossers. Maar niet dadelijk kwam Josef in 't bezit dier oorkonden: dit geschiedde eerst na vier jaren en wel door bovennatuurlijke tusschenkomst op den 22 September 1827. Die platen bestonden uit een metaal, dat veel op goud geleek; ze waren door drie ringen bij wijze van een boek zamengevat en gedeeltelijk verzegeld; de letterteekens van het onverzegelde waren uiterst fraai, fijn en duidelijk gegraveerd. Bij die oorkonden lag het zwaard van Laban, met gouden handgreep en lemmet van het allerfijnste staal; en daar naast een zonderling werktuig, bij de ouden Urim en Thummim genaamd, bestaande uit twee doorzigtige steenen, vastgehecht aan de uiteinden van een klein boogje. Met dit werktuig (zooveel als een bril?), door de aloude zieners gebruikt om in de toekomst te lezen, moest Smith de oorkonden ontcijferen en overzetten.

Daar hij zelf niet goed kon schrijven, dikteerde hij de vertaling aan een schoolmeester Oliver Cowdery. Hij noemde dat werk „het boek Mormon", of ook „den gouden bijbel", naar de kleur der platen. Het woord *Mormon* verklaarde Smith later, in een brief aan een dagblad, als bestaande uit het Egyptische *mon* of *goed*, en het [Engelsche?] bijvoegsel *mor*, *meer*, dus letterlijk *meer goed*; hetwelk zeker zijn boek, als *beter*, boven den bijbel der Christenen moet verheffen. Voor het *beste* boek schijnt bij de Mormonen het *Boek der leerstellingen en verbindtenissen* te gelden (*the book of doctrines and covenants*), waarin Smith's verdere zoogenaamde openbaringen vervat zijn.

De echtheid van den *gouden bijbel* werd door twee stukken bekrachtigd: door het getuigenis der *drie*, en dat der *acht* getuigen, maar die óf onbekend, óf in de zaak betrokken, óf naauwverwante personen van den profeet waren, zooals zijn vader en twee broeders: Josef, Hyrum, en Samuel Smith. Zij verklaren allen, de platen zelven te hebben gezien; en de ziener zorgde, dat een engel ze kwam opvorderen en men er niets meer van vernam! En hiermeê achtte men de echtheid van den nieuwen bijbel genoeg gestaafd.

Yankee moet men zijn, om zoo iets te verdichten, Yankee, om het te gelooven. Wat nu is de *ware* geschiedenis dier platen?

Onpartijdigen zeggen, dat dadelijk bij het verschijnen van het boek Mormon in 1830, eenige lezers er een welbekend werk in terugvonden. Een rustend predikant te Conneaut, in den staat Ohio, Salomo Spaulding, een liefhebber van geschiedenis en oudheidkunde, vond daar in den omtrek allerlei overblijfselen, welke, naar men dacht, van uitgeroeide of verdreven Indiaansche volksstammen herkomstig waren. Hij kwam daardoor op de gedachte om eene soort van historischen roman te schrijven en maakte gebruik van de zeer verspreide meening, dat de Indiaansche bewoners van Amerika een overblijfsel zijn van het Israëlitische volk. Door navolging van den bijbelstijl zocht hij aan zijn werk eene ouderwetsche kleur te leenen, en ter vermeerdering der illusie gaf hij het ten titel: *Het teruggevonden manuscript*, terwijl hij het deed voorkomen, alsof het boek door een der laatst overgeblevenen van het verdelgde volk geschreven, en door hem bij toeval ontdekt, ontcijferd en overgezet was. Na de voltooijing zijner verdichting, welke hij onder de

hand bij gedeelten aan dezen en genen had voorgelezen, bragt hij het werk bij een bevrienden drukker, Patterson, te Pittsburg in Pennsylvanië. Daar bleef het tot 1826, in welk jaar Spaulding overleed: kort daarop ging Patterson's drukkerij te niet, en zoo bleef het handschrift ongedrukt, dat nu op de volgende wijze in de handen van Smith schijnt gekomen te zijn.

Van 1823 tot 1826 woonde te Pittsburg een gewezen letterzetter, toen predikant bij de Reformers, met name Sidney Rigdon, die van de eerste en voornaamste leden der Mormoonsche sekte is geweest. Te Pittsburg werd hij bevriend met Patterson, van wien hij waarschijnlijk Spaulding's handschrift ter inzage kreeg om te beslissen, of er van de uitgave eenig geldelijk voordeel te wachten was. Met Patterson's dood in 1826, bleef het in de handen van Rigdon, door wien Smith er mede bekend raakte. Althans hij woonde destijds bij zijn schoonvader Hale aan de Susquehanna, niet verre van Rigdon's verblijf. Te zamen schijnen zij het plan tot de omwerking en uitgave van Spaulding's werk te hebben gemaakt. De titel kon den profeet ligtelijk tot het verdichtsel van de goudplaten brengen, meer nog welligt het toen in de Noord-Amerikaansche Staten verspreide gerucht, dat er in Canada een *gouden bijbel* opgegraven was.

Toen het handschrift naar hun oogmerk omgewerkt was, moest Smith naar middelen voor de uitgave omzien. Hij wierp het oog op een pachter, Martin Harris, een even ijverig als ligtgeloovig man, die achtervolgens Kwaker, Wesleyaan, Baptist, en op dat oogenblik Presbyteriaan was. Smith sprak hem van de gouden tafelen, en van 's Heeren bevel, om van hem, Harris, vijftig dollars voor de uitgave van het nieuwe Evangelie te leenen. Harris

gaf die som, maar wilde de tafels zien; doch daartoe, zeide Smith, was hij niet rein genoeg van hart; hij vereerde hem echter een papier, waarop de schriftteekens van eene der tafels stonden. Harris liet het aan den taalgeleerde Anthon te New-York zien, die dadelijk den pachter waarschuwde tegen opligterij. Want dat schrift bestond uit verdraaide Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche letters, benevens een aantal kruisen en kromme strepen, in kolommen naast elkaâr geplaatst. Harris bleef evenwel de uitgave steunen, waaraan hij allengs eene som van drie duizend dollars te koste legde; want Smith hield staande, dat het een gewijzigd hiëroglyphenschrift, dat de taal een tak van het Koptiesch en het stuk echt was!

Met de vertaling ging het aldus toe. Smith zat in een vertrek achter een gordijn verscholen; met zijne profetenbril, de Urim en Thummim, bragt hij de gouden tafel, die hij in zijnen hoed voor zich had, (want niemand dan de profeet kon die bladen zien en leven!) in 't Engelsch over en dikteerde zijne vertaling aan den schrijver, die aan de andere zijde vau het gordijn zat. Wijl Martin Harris, die eerst gebruikt werd, slecht schreef, werd hij door den schoolmeester Oliver Cowdery vervangen. Met andere woorden: Smith verborg telkens wat hij van Spaulding's handschrift noodig had, diep in zijn hoed, verschool zich tot meerdere voorzorg achter een gordijn, en zoo werd de bedriegerij met een schijn van mystiek bedekt en voltrokken. We roepen ook deze kleine bijzonderheden opzettelijk in 't geheugen terug, wijl eenige historieschrijvers, die bedriegerijen vergetend of vergoelijkend, den vader der Mormonen in veel te gunstig licht voorstellen, en dat tegen de verklaring van verre de meeste onderzoekers

in, die Josef Smith voor een verachtelijk bedrieger en een lagen hypokriet houden.

Aanvankelijk schijnt hij met de uitgave van het boek Mormon slechts eene winstgevende speculatie bedoeld te hebben, waarbij echter van lieverlede het plan van een kerkgenootschap kwam, dat dan nu tegelijk eene eigene gewijde schrift had.

Dit boek Mormon of de gouden bijbel is verdeeld in het eerste en tweede boek Nephi, en de boeken: Jakob, Enos, Jarom, Omni, Mosia, Alma, Helaman, Nephi de jongere, Mormon, Ether en Moroni. Het geheel is in omvang nagenoeg zoo groot als twee derden van het O. T. en bevat dit verhaal. Bij de spraakverwarring erbarmde God zich over de nakomelingen van Jared, wegens hun vromen wandel, en liet hun hunne vorige taal behouden. Op zijn bevel staken zij uit Sennaär naar Noord-Amerika over, woonden er 1500 jaar, werden een magtig volk, maar dat allengs tot ongeloof en goddeloosheid verviel. Daarom werden zij omstreeks het jaar 600 voor Christus door God zoo volslagen verdelgd, dat er niets van hen overbleef dan de bouwvallen hunner steden, en de gouden tafelen waarop de profeet Ether de geschiedenis hunner opkomst en val geschreven had.

Omstreeks den tijd hunner uitroeijing werd eene Joodsche familie van den stam Josef, de vrome Lehi met de zijnen, wonderbaar van Jerusalem naar de westkust van Zuid-Amerika gevoerd. Elf jaren later volgden andere Israëlitische landverhuizers, onder welke sommigen van den stam Juda. Ofschoon in Noord-Amerika geland, trokken zij in 't vervolg naar het Zuiden, waar zij zich met de vroeger aangekomenen tot een volk vereenigden. Want

Lehi's nakomelingen hadden zich, wijl de meer godvruchtigen onder hen door de anderen vervolgd werden, in twee stammen gescheiden. De vromen, naar den profeet die hen aanvoerde, Nephieten genoemd, gingen naar Midden-Amerika, en van daar naar het Noorden; de goddeloozen, naar hun veldheer Lamanieten geheeten, bleven in Zuid-Amerika. Dit waren booze, bloeddorstige menschen; dikwerf randden zij hunne stamverwanten, de Nephieten, aan, die juist het tegenovergestelde waren, en van God gezegend werden. Wijzen en zieners hielden hunne schriftelijke gedenkstukken bij, en profeten voorspelden niet alleen de menschwording van Gods Zoon, maar ook zijne wederkomst en de oprigting van het duizendjarige rijk. Doch ook zij weken af en ontvingen hunne straf: Nephieten en Lamanieten werden meerendeels uitgeroeid. De overgeblevenen echter werden met eene persoonlijke verschijning van Christus verwaardigd, die kort te voren te Jerusalem gestorven, weder opgestaan en ten hemel gevaren was. Hij toonde hun zijne wondteekenen, predikte hun het Evangelie, stelde de sakramenten onder hen in, genas lammen en blinden, wekte een doode op, verkoos onder hen twaalf apostelen, en maakte hun alle toekomstige dingen tot aan het einde der eeuwen bekend. Een gedeelte zijner woorden en daden staat in het boek Mormon; het andere, in de verzegelde goudplaten vervat, wacht nog op de overzetting.

Nadat de Verlosser zijn werk in Amerika voltrokken had, voer Hij weder ten hemel. Zijne twaalf apostelen predikten het evangelie, deden wonderen, en bekeerden alle Nephieten en een deel der Lamanieten. Langer dan 300 jaar duurde het tijdperk van godzaligheid onder de bewoners van Amerika; doch tegen het einde der vierde eeuw ont-

brandde wegens hunne goddeloosheid de gramschap Gods tegen hen. De Lamanieten van het Zuiden streden tegen de Nephieten van het Noorden, welke schier geheel uitgeroeid werden op den berg Cumora, waar het laatste overschot des volks zich gelegerd had. Onder de weinige overlevenden waren de profeet Mormon, (naar wien of wiens boek zich de Mormonen vernoemen) en zijn zoon Moroni. Mormon had de voornaamste overleveringen der voorvaderen op metalen tafelen gegraveerd, welke hij bij zijnen dood aan zijn zoon gaf, om ze voort te zetten en dan naar Gods bevel op den berg Cumora te begraven. Op Moroni na werden al de Nephieten door de Lamanieten verdelgd, die vervolgens weder onderling krijg voerden. Moroni besluit zijne geschiedenis met het jaar 424 na Christus' geboorte, en begraaft de tafelen op de hem aangewezen plaats.

Dit schrale verdichtsel, waarin telkens hetzelfde wederkeert, als landverhuizing, scheiding van vromen en goddeloozen, bloei der vromen en uitroeijing der goddeloozen, is in een platten, langdradigen wanstijl, vol taalfouten geschreven; door zekere, plomp nagebootste, oud-testamentische spraakwendingen, heeft men er een bijbelschen tint aan zoeken te geven.

Terwijl Smith aan dien nieuwen bijbel arbeidde, besloot hij er de stichting van een nieuw kerkgenootschap meê te verbinden. Naar zijn verhaal heeft zoowel zijne kerk als zijn bijbel een volstrekt bovennatuurlijken oorsprong gehad, en werd de eerste grond door tusschenkomst van een hemelschen geest gelegd. Deze „mededienaar" toch verleende aan Smith en Oliver Cowdery het priesterschap van Aäron, hetwelk echter geen magt gaf tot

mededeeling des H. Geestes; die magt zou hun later geworden. Door den doop bij onderdompeling moest Smith zijnen medearbeider Cowdery en deze hem doopen. De verschenen afgezant was Joannes, dezelfde als die in 't N. T. *de Dooper* heet; hij handelde onder de leiding van Petrus, Jacobus en Joannes, die de sleutels hadden van Melchisedech's priesterschap. „Het was, verhaalt Smith, op den 15ⁿ dag der maand Mei 1829, dat wij door de hand des afgezants geordend en gedoopt werden. Bijna een jaar daarna, den 6ⁿ April 1830, ontvingen wij de wijding als priesteren der orde van Melchisedech."

Geloofwaardige berigten vermelden, dat de vestiging der zoogenaamde *Kerk van de heiligen der laatste dagen* omstreeks den zooeven gezegden tijd valt, kort na de uitgave van den gouden bijbel. Toen begon Smith, die weder bij zijne ouders in den staat New-York verbleef, zich voor een profeet des Allerhoogsten uit te geven, geroepen om den Heer eene kerk uit de heidenen te vergaderen. Daar hij met al zijn doen meer of minder behendig het wonderbare wist te paren, zekere volksbespraaktheid had bij veel vrijmoedigheid of liever onbeschaamdheid, daarbij verregaande stoutheid en roekeloosheid met eene onwrikbare volharding vereenigde, was hij wel de man om zulk eene onderneming te beproeven. Bovendien maakte hij gebruik van het toen in Amerika heerschende en geliefde denkbeeld, hetwelk bij letterlijke opvatting op de schrift zelve gegrond scheen, namelijk van het verwachte duizendjarige rijk (Apok. XX). Satan wordt, naar het gezigt van den H. Joannes, door een engel voor duizend jaren gebonden, opdat hij de volkeren der aarde niet meer verleide. De heiligen zullen gedurende dien tijd met Christus heerschen op aarde; doch groote

rampen en ontzettende wonderen gaan dien tijd vooraf. Dat rijk moest Josef Smith voorbereiden, en de heiligen van al de uiteinden der aarde vergaderen. Op alle rampen en ongelukken, op alle vreemde verschijnselen gaf hij naauwlettend acht, en deed ze als de voorspelde voorteekenen gelden. Oud en nieuw mengde hij ondereen, poogde alles met bijbelgezag te staven, en schoot dit te kort, dan had hij eene bijzondere openbaring te zijnen dienste. Verder was hij mild met beloften van tijdelijke welvaart, van heerschappij over de aarde, en zoo kunnen we ons begrijpen, hoe een man als hij, in een land als Amerika, in de vestiging slaagde eener kerk van de heiligen der laatste dagen; dat is, blijkens het gezegde, eener kerk der geloovigen van het laatste tijdperk der Christelijke heilsinrigting, bij welks vervulling het duizendjarige rijk zou beginnen. Daarom ook heet het Europeesch weekschrift der Mormonen: „De *Ster* van het duizendjarige rijk."

De nieuwe kerk begon met zes leden: Smith en zijne vrouw, zijne beide broeders Hyrum en Samuel, Oliver Cowdery en Martin Harris. Twee maanden later was het getal tot dertig geklommen. Doch ook toen reeds begonnen de vervolgingen tegen hen, die gedurig toenamen, zoodat zij naar minder bewoonde streken van het Westen voorttrokken en zich zooveel mogelijk van de „ongeloovigen", gelijk zij alle anderen noemen, afzonderden. Men overlaadde den profeet met scheldwoorden en beschuldigde hem van diefstal en opligterij. Daarop antwoordde hij met ronduit te bekennen, dat hij te voren een zedeloos leven geleid had, maar al zijne zonden hem vergeven waren; dat hij niettegenstaande zijne onwaardigheid door den Heer was uitverkoren; dat hij, ja, van geringe geboorte en

ongeletterd was; maar waren ook zij niet onaanzienlijk die de Heer tot het apostelambt had verheven.

Zoo wist Smith het geloof zijner aanhangers te bevestigen, doch had hen zeker niet zoo spoedig zien toenemen, zonder de hulp van twee bekwame medearbeiders: Parley Pratt, een predikant der Campbellieten, en den reeds genoemden Sidney Rigdon, die destijds in het stadje Mentor, in Ohio, predikant der Reformers was. Beiden hadden reeds vroeger de nadering van het duizendjarige rijk, de herstelling des Joodschen volks en wat daarmede zamenhangt gepredikt; zij haalden ligtelijk een aantal leden over, om zich overeenkomstig de nieuwe leer te laten doopen.

Door Rigdon's medewerking nam Smith thans een stouter vlugt en kwam tot die bijzondere prediking en kerkinrigting, waarover we later meer bepaald zullen spreken. Alleen vermelden we, dat hij al spoedig de verschillende ambten van het apostoliesch tijdperk instelde, en bovendien patriarchen en priesters naar de dubbele ordening van Aäron en Melchisedech. Elke nieuwe inrigting of wijziging van het vroeger bepaalde geschiedde ingevolge eene bijzondere openbaring welke Smith van God ontving. Het „boek der leerstellingen en verbindtenissen", dat die openbaringen behelst, wordt door de Mormonen met hun „gouden bijbel" gelijk, zoo niet daarboven gesteld.

Rigdon, die aan dit werk geen minder aandeel had dan Smith, nam aldra naast hem in de nieuwe gemeente de eerste plaats in, en werd met de hoogste waardigheden bekleed. Groote diensten dan ook bewees hij aan de Mormoonsche zaak. In 't laatst van 1830 had hij zich te Kirtland, in Ohio, gevestigd en daar met Pratt en Cowdery eteliike honderden leden bijeenbracht. Wiil

Smith in zijn geboortestaat niet zeer slaagde, besloot hij, altoos bij openbaring, om met de zijnen naar Kirtland te verhuizen en die plaats tot middenpunt van het nieuwe kerkgenootschap te maken; bij openbaring ook, moest men hem daar een huis bouwen, „om daarin te leven en te vertalen"; bij openbaring almede, moest men hem „voedsel en kleeding en alles wat hij noodig had" bezorgen.

De aankomst van den profeet te Kirtland gaf aan de gemeente aldaar eene belangrijke uitbreiding. Nieuwe geestdrift greep er allen aan en lokte er duizenden nieuwsgierigen heen. Men hoorde er van wonderen en visioenen, van tongenspraak, van geestverrukkingen en al die verschijnselen, welke gemeenlijk bij de Methodistische *campmeetings*, of veldvergaderingen, plaats hebben. Dat heette dan natuurlijk de algemeene uitstorting des H. Geestes. Smith echter begreep, dat hij, om opperhoofd te blijven, die wondergaven moest beperken; bij openbaring waarschuwde hij allen tegen de listen van Satan, en verklaarde, dat door hem (J. Smith) alleen alle licht en kracht op de overigen moest afdalen.

Kirtland bleek evenwel spoedig geen geschikte hoofdzetel te zijn, en de profeet besloot verder naar het Westen in Missouri eene vestigingsplaats voor de gemeente te zoeken. De werkzaamheden daaraan verbonden gaven eene geschikte afleiding aan de eerzucht van de voornaamsten zijner aanhangers. In den zomer van 1831 werd dit plan volbragt. Smith, Rigdon en andere hoofdpersonen trokken eerst naar Cincinnati; van daar langs den Ohio en Missisippi naar St. Louis; dan te voet nog driehonderd Engelsche mijlen naar het plaatsje Independence in het graafschap Jackson. Op gelijken afstand van het Alleghany- en Rotsgebergte gelegen, heeft deze

vruchtbare landstreek drie vierde gedeelten des jaars de zachtste luchtsgesteltenis. Bij openbaring alweder wees de profeet Independence als middenpunt der Mormoonsche kolonie, en op eenigen afstand westwaarts de plek aan voor den toekomstigen tempelbouw, en het nieuwe Jerusalem, dat de heiligen der laatste dagen (*the latter-day saints*) te bouwen hebben. Hij benoemde Sidney Gilbert tot agent, om gelden in te zamelen en land op te koopen; Edward Partridge tot bisschop, om de landerijen te verdeelen, en een voorraadmagazijn te bouwen. William Phelps en Cowdery moesten eene drukkerij oprigten en dadelijk een Mormoonsch weekblad uitgeven. Genoemde personen vormden tevens een voorloopig gemeentebestuur, terwijl hij naar Kirtland terugkeerde. Daar bouwde hij met Rigdon een molen en een voorraadschuur, en rigtte er eene bank op, waarvan hij directeur en Rigdon kassier was. Hij had plan, nog ten minste vijf jaren te Kirtland te blijven om geld te verdienen, totdat Jackson-County bebouwd en de tempel voltooid zou zijn. Inmiddels ging hij door onderscheidene staten van Amerika rond, al predikende en doopende, en voegde er velen aan zijne gemeente toe.

Het ontbrak ook niet aan tegenwerking; in eigen midden rezen er op, die zich te veel gezag aanmatigden, en bij de andere sekten waren de Mormonen gehaat. Het ergste werd van hunne zeden en levenswijze uitgestrooid; vooral had men het op den profeet gemunt, en 't ging soms tot dadelijkheden over. Bij het woeden der partijschap achtte hij het geraden, zich voor een tijd uit den omtrek van Kirtland te verwijderen, en naar Independence, het toenmalige Sion der Mormonen, te trekken. Zijne vijanden achtervolgden hem eenige honderden

mijlen ver tot Louisville, waar hij nog gelukkig bij den kapitein eener stoomboot eene schuilplaats vond. In 't reeds bloeijende Independence werd hij door de zijnen met geestdrift ontvangen, en plegtig als profeet en ziener, als voorzitter der hooge priesterschap en der geheele kerk erkend. Daar waren reeds drie duizend leden, en men gaf er een maandschrift: *De Avond- en Morgenster*, en een weekblad: *De Opper-Missouri-berigtgever* uit. Ofschoon Kirtland slechts honderd vijftig leden telde, keerde Smith evenwel om zijne bank, molen en magazijn derwaarts terug.

Doch ook op de nieuwe vestiging in Missouri viel

nam intusschen toe, vooral ook omdat hun maandschrift zich voor de afschaffing der slavernij had verklaard, terwijl de meerderheid in Missouri sterk tegen die opheffing was. Een antimormoonsch blad (aan welks uitgever Smith den naam van „Zwarte roede in de hand van Satan" gaf) waarschuwde het volk tegen de „valsche profeten", tegen hunne gewaande openbaringen en wonderbare genezingen, tegen het verachtelijke gebrabbel van hun ingebeeld spreken in tongen, waarmeê zij den sabbat ontheiligden. De Mormonen waren op de wegen niet meer veilig; zelfs hielden hunne vijanden eene vergadering, welker eenparig besluit was: de Mormonen uit geheel Missouri te verwijderen. Dienovereenkomstig bood men hun eenige voorstellen aan, waaronder het sluiten van hunne drukkerij; toen de Mormoonsche hoofden met hun antwoord te lang draalden, werden eenigen hunner mishandeld, de drukkerij gesloopt, en voor 't laatst nog drie dagen van beraad gegeven. De Amerikaansche overheid zag die ongeregeldheden lijdelijk aan, en de Mormonen, begrijpende, dat tegenstand vruchteloos was, besloten aanvankelijk te vertrekken, mits men hun den noodigen tijd verleende. Onderwijl werd Smith te Kirtland geraadpleegd, en in den hoogen raad besloten, dat men hulp bij den goeverneur van Missouri zou vragen. Zijn antwoord luidde: te blijven, en zich tot de regtbanken te wenden om schadevergoeding. De eenige vrucht hiervan was, dat de vervolgingen op nieuw begonnen. De militaire magt werd wel ingeroepen, maar was zelve tegen de Mormonen en rigtte niets uit. Het kwam dus tot eene gedwongen ontruiming: den 7 November 1833 had de algemeene verhuizing der Mormonen uit Jackson-County plaats, en trokken zij den Missouri over. Toen de overtogt onder

veel ellende en gejammer geschied was, zochten zij te vergeefs eene wijkplaats in de graafschappen Lafayette en van Buren; zij vonden die eerst in Clay-County, waar men, getroffen door hunne ongelukken en ellendig voorkomen, de zwervers welwillend opnam. Het tegen hen gepleegde geweld wekte ook in vele graafschappen van Missouri, vooral bij de overheden van dien staat, mededoogen en verontwaardiging. De procureur-generaal bood hun eene voldoende legermagt aan, om hen in hunne bezittingen te herstellen en te beschermen; hij ried hun, dat zij onder zich eene regelmatige militaire dienst zouden vormen. Smith van zijnen kant schreef hun en verzekerde dat Independence, of Sion, de plaats was die God tot erfdeel der heiligen had aangewezen. Zij mogten echter in Clay-County eenig land aankoopen en bewoonbaar maken. De geledene rampen, dit drukte hij hun vooral op het hart, waren het gevolg van hunne twisten en begeerlijkheden. Hij liet het niet bij dien brief, maar kwam zelf tot hen over, van honderdvijftig leden, meest waardigheidbekleeders, vergezeld, en voorraad voor de beroofde broeders met zich voerend. Die kleine schare had, schoon wel voorzien van wapenen, eene zeer gevaarlijke en moeijelijke reis; doch, door de engelen beschermd, zegt Smith, kwam zij alle gevaren te boven. De cholera brak onder hen uit en was door geene oplegging van handen of gebed te genezen. Toen zeide Smith: Waar God besloten heeft te vernielen, moet de mensch niet zoeken zijne hand tegen te houden, en verzekerde, dat hunne vijanden veel erger dan zij van de goddelijke bezoeking zouden te lijden hebben.

Na een kort verwijl te Clay-County keerde hij naar Kirtland terug. Zijne voorspellingen omtrent den terug-

keer der Mormonen naar Sion werden niet vervuld, doch in de nieuwe vestiging hadden zij voorspoed en legden de grondslagen van twee steden: Far-West en Adam-on-Diahman; de laatste op de plek, waar Adam, naar hunne overlevering, kort voor zijnen dood de toenmalige hoogepriesters had gezegend! Doch hun voorspoed en roekelooze partij-ijver waren oorzaak, dat zij na weinige jaren ook Clay-County moesten verlaten. Hun gevoelen op het punt der slavernij, de geruchten van hunne zedeloosheid en veelwijverij, hunne eigene verklaringen over de hun weggelegde opperheerschappij, hunne toenemende uitbreiding verbitterden en vermeerderden hunne tegenstanders, zoodat eindelijk de geheele staat Missouri tusschen de beide partijen der Mormonen en Anti-Mormonen verdeeld was.

Te Kirtland ging intusschen de gemeente meer en meer achteruit. De bank van Smith had hare betalingen moeten staken, en hij vertrok, ingevolge eene openbaring, — dat is, naar de verklaring zijner vijanden, met de noorderzon! — in 1837 naar Clay-County, waar hij de gemeente in vrij gevaarlijken toestand vond. Want verscheidene leden waren afgevallen, deels door het inzien hunner dwaling, deels wijl hunne eerzuchtige verwachtingen niet vervuld waren. In het begin van 1838 was er eene groote scheuring, en de profeet achtte het noodig, eenigen der oudste leden, zooals Cowdery, Whitmer, Harris en Rigdon, uit te bannen. De laatste evenwel werd weder spoedig in genade aangenomen; waarschijnlijk, wijl men iemand, die zoo diep in de geheimen was ingewijd, niet tot vijand wilde hebben. Nopens de anderen verklaarde Smith in een openbaar blad: dat zij zich aangesloten hadden bij eene bende van dieven, opligters en leugenaars, met oog-

merk om de heiligen te misleiden en te berooven. Vooral werd de ligtgeloovige pachter Harris, die zooveel voor de Mormoonsche zaak had opgeofferd, ten toon gesteld als „een neger met eene witte huid, honderdmaal erger dan de zwartluiden."

Naauw was de inwendige beroering eenigzins bedaard, of de Mormonen geraakten op nieuw in strijd met de hun vijandige bevolking van Missouri, waarbij het tot gedurige en bloedige dadelijkheden kwam. Zij hadden thans een klein leger, het corps der Danieten of Worgengelen genaamd, en oorspronkelijk bestemd om de orde in eigen boezem te handhaven. Het stond onder de onmiddellijke bevelen van het presidentschap en was bij eede tot strikte gehoorzaamheid verpligt. Op den duur echter konden zich de Mormonen, ofschoon reeds tot over de 12,000 geklommen, te midden van eene geheel vijandige bevolking niet staande houden. Zij riepen tegen dezer wederregtelijke aanrandingen de hulp van hunnen goeverneur, Lilburn Boggs, in; doch hij zelf was hun vijandig en zond of hun vijandige of te zwakke generaals, zoodat zij, in plaats van bescherming, mishandeling van de troepen ondervonden, die de velden verwoestten, het vee doodden, ja zelfs te Hauns Mill vier en twintig weerlooze Mormonen, meestal vrouwen, grijsaards en kinderen, wreedaardig vermoordden. De hoofdmagt hield onderwijl de Mormoonsche stad Far-West in staat van beleg; de gewapende Mormonen, slechts 1100 in getal, moesten voor de groote overmagt zwichten, en aan de hun gestelde eischen voldoen: hunne wapenen overgeven; vijf hunner hoofdleiders uitleveren om voor een regtbank gesteld te worden, en dadelijk het grondgebied van Missouri ontruimen.

Josef Smith en zijn broeder Hyrum, Baldwin, Wight, en Mac Rae werden aangewezen, beschuldigd van hoogverraad, moord en felonie, en door een krijgsraad ter dood veroordeeld. De uitvoering echter van het vonnis werd door een billijker denkend generaal gekeerd. Men voerde hen toen van de eene plaats naar de andere en wierp hen eindelijk te Liberty, een stadje in Clay-County, in den kerker, waar zij zes maanden bleven. Uit zijne gevangenis rigtte Smith een brief aan zijne gemeente, waarin hij zich eenigzins gunstiger doet kennen dan tot hiertoe het geval was. Hij toont zich vol moed en vertrouwen op de zegepraal zijner zaak; vertroost en waarschuwt; geeft raad omtrent het bestuur der kerk in zijne afwezigheid, en ondermengt zijn schrijven met eenige stoute beelden van den Missouri en den Vesuvius, die de zijnen wel moesten treffen.

Tijdens zijne gevangenschap ontruimde de gansche gemeente het grondgebied van Missouri. In 't midden des winters van 1838—1839 moesten de Mormonen verhuizen, en hadden niet eens den tijd, om over hunne vaste goederen te beschikken. Zonder genoegzamen leeftogt, zonder beschutting zwierven zij door veld en wouden voort, waarbij menigeen van gebrek en koude omkwam, en rigtten hun koers naar Illinois, destijds grootendeels nog onbebouwd, en weinig bevolkt. In 't voorjaar van 1839 kwamen zij er bij kleine afdeelingen aan, en vonden zoowel bij Indianen als Amerikaansche ingezetenen een welwillend onthaal. De profeet, aan zijne gevangenis ontsnapt, voegde zich tot hunne blijde verrassing daar te Quincy weder bij hen; de vreugde van het wederzien, hun hulpbehoevende toestand, zijne in vervolging geharde onverschrokkenheid, zijne beloften: het hechtte alles hen

te vaster aan hun aanvoerder, met wien zij zich nu te Commerce vestigden, wel een nietig dorp, maar allergunstigst gelegen aan den Missisippi, niet ver van de Desmoineswatervallen. Op die plaats, weldra in eene stad herschapen en Nauvoo, „de Schoone", genoemd, volgde voor de Mormonen een tijdperk van bloei, zooals zij tot dusverre nog niet hadden gekend.

Het uitgestane leed had hen onderling naauwer verbonden en elders belangstelling voor hen gewekt. Hunne zendelingen slaagden er te beter door, en uit onderscheidene staten van Amerika voegde zich een aantal leden bij de gemeente in Illinois, zoodat hun getal in korten tijd tot 15,000 klom. Men geeft hun den lof, dat zij over 't geheel een arbeidzaam volk waren, dat, hoe ook beroofd, weder dadelijk de handen aan het werk sloeg. Hunne kerkelijk-maatschappelijke organisatie gaf aan hunne krachten eene geregelde zamenwerking, wat hen te meer deed slagen. Ook was hunne betrekking tot het bestuur van Illinois zeer voordeelig geregeld. Aan de stad Nauvoo was een charter van incorporatie verleend, Josef Smith, onder den titel van Mayor, als burgerlijk opperhoofd erkend, en hunne militaire magt door den staat van wapenen voorzien. Dit Nauvoo-legioen van 4000 man stond onder het opperbevel van Smith, die in deze hoedanigheid den titel van luitenant-generaal had aangenomen. In weinig tijds telde de stad 2000 huizen, was er een uitgestrekt ongezond moeras onschadelijk en veel woeste grond vruchtbaar gemaakt.

Bij den bloei der nieuwe volkplanting vergat de profeet zich zelven niet. Krachtens goddelijke openbaring liet hij een stadhuis bouwen, dat tegelijk ter opneming van

bezoekers uit den vreemde zou dienen, en waarvan hij het beste gedeelte bewoonde. Veel zorg ook droeg hij voor zijn klein leger, en bij plegtige gelegenheden vertoonde hij zich gaarne te paard aan het hoofd van zijn legioen. Nu ook wilde hij het meermalen opgevatte plan van den tempelbouw doorzetten. Want die tempel moest een zinnebeeld en middenpunt der Mormoonsche kerk en een voorbeeld zijn van het heiligdom, dat de heiligen in het duizendjarig rijk zouden bouwen. Daar ook moest hun doop voor de overledenen geschieden. In Januarij 1841 schreef de profeet de hem geschiede openbaring uit: dat iedereen moest bijdragen voor den bouw van des Heeren huis; en op den eerstvolgenden 6 April, den jaardag van zijne wijding tot hoogepriester en van de stichting der kerk, werd de eerste steen gelegd, van welke plegtigheid het Mormoonsche weekblad: *Tijden en Saizoenen* met veel ophef gewaagde. Ons bestek gedoogt niet, dat wij eene beschrijving van dat gebouw, of van de hoeksteenlegging, of later van de tempelwijding geven [1]), maar maken hier geschiktelijk melding van het toenemend *zendingwerk* der Mormonen.

De bloei der kerk deed hen nu te krachtiger hun geloof onder de heidenen of „ongeloovigen", dat is, onder de niet-Mormonen uitbreiden. Elk half jaar hield men algemeene vergaderingen, waarop men dikwijls meer dan *honderd* zendelingen naar de verschillende staten van Noord-Amerika, Europa, Asië, Afrika en de eilanden

---

1) H. Marie-Martin laat die prachtige tempelwijding te Kirtland plaats hebben op den 27 Maart 1837, terwijl niet daar, maar te Nauvoo eerst in 1841 de bouw ondernomen, de eerste steen gelegd werd, en de tempelwijding vijf jaren later, en na den dood van Smith, geschiedde.

der Stille Zuidzee afvaardigde. De daartoe bestemde personen ontvingen drie dagen te voren aanzegging, om zich voor een bepaalden tijd van drie jaren of korter aan het zendingwerk te wijden. Waren er gehuwden onder, dan droeg de kerk in dien tijd zorg voor hunne huisgezinnen. Zulk een bevel, natuurlijk „in den naam des Heeren" gegeven, werd altoos opgevolgd. Smith beschouwde het tevens als een geschikt middel, om zich van eerzuchtigen of ontevredenen te ontdoen, of verzwakten in 't geloof, die nu persoonlijk de Mormoonsche zaak te bepleiten hadden, in de leer te versterken. 't Schijnt ongeloofelijk, maar die missiën vielen over 't geheel gunstig uit. In 1837 geschiedde de eerste zending naar Engeland onder leiding van Orson Hyde en Heber Kimball. In de fabriekssteden en onder het onwetende boerenvolk van Wallis waren er spoedig velen voor de Mormoonsche sekte gewonnen. In 1843 telde zij in Engeland eenige duizenden, men wil *tienduizend* leden. Het volgend jaar bood men aan koningin Victoria en prins Albert exemplaren van het boek Mormon aan! Omstreeks dien tijd had men in de Vereenigde Staten alleen *honderdduizend* Mormonen. Op de Zuidzee-eilanden gingen de inboorlingen bij menigten tot de sekte over. Met weinig gevolg daarentegen kwam een Mormoonsch zendeling, Taylor, naar Jerusalem ter bekeering van de aldaar aanwezige Joden.

De profeet had thans het toppunt zijner wereldsche grootheid bereikt; de tempelbouw was in vollen gang; hij heerschte over Nauvoo, eene stad van 20,000 zielen, als Mayor en generaal met schier onbeperkte magt. Zijne hand had de sleutelen des hemelrijks, en zijn woord was wet in de wereldsche dingen. Zijne eerzucht ging nog

verder: hij stelde zich in 1844 ten kandidaat voor het presidentschap der Vereenigde Staten, en rigtte een adres met zijne vreemde politieke geloofsbelijdenis aan het Amerikaansche volk. Het zonderlinge stuk, gansch niet vrij van utopiën, is met spreuken in verminkt Duitsch, Fransch, Italiaansch, Hebreeuwsch en Chaldeeuwsch ondermengd. Vermoedelijk dacht Smith zelf wel, dat zijne kandidatuur niet zou gelukken; maar zij kon altoos de ijdelheid der zijnen streelen en zijne vijanden ergeren.

Niet ongestoord evenwel was het geluk des profeets in het bloeijende Nauvoo; ook daar stond hij nog gedurig aan allerlei kwellingen van zijne oude vijanden in Missouri bloot. In 1844 bevond hij zich met zijn gezin op de grenzen van dezen staat en Illinois te Dixon, toen eenigen zijner vijanden uit Jackson-County, die hem wegens vroeger geledene verliezen geregtelijk hadden aangeklaagd, die gelegenheid aangrepen om hem in handen te krijgen en voor de regtbank van Missouri te stellen. Twee verkleede policie-beambten, zich als twee „oudsten" van Nauvoo aanmeldend, verrasten hem, sleepten hem met het pistool op de borst in een wagen en vervoerden hem onder allerlei mishandeling naar de naaste plaats in Missouri, waar hij eenige weken bewaakt bleef, doch vrijgesproken werd. Dadelijk nu leverde hij een aanklagt in wegens wederregtelijke gevangenzetting en mishandeling. Het gevolg was, dat hij *twintig* dollars voor schadeloosstelling ontving en *drie duizend* dollars aan proceskosten moest betalen!

Grooter waren de kwellingen in Nauvoo zelf. Was hij daar, als in eene vesting, voor aanranding van buiten beschut: voor aanvallen van binnen bleef hij niet bevei-

ligd Daar waren er in zijne gemeente, die hem als een bedrieger verachtten, en bloot Mormoon heetten ter bevrediging hunner hartstogten. De profeet kon dezer ongeregeldheden niet altoos beteugelen, en zooveel te minder als hij zelf eerlang bleek daaraan pligtig te zijn. Reeds vroeger in Missouri waren de Mormonen beschuldigd van losbandige zeden en veelwijverij; of dit laatste reeds destijds bestond, is niet wel te bewijzen; maar zeker is het, dat te Nauvoo de veelwijverij onder sommige hoofden in zwang was. Higbee werd door Smith aangeklaagd, dat hij verscheidene vrouwen had verleid, en uit de gemeente gebannen. Op zijne beurt werd Smith door Higbee wegens laster voor het geregt gedaagd, doch, gelijk te wachten was, vrijgesproken; want het hof bestond uit enkel oudsten der kerk, en hij zelf was als Mayor er de voorzitter van. Niettemin kwam er bij die gelegenheid veel ongunstigs aan 't licht; reden te meer voor Higbee, die door vele gelijkgezinden werd gesteund, om den profeet van dezelfde misdaden aan te klagen, waarom hij uit de gemeente gebannen was. Het bleek nu zonneklaar, al sprak men Smith wederom vrij, dat de aanklagt gegrond was. De veelwijverij en de leer van het zoogenaamde „geestelijke huwelijk", hoe men een en ander in den beginne ook verborg, is eene zaak waarvan de Mormonen thans volstrekt geen geheim meer maken; al was, en is welligt nog de eigenlijke *spiritual wife doctrine* slechts voor de ingewijden. Het Mormoonsche tijdschrift *De Ziener* gaf in 1853 een stuk, hetwelk openlijk meldt, hoe Smith reeds tien jaren vroeger, in 1843, te Nauvoo de openbaring ontvangen en aanvankelijk alleen aan zijne *vertrouwdste* aanhangers medegedeeld had: dat Mormoonsche hoogepriesters, evenals de patriarchen van het O. V., meer

dan ééne vrouw en zelfs vrouwen van „ongeloovigen" door een (zoogenaamd) geestelijk huwelijk met zich verbinden konden.

Toen de tegenstanders van Smith zagen, dat zij met aanklagten niets tegen hem vermogten, rigtten zij een dagblad: *De Uitlegger* op, en reeds het eerste nummer bevatte de verklaringen van zestien vrouwen, die getuigden, dat Smith, Rigdon en anderen haar tot de leer van het geestelijk huwelijk hadden zoeken te bekeeren. Oogenblikkelijk riep de profeet, als Mayor, den raad bijeen, die eenparig tot de opheffing van het ergerlijk blad besloot. Een aantal aanhangers van Smith ging terstond op de drukkerij los en vernielde haar geheel met al de nog aanwezige exemplaren. De uitgevers vlugtten naar de naaste stad Carthago, en verschaften zich een bevel tot inhechtenisneming van Josef en Hyrum Smith en zestien andere medepligtigen. De beambte die het overbragt werd door den Mayor de stad uitgezet. Zoodanige regtsschennis mogt het bestuur van 't graafschap niet dulden, en zond gewapende magt om de schuldigen gevangen te nemen. Smith wilde weêrstand bieden, of vlugten, maar gaf zich, door den stedelijken raad daartoe overgehaald, aan den goeverneur over, die hem op zijn woord van eer bescherming toezeide. Nu diende Higbee eene aanklagt van hoogverraad tegen Smith en zijnen broeder in.

De goeverneur liet te Carthago slechts eene kleine legerafdeeling ter bewaking van de gevangenen achter. Dit wekte achterdocht en gemor onder hunne vijanden, die vreesden, dat hij geen gevolg aan de aanklagt zou geven en hen bij de eerste gelegenheid laten ontsnappen. Zij zouden dan zelven zich regt verschaffen. Op den 27 Junij 1844 rukte eene bende van omstrecks tweehonderd per-

sonen met zwart gemaakt gelaat naar de gevangenis; joeg de wacht, die geen weêrstand bood, uiteen; brak de deur open van het vertrek op de eerste verdieping, waar de beide broeders zich bevonden. Bij de eerste schoten viel Hyrum dood neder; terwijl Josef door het venster poogde te ontvlugten, werd hij door eenige kogels getroffen en stortte halfdood naar beneden, waar men hem verder afmaakte. Zoo eindigde de loopbaan van den profeet, den stichter en het eerste hoofd der Mormonen.

Hij was een man van middelbare grootte, een ijzersterk gestel en buitengemeene spierkracht, waarvan hij nu en dan gaarne eene proef gaf. Zijne taal was ruw en onbeschaafd; zijne redevoeringen doorvlocht hij met platte kwinkslagen en verminkte citaten uit klassieke schrijvers. Daar hij met dàt al wist te boeijen en te schokken, mag hem eene zekere volkswelsprekendheid niet ontzegd worden. Onder zedelijk opzigt is begrijpelijkerwijs de vader der Mormonen, door vriend of vijand, zeer verschillend beoordeeld. „Voor een bewoner der oude wereld, merkt de heer Wolff [1]) te regt aan, is een profeet met zwarten rok en wit satijnen vest, een godsdienstleeraar en kerkvoogd, die tegelijk eigenaar eener bank en molen, burgemeester, en luitenant-generaal van eene kleine armée is, een verschijnsel dat buiten de grenzen van het waarschijnlijke en mogelijke schijnt te vallen. Voor den Amerikaan bestaan vele van die tegenstrijdigheden niet, welke door ons voor onvereenigbaar worden gehouden. Zijne aanhangers weten ter naauwernood woorden te vinden, sterk genoeg, om hunne bewondering en eerbied voor hem uit

---

1) Bladz. 124 van zijn werk over de Mormonen, op de eerste bladzijden van dit opstel met lof vermeld.

te drukken. In het berigt van zijn dood, dat bij het „boek der leerstellingen en verbindtenissen" gevoegd is, wordt hij met de grootste godsgezanten van het Oude en Nieuwe Verbond gelijk gesteld, als martelaar verheerlijkt, en hem een eeuwigdurende naam en roem toegeschreven."

Gansch anders is het oordeel van onpartijdigen, die meerendeels hem onder zedelijk opzigt veroordeelen, terwijl zij hem eene zekere mate van intellectuele bekwaamheid, en bepaaldelijk een buitengewoon talent van regeren toekennen [1]). Enkelen, zooals de heer Wolff, willen Smith, ofschoon zij hem voor een bedrieger, voor een bewust en opzettelijk bedrieger houden, van de zedelijke zijde nog eenigermate op grond van zelfbegoocheling en terugwerking der dweepzieke opgewondenheid op hem zelven verontschuldigen, ja zelf aannemen, gelijk Élisée Reclus, dat hij zijn zienersleven met de leugen inwijdde, dat hij als verachtelijk bedrieger begon, maar zijne loopbaan als overtuigd profeet eindigde; welke laatste bewering wij niet durven onderschrijven. Verder prijst hij hem als vaderlijk voor zijne vrienden, bijzonder edelmoedig jegens zijne vijanden, als hoogst weldadig voor hulpbehoevenden. — Wat zijne geestesgaven betreft, we zijn geneigd met Wolff te zeggen: „Talent van organisatie en be-„kwaamheid om menschen te beheerschen, kan hem on-„mogelijk geheel worden betwist." - - - „Bij zijne kolossale „onbeschaamdheid bezat hij een ondernemingsgeest, eene „onverschrokkenheid en volharding, die eene betere zaak

1) Eene uitzondering is de schrijver van een artikel over het Mormonisme in de *Edinburgh Riview*, die, den profeet voor een volslagen deugniet verklarend, hem ook *ten eenenmale alle talent en bekwaamheid ontzegt.*

„waardig waren, en niet iedereen, zou zooals hij geschikt „zijn geweest, om uit een chaos van tegenstrijdige elemen- „ten -- eene stichting te voorschijn te roepen als de „kerkstaat der Mormonen en zijne hoofdstad Nauvoo."

(*Wordt vervolgd.*)

Dr. JOHANN ADAM MÖHLER [1].

Op het oude kerkhof te Munchen, bij den muur ter regterzijde van het lijkhuis, hangt een treurwilg over een schoon grafmonument. Daaronder rust Möhler's asch. Zijne beeldtenis is in verheven beeldwerk van wit Tyroolsch

1) Met grotigheid namen we de pas verschenen levensschets van Möhler door Albert Werfer (Schaffhausen, Fr. Hurter, 1861) in handen, en naar mate wij voortlazen, verlangden we te meer, haren inhoud, die ons tevens vele bijzonderheden van andere Duitsche geleerden aanbiedt, in *de Katholiek* mede te deelen. Bij alle eenvoudigheid en beknoptheid is er veel gemoed in Werfer's voorstelling. Onder zijne hand rijst ons Möhler's beminnelijk beeld voor den geest, gelijk wij hem dachten uit zijne werken, of hoorden roemen door hen die den grooten man van aangezigt hebben gekend. Op enkele plaatsen deed Werfer ons denken aan hetgeen Reithmayer (in 't *Kirchen-Lexikon* van Wetzer en Welte) over zijnen vriend Möhler heeft geschreven.

We verschuiven dan het voor deze plaats bestemde tweede gedeelte der geschiedenis van het Kerkgezang bij de Hervormden in Nederland tot eene volgende aflevering.

marmer op het monument van graauw graniet zeer gelijkend uitgevoerd; in knielende houding biedt de geleerde aan de hemelsche Maagd een boek ten offergeschenk aan [1]). Jonge theologen, mannen der wetenschap laten zich bij het bezoeken van het kerkhof niet zelden Möhler's graf wijzen en staren het in stille overdenking aan. Het edele beeld van den grooten meester staat hun dan weder levendig voor oogen, en zij betreuren het, dat een zoo rijke geest zoo vroeg aan de Katholieke wetenschap en aan de Kerk ontrukt werd. Onder de Katholieke geleerden toch der laatste tijden neemt de onsterfelijke schrijver der *Symboliek* eene eerste plaats in.

Gaan we zijn leven door; verzellen we hem in de gehoorzaal, in zijn stil studeervertrek, verwijlen we in zijnen geestrijken omgang.

Johann Adam Möhler was een Wurtemberger; hij werd in het markvlek Igersheim aan den Tauber niet verre van Mergentheim op den 6 Mei 1796 geboren. Zijn vader was logementhouder en gemeenteraad en een welgesteld en zeer verstandig man. Daar hij spoedig den voortreffelijken aanleg van zijnen zoon opmerkte, besloot hij hem te laten studeren. Möhler bezocht eerst het gymnasium te Mergentheim, vervolgens in den herfst van 1813 het lyceum te Ellwangen. Van dezen tijd weten we niets dan dat hij zich, ofschoon hij een koers oversprong, altoos en met onderscheiding op de eerste plaats

---

[1]) Aldus Werfer. Reithmayer beschrijft de groep uitvoeriger: „een hoogverheven beeldwerk, — de hemelkoningin met het goddelijk Kind, dat van Möhler's engel diens schriften ten offergeschenk aanneemt en den knielenden schrijver er voor zegent"; — 't is „van wit marmer, in graniet gevat, gewerkt".

plaats gehandhaafd heeft. Twee jaren later ging hij tot de theologische studiën over, waarvoor hij eene bijzondere genegenheid gevoelde. Eerst beoefende hij die aan de toenmalige Katholieke fakulteit te Ellwangen; doch na dezer vereeniging met de Protestantsche universiteit van Tubingen, kwam Möhler in het alhier opgerigte koninklijke Wilhelmsstift, waar hij onder de professoren Drey, Gratz, Herbst en Hirscher zijne studiën voltooide. Na verkregen dispensatie in de jaren, werd hij op den 18 September 1819 te Rottenburg priester gewijd.

Slechts één jaar was Möhler in de zielzorg werkzaam, eerst als kapellaan te Weilderstadt, daarna in het stadje Riedlingen aan den Donau. Zijne liefderijke gedragswijze, even bescheiden als vol waardigheid, zijne prediking vol gemoed en gevoel, zijn vertrouwelijke omgang met de kinderen, en de heilige ernst, waarmede hij al zijne priesterlijke bedieningen verrigtte, wonnen hem in hooge mate de liefde en achting dier gemeente, zoodat iedereen wenschte, dat Möhler toch lang als hulppriester te Riedlingen mogt blijven. De goddelijke voorzienigheid echter had hem tot een anderen roep bestemd; niet als eenvoudig zielzorger moest hij werkzaam zijn, maar als akademiesch hoogleeraar en schrijver. Een inwendige drang tot het onderwijs, de bestemming voor hoogere opleiding kwamen aldra bij Möhler duidelijker uit. Elk uur, dat hij besparen kon, gebruikte hij voor zijne verdere wetenschappelijke vorming; en de opstellen welke hij voor de pastoraal-conferentiën vervaardigde, deden reeds in den jongen opwaarts strevenden man den lateren geleerde vermoeden. De beroemde bisschop Sailer, die eens door Riedlingen komend, Möhler's deken, von Ströbele, bezocht, doorzag als menschenkenner den jeugdigen priester

oogenblikkelijk. Hij zeide tot den deken: „Daar hebt ge een interessant jong mensch, die véél van zich laat verwachten."

In October 1820 verliet Möhler de bediening en ging weder naar Tubingen, om zich in het philologiesch voorbereidings-instituut, dat aldaar met het Wilhelmsstift verbonden is, voor het gymnasiaal onderwijs te bekwamen. Het volgende jaar werd hij tot repetent in 't Wilhelmsstift benoemd, en zette ook als zoodanig de studie der oude klassieke literatuur voort. Nog te twee uur 's nachts kon men licht in zijne kamer zien. De oude repetentenbediende beklaagde er zich niet zelden over, dat hij Möhler zooveel boeken en folianten moest aandragen. Gedurende dezen tijd was Möhler vooral met de studie der oudere Grieksche wijsbegeerte en geschiedenis bezig. Aan die studiën inzonderheid dankte hij „die scherpte „en klaarheid van oordeel, die gekuischtheid van taal „en dialektische vaardigheid van uitdrukking en voor„stelling, kortom, die formele beschaving", welke hem later als professor en schrijver zoo uitnemend te stade zijn gekomen.

In 1822 wilde Möhler naar eene opengevallen leeraarsplaats aan een gymnasium staan; doch zijne professoren in de theologie hadden inmiddels hunne aandacht op hem laten vallen, en 't was hun eenparige wensch, hem voor een leerstoel in de theologie te winnen. Op denzelfden dag dat Möhler een verzoek voor gezegde betrekking wilde indienen, ontving hij van de Katholieke theologische fakulteit de schriftelijke uitnoodiging, om den leerstoel in de kerkelijke geschiedenis, welke door de beroeping van prof. Dresch naar Landshut opengevallen was, als privaatdocent te aanvaarden. Hoezeer Möhler aan het philolo-

gische vak de voorkeur gaf, maakte hij toch geen bezwaar, om den levensroep, welken hij zelf zich had gemaakt, met dien te verwisselen, welke hem zonder zijn toedoen geworden, en, naar hij meende, van boven toegedacht was. Hij bewilligde, en werd den 8 September 1822 tot privaat-docent in de Katholieke theologie benoemd; doch met de bepaling, om vóór het openen zijner lessen zijne wetenschappelijke vorming door eene grootere literaire reis in alle opzigten te voltooijen.

Door de Wurtembergsche regering met geldelijke middelen ondersteund, begaf hij zich in den herfst over Wurzburg en Bamberg naar Jena, Halle en Leipzig. Möhler roemt, in 't verslag zijner reis aan de Katholieke fakulteit te Tubingen, het vriendelijk onthaal, dat hij te Jena bij Baumgarten-Crusius, Gabler en anderen gevonden had. Te Leipzig kwam hij juist met de groote Michielsmis aan. De wetenschappelijke inrigtingen, bibliotheken, enz. waren gesloten en de meeste professoren vertrokken. „Doch, zegt Möhler er bij, de professoren Tzschirner en Krug kwamen juist terug, wien ik, gelijk ook aan Rosenmüller en Hermann, mijne pligtplegingen maakte."

Over zijn verblijf te Halle merkt hij aan: „Ik moest het zeer betreuren, dat er in het beroemde weeshuis en paedagogium aldaar nog geene kweekelingen aanwezig waren, om er het onderrigt bij te kunnen wonen en mij ter plaatse zelve een volledig begrip van het leeraren en leeren te verschaffen. Ik dank het echter der goedheid van den heer Niemeyer, den consistoriaal-raad von Knapp, curatoren dier inrigtingen, alsook van Dr. Bernard, dat ik die gestichten zeer naauwkeurig leerde kennen. Anders was ik zoo gelukkig, van ook de heeren professoren Gesenius, Vater, Wegscheider en anderen niet enkel in

't voorbijgaan te spreken, maar langer in hun gezelschap te kunnen zijn."

Van Halle begaf Möhler zich naar Göttingen, en van daar over Braunschweig, Maagdenburg naar Berlijn. „Te Göttingen", schrijft hij, „bezocht ik geregeld de lessen in de kerkelijke geschiedenis van Planck en Stäudlin; dikwijls ook de lessen van Hermes in de algemeene geschiedenis; die van Eichhorn in Duitsche staats- en regtsgeschiedenis, van Saalfeld en anderen. Ofschoon ik de meeste aandacht aan de lessen in de historie, bepaaldelijk in de kerkelijke historie, te wijden had, waren toch, naar 't mij toescheen, ook de lessen in de overige theologische wetenschappen niet te verwaarloozen, en daarom bevond ik mij dikwijls onder het gehoor van Pott, Eichhorn en anderen. Behalve geschiedenis en theologie, interesseerden mij het meest de philologische voorlezingen bij Mitscherlich, Dissen en Müller. Daar ik het geluk had, met deze geleerden persoonlijk bekend te worden, werd het mij mogelijk, niet slechts hunne openlijke lessen te hooren, maar ook de oefeningen in het philologiesch seminarie, hetwelk onder hunne leiding staat, te kunnen bijwonen, en er hunne wijze van doen gade te slaan. Het gebruik der bibliotheek werd mij door de goedheid van den opperbibliothekaris Dr. Reusz zeer gemakkelijk gemaakt. Behalve het nut dat ik voor het doel mijner reis van die openbare inrigtingen trok, was 't mij ook vergund, uit den bijzonderen omgang met verscheidene geleerden veelvuldig voordeel te trekken; ik noem slechts den generaal-superintendent professor Dr. Planck, met wien ik mij zeer dikwijls over de bronnen der kerkhistorie, over de studie der bronnen en wat hier verder toe behoort, onderhield."

Den 1 Januarij 1823 vertrok Möhler van Göttingen over Braunschweig naar Maagdenburg, „dat, zegt hij, wegens zijne beroemde inrigtingen voor hooger onderwijs en zijne burgerscholen een bezoek van verscheidene dagen hoogst waardig was." Hij leerde hier den consistoriaalraad Matthias, den bekenden paedagoog Zerrenner, den beroemden grammaticus Heyse en andere voortreffelijke mannen van het onderwijs kennen.

Na een verblijf van zes dagen zette hij zijne reis naar Berlijn voort, waar hij drie weken vertoefde. Daarover schrijft Möhler: „Deze plaats, waar Schleiermacher, Neander, Marheinecke, Strausz (de schrijver der *Glockentöne*) aan de theologische fakulteit les geven, verdiende voorzeker een bezoek van een halfjaar. De geest, de diepe ernst, waarmeê de wetenschappen beoefend worden, de waarachtige religiositeit, die alle leeraars doordringt, de zeldzame huldiging der verdiensten van andere Kerken, ook Marheinecke niet meer uitgenomen, hunne liefde tot hunne leerlingen en het levendig belang dat zij in hunne vorming stellen, alsmede de geestdrift der leerlingen voor hunne meesters — doen deze theologische fakulteit boven vele uitsteken. Dezelfde wetenschappelijke hoofdwerkzaamheid sloot mij vooral aan Neander aan, een onovertroffen historicus, die met zijne ernstige, waardige bewerking der kerkgeschiedenis [1]) onder de Protestanten epoque maakt."

Van Berlijn keerde Möhler over Breslau, Praag, Weenen en Munchen naar Tubingen terug. In den zomer van 1823 opende hij zijne lessen in de kerkelijke ge-

---

[1]) *De Katholiek* heeft herhaaldelijk getoond, dat er op dezen lof niet weinig af te dingen valt.

schiedenis, patrologie, en gedeeltelijk ook in het kerkelijk regt.

Over Möhler's arbeid als leeraar te Tubingen en over zijne werkzaamheid als schrijver, heeft Dr. Mack, een leerling van Möhler en later professor in de theologie te Tubingen, aan Werfer de volgende bijzonderheden ter openbaarmaking verstrekt.

„Toen Möhler, na zijne wetenschappelijke reis in den zomer van 1823, de hem opgedragen lessen aan de Katholieke theologische fakulteit te Tubingen opende, hadden hare leeraren door hunne geschriften de openbare faam, door het gewigt hunner personen de akademische waarde, door de wetenschappelijke vooruitstreving der Katholieke theologen hunnen invloed op het kerkelijk leven, zoo binnen als buiten 's lands, derwijze gevestigd, dat de wetenschappelijke zelfstandigheid dier theologische school ook destijds reeds voor verzekerd mogt gehouden worden, toen de draden van haren historiesch gegeven zamenhang met den algemeenen gang der wetenschap, en de sporen van ambtelijke en persoonlijke betrekkingen naar buiten nog in zeer vele harer levensuitingen te erkennen waren.

„Drey, de erkende voorman van het hoogleeraars-collegie, had in zijne inleiding tot de studie der theologie (in 1819) het Katholieke stelsel meesterlijk uiteengezet, zonder zijne bekendheid met de nieuwere wijsbegeerte, vooral van Schelling, en zijn achtslaan op Schleiermacher te verzwijgen. En zoo waren nu ook voor Möhler de schriften en het bezoek van den zooeven genoemden merkwaardigen godgeleerde in den winter van 1822—1823 niet zonder in-

vloed op zijnen kort daarop ondernomen eerstelingsarbeid: *De eenheid der Kerk*; een invloed altoos, die ten tegenstrijd wekte. Had namelijk het slotwerk van dezen gevierden Protestantschen theoloog, zijne in 't jaar 1821 verschenen *Geloofsleer*, het wezen des Christendoms in het der gemeente inwonende onmiddellijk bewustzijn van het goddelijke in Christus gesteld, en dan de positieve leerstellingen en maatschappelijke ordeningen der Evangelische Kerk op de eerste plaats - als meer of minder gelukte proeven der dialektische en praktische zamenvatting der afzonderlijke bepaaldheden van het Christelijk godsdienstig gevoel behandeld: bij een geest als Möhler, die destijds reeds door zijne volle klassieke vorming en wijsgeerige diepte veel meer op de hoogte stond van den Noord-Duitschen meester dan de begaafdsten zijner eigenlijke leerlingen, kwam het met overweldigende bekoorlijkheid op, het te ondernemen: 't werkelijke bewustzijn van Christus en zijn rijk in de gestaltenissen des geloofs en levensordeningen, welke ook de Protestantsche Kerk als oorspronkelijk Christelijk erkent, na te wijzen. Möhler leverde dit getuigenis door zijne „*Eenheid in de Kerk*, of het beginsel van het Katholicisme, getoond in den geest der kerkvaders van de drie eerste eeuwen", met zulk een gevolg als heel de theologische literatuur van dien tijd niet opleverde. Over geloof en inrigting, over Schrift en overlevering, over Katholiciteit en ketterij, over vrijheid en zekerheid van het theologiesch onderzoek, over hiërarchie en leekendom, over alle hoofdpunten der Christelijke wetenschap verspreidt het boek eene klaarheid, welke evenzeer den vorschenden geest verkwikken moest als deszelfs bezielde taal het hart.

„De kritiek, en niet de Protestantsche alleen, heeft

niet verzuimd, op de gebreken van het geschrift in bijzonderheden en op de klippen te wijzen, welke de van binnen naar buiten, de van onder naar boven voortgaande methode des schrijvers niet geheel vermeden heeft. Waarom zoude zij het niet doen? Het beste evenwel hierin heeft Möhler zelf gedaan: voor zijne leerlingen namelijk in zijne voorlezingen over de kerkelijke geschiedenis, over de bronnen en de ontwikkeling der Christelijke literatuur, welke zijnen hoorders in zeldzamen graad het eigen onderzoek tot behoefte en de behoedzaamheid voor eenzijdige overschatting van zijne eigene en van vreemde subjectiviteit ten pligt maakten; voor de geleerde wereld echter en voor de kerkelijke autoriteiten in het twee jaren later (in 1827) uitgegeven werk: *Athanasius de Groote en de Kerk van zijnen tijd.*

„Van buiten gezien, mag men wel zeggen, dat de kerkhistorische monographie van Neander, tot wien Möhler zich bij zijn bezoek te Berlijn zoo bijzonder getrokken voelde, zijnen *Athanasius* in 't leven heeft geroepen. Werkelijk echter dankt deze arbeid zijn ontstaan aan eene zelfstandige behoefte van Möhler's geest. Het was, om zich zelven te bevrijden van die probabiliteiten omtrent zaken en van die plastische vrijheden, waardoor *De eenheid in de Kerk* zijne vrienden verrast en hem zelven dadelijk verontrust had. Of zijn eerste werk de verhouding van het geloof tot de rede, van de genade tot de natuur, van het evangelie tot het heidendom en het Oude Testament juist aangeduid, of die arbeid het kerkelijke denken en leven van den beginne af naauwkeurig weêrgegeven heeft; of de getuigen der eerste drie eeuwen met het gansche beeld, dat Möhler er van aanbood, in alle vertakkingen zouden overeenkomen: — daarvoor vond hij

geen onbedriegelijker bewijs dan in de schriften, daden en lotgevallen van den „vader der orthodoxie"; van hem, die in zijne schriften over al die punten met zijne klare en zamenvattende beschouwing, met alzijdige en diep doordringende kennis der H. Schrift ophelderingen verstrekte, en die in zijn eigen persoon een onovertroffen toonbeeld van trouw jegens het geloof en de Kerk, van strijd tegen lafheid, listen en geweld aanbiedt, terwijl de schoonheid der uitdrukking en de onverbiddelijkheid der dialektiek de studie zijner werken ook door den vorm beloonen.

„Met het verschijnen van zijn *Athanasius*, stond Möhler als eene wetenschappelijke grootheid van den eersten rang voor het oog der geleerde wereld, welker huldiging zich verre over de marken zijns vaderlands en over de grenzen zijner belijdenis uitstrekte; meer nog: dit boek was het bewijs van 't volle toonbeeld eens leeraars en schrijvers der Katholieke Kerk; hij was, gelijk de fakulteit in zijn dokter-diploom van den 28 December 1828 getuigde: blijkens zijne geschriften van uitnemende geleerdheid en door zijn uitstekend leeraarschap die eer ten hoogste waardig: „*scriptis eruditionis eximiae testibus et munere docendi egregie gesto probatissimus*" [1]).

„In het beeld, hetwelk *Athanasius* van de beproevingen en geestelijke zegepralen der Kerk in den eersten keizerstijd gaf, spiegelen zich de kerkelijke toestanden onzer dagen zoo veelvuldig en zoo karakteristiek af, dat dit werk zelf het den schrijver ten taak maakte te ondernemen: de Kerk in die gestalte te beschrijven, welke zij op haren

---

[1]) Drie dagen daarna werd Möhler tot gewoon hoogleeraar benoemd; het jaar na 't verschijnen van zijn eerste werk, den 16 Maart 1826, was hij van privaat-docent tot buitengewoon professor bevorderd.

onwrikbaren grondslag: „het geloof in Christus als een waar gezant van den Vader des lichts,... die alleen bemind moet worden en al het andere slechts in zooverre als het nader of meer verwijderd met deze liefde in verband staat" (*Symbolik*, voorrede XIII, X), — door de uit- en inwendige strijden der volgende eeuwen verkregen heeft en aldus den tegenwoordigen tijd aanbiedt; en wel op de eerste plaats in hare leer tegenover de afgescheidene Christelijke belijdenissen, dan echter ook in de taak welke haar door den wereldgeest in zijnen afval van de geopenbaarde waarheid aangewezen is. Hoe gaarne had die teedervoelende man, die zich onder wederkeerige hoogachting met uitstekende personen van alle belijdenis verbonden zag, het laatste gedeelte zijner taak vooropgezet. Ook de *Symboliek* had verklaard, den weg tot die irenische rigting, schoon niet tot de dadelijke „opheffing van het verschil der Christelijke belijdenissen te banen", maar wel „ter bevordering eens vredes bij te dragen, welke uit de ware kennis der tweespalt ontspruit, in zooverre men daardoor kan leeren inzien, dat zij voortkwam uit de ernstige streving van beide partijen, om de waarheid, het zuivere, onverdorven Christendom vast te houden." Doch, de confessionele aanrandingen van het Katholicisme daargelaten, welke toch sedert het in 1817 gevierde eeuwfeest van den Wittenberger aflaatstrijd onvermijdelijk waren geworden, en waarbij Marheinecke's vroeger (1810—1813) verschenen *Symboliek* nog als een werk des vredes uitstak: in de laatste twintig jaren had het orthodoxe Protestantisme door godgeleerden van naam eene nieuwe vlugt genomen, waarvan het, in vereeniging met de piëtistische bewegingen, en door hoogere invloeden gesteund, tot een gezamentlijk plan van aanval op de Katholieke

Kerk gebruik maakte; gelijk het dan ook op alle punten van aanraking in wetenschap of praktijk waar te nemen was, zelfs dan wanneer men zich op zulk een vredelievenden toon toelegde als in 1830 de Tubinger uitnoodiging tot het eeuwfeest der Augsburgsche confessie voerde, welke immers van de Katholieken vertrouwden, dat zij de Luthersche hervorming wel „met een kalm en blij gemoed" (*aequo et laeto animo*) aanzagen.

Toen gold het, gelijk Möhler onbewimpeld doet zien, den wetenschappelijken godgeleerde tot eene grondige en alzijdige kennis der confessionele en kerkelijke verschilpunten, den beschaafden Katholiek tot een zielevrede behulpzaam te zijn, op de juiste kennis van de grondslagen zijner Kerk gevestigd, en tevens den Katholieken zielzorger de middelen te geven, om zich naauwgezet van zijn homiletischen en katechetischen ambtspligt te kwijten, en eindelijk der gemeente zelve een steun aan te bieden, opdat zij niet tot ruwe onverschilligheid of valsch mysticisme zoude afdwalen.

„Het onthaal, dat het in buitengemeen aantal vermenigvuldigde boek: „*Symboliek*, of uiteenzetting der leerstellige geschilpunten van Katholieken en Protestanten naar hunne openbare belijdenisschriften, 1832", in Duitschland, Frankrijk, Italië en Engeland vond, en de onuitwischbare sporen, welke het der Katholieke literatuur indrukte, zijn ten schitterend bewijs, hoe volkomen het aan zijne bestemming beantwoordde. Belangrijk is het, na 't verschijnen van dat werk, een blik op den schrijver en zijnen naasten kring te werpen. Een collegie van leeraren als dat der Katholieke fakulteit te Tubingen, kan de geschiedenis der Duitsche hoogescholen tot op heden niet aanwijzen. De schriftvorsching was er vertegenwoordigd

door Herbst als oriëntalist, buiten kijf den waardigsten vakgenoot zijns voormaligen meesters Hug, doch hem overtreffend als uitlegger van het O. T.; en door Feilmoser, die als uitlegger van het N. T. door het grondigste geduld en zijne naauwkeurigheid van behandeling het levend bewijs gaf der geleerde degelijkheid van zijne vroegere ordevereeniging; — de historische theologie werd door Möhler onderwezen, de praktische door Hirscher, die in zijne *Katechetiek* (1831) de wetenschap en methode van het geestelijk leerambt geestrijker, omvattender, aanschouwelijker uitcenzette dan het eenig pastoraal-schrijver vóór hem heeft gedaan; die vervolgens in zijne Christelijke *Moraal*, onder zwaar ligchamelijk lijden de voltooijing te gemoet rijpend, (in 1835) het idee dezer theologische disciplien, gelijk Drey het in zijne inleiding 't eerst had aangeduid, met eene onbereikte diepte van geest en boeijende aanschouwelijkheid doorvoerde als de leer te zijn der verwerkelijking van het rijk Gods in de menschheid. Zij allen, en in vereeniging met hunnen zooeven genoemden senior, den dogmaticus Drey, wiens ziftend oordeel hun op geen enkel punt huns arbeids onthouden werd; en om hen heen de hoorders, die zich van hunnen kant met dien moed en ijver aan de studiën wijdden, welke aan de verdiensten hunner opleiders beantwoordden en door den vaderlijken persoon van wijlen den directeur Schönweiler allerzorgvuldigst onderhouden bleven: dit was de theologische school (zoo men de vereeniging van leeraars en leerenden aldus noemen wil), welke in uitstekenden graad haren grondleggers tot eer, den Katholieken van Duitschland ten steun, der theologische wetenschap ten hulde, der Kerk ten troost was.

„Om den bloei dier school te bevestigen, en hare steun-

pilaren in het waarachtig belang van Staat en Kerk onderling te verbinden, was er slechts noodig, dat het opperstudietoezigt in zijn beraad op de hoogte ware van zijne taak, en aan de Katholieke wetenschap die vrijheid van beweging verzekerde, waarin zich de overige takken van het akademische leven verheugden. Het geschiedde anders. De ter bekwamer plaatse gedane insinuatiën der antisymbolische polemiek over hiërarchische strevingen „van het jongste Katholicisme, en hare klagten over al het hatelijke en giftige, al het onware en lasterlijke opzigtens de hervorming en de hervormers, opzigtens het Protestantsch geloof en deszelfs belijders" — waren geheel geschikt, om bij het hooger gezag eene ongunstige stemming te veroorzaken jegens het leerend ligchaam, waartoe Möhler op de eerste plaats behoorde, en eene verandering in zijn bestaan als doelmatig te doen voorkomen. De tijd was er, gelijk Hirscher het in zijne *Katechetiek* betreurde, over 't geheel niet naar, om zelfs in de hoogere kringen in te zien, welke waarde het geloof in het positieve des Christendoms en der Kerk voor de wereld heeft; en hoe, zoo men de redelijkheid en den ernst van dat geloof opgeeft, zulk een afval van de vroomheid der vaderen de onophoudelijkste rampen na zich sleept.

„Möhler, die reeds in 1826 voor eene beroeping naar de universiteit van Freiburg bedankt, en in 1828 eene hoogst vereerende beroeping naar Breslau op uitdrukkelijken wensch van het ministerie van de hand gewezen had, zag zich nu van dien kant niet verhinderd, om op eene uitnoodiging der regering van Beijeren met het zomerhalfjaar van 1835 naar Munchen te vertrekken, waar toen ter tijd de Katholieke wetenschap zoowel als de kunst zich tot nieuwen bloei verhief."

Tot zooverre Dr. Mack, wiens waardering van personen en zaken wij geheel voor zijne rekening laten, terwijl we tevens verschooning vragen voor de onvermijdelijke stroefheid, waarmede wij, wilden we Dr. Mack zelven laten spreken, zijne eigenaardig gesponnen volzinnen en soms nevelige uitdrukkingen wel moesten wedergeven.

Möhler's afscheid van Tubingen was hard. Ongaarne verliet hij den hierboven beschreven schoonen kring van leeraars en studerenden. Zijne hoorders bragten hem nog een schitterenden fakkeltogt. Met tranen in de oogen bedankte hij de van geestdrift bezielde jongelingen, wekte hen op tot een ijverig en ernstig voortstreven op de baan der wetenschap, en verzocht hen, dat zij hem ook in de verte in liefde zouden gedenken. Te Augsburg, waar hij op zijne reis bij Christoph von Schmid, den schrijver der *Paascheijeren*, het middagmaal nam, zeide Möhler tweemaal, en zeer bewogen, tot de zuster zijns gastheers, die juist naar Wurtemberg wilde vertrekken: „O, kon ik met u naar Wurtemberg terugkeeren!" Zijn dierbaar vaderland en Tubingen lagen hem zoo naauw aan het hart; hij verliet ze niet vrijwillig.

In Mei 1835 hield Möhler, onder het gejubel van de studenten aller fakulteiten ontvangen, zijne eerste voorlezing, en wel over den brief van Paulus aan de Romeinen. Hij zag er zeer bleek en betrokken uit; zijne stem klonk zwak en verscheidene aanwezigen gaven reeds dadelijk hunne bezorgdheid te kennen, dat hij het voor vreemden juist niet zeer gunstige klimaat van Munchen bezwaarlijk zou kunnen verdragen. Buiten verwachting intusschen bevond Möhler zich de eerste anderhalf jaar wel. Hij gaf zijne lessen in de kerkelijke geschiedenis, in de patrologie en

verklaarde eenige brieven van Paulus. Aan het leven en doen van Munchen kon hij zich echter niet goed gewennen; zelfs de omgang met mannen van wetenschap als hij, kon hem niet vergoeden wat hij verloren had. Zelf zeide hij eens: „Ik ben voor de geleerde wereld in Munchen een verwend mensch. Mannen als Döllinger, Lassaulx, Sepp, Moy, de beide Görressen, Seyfried, Philipps en anderen zullen mij altijd eerwaardig voor de ziel staan, maar het verkeer met hen wordt mij in menige oogenblikken zwaar. Het scherp-geteekende van hun kerkelijken zin is ook mijne meening en overtuiging; doch de wijze van voordragt, het ligt verluiden der inwendige wereld, en de betrekking tot het tegenwoordige, welke deze mannen kenmerkt, 't grijpt mij dikwijls aan, het krenkt mijne zenuwen. Een geestig woord van mijn vriend Döllinger, een streng kerngezegde van professor Görres, een opstel van professor Moy in het nieuwe Wurzburger dagblad, het brengt mij slapelooze nachten. Deswegens moet ik hun gezelschap schier geheel vermijden en op mij zelven blijven. Deze onvrijwillige eenzaamheid heeft hare nadeelige gevolgen voor ligchaam en geest tegelijk, en in plaats van mijne studiën te bevorderen, ben ik in gevaar eenzijdig en menschenschuw te worden." - Niet zelden zag men Möhler alleen in den Engelschen tuin wandelen; wel dacht hij dan gaarne, bij dat eenzaam rondtreden aan de groene wijnbergen van het Neckardal en aan

merkelijke verzwakking der borstorganen ten gevolge; waarom de geneesheeren hem den raad gaven, zijne lessen voor het zomerhalfjaar van 1837 uit te stellen en in een zachten streek eene weikuur te nemen. Hij koos Meran. Op zijne reis derwaarts in Junij ontmoette hem Beda Weber, die daarover in zijne *Karakterbeelden* schrijft: „Toen ik den Kunterweg ingeslagen en aan de zoogenaamde hooge sluis gekomen was, zag ik reeds van verre een ledig rijtuig, waarvan de voerman in de schaduw van een boom rustte. Ik reed zorgeloos uit de schaduw der rotsen, waarvan frissche waterdraden afdruppelden, om den hoek het zonnelicht in, en zag een man, die vol verwondering voor de merkwaardige porfiergesteenten stond en met zijne lange, sierlijk blanke vingers de zeldzame schilfers er afgreep." — „Ik kon het in 't rijtuig niet langer uithouden," — zeide hij mij glimlagchend op een roerenden toon, die mij diep in het hart greep; — „deze betooverende rotswereld trok mij met algeweld aan. Waar ik ook geweest ben, nooit heb ik een schooner gebergte gevonden dan deze rotsbeddingen van den Kunterweg. In die lagen heerscht een regel, eene schoonheid, eene volheid van maat en orde, dat ik de werking er van oneindig weldadig in de ziel gevoel. En de luchtige lentekransen om de vormingen van den almagtigen God, de reine stralen der zon, die wij in 't Noorden niet kennen, de streelende teugen der zachte lucht en dit vlekkeloos diep blaauw des hemels: ik kan het met geen woorden uitdrukken, wat zalige aandoeningen er in mijne ziel door gewekt werden." — „Hij drukte mij bij deze woorden, zigtbaar aangedaan, met vochtig oog de hand, en ging zwijgend naar zijn rijtuig. Mij bleef het beeld diens onbekenden den ganschen dag op mijne wandelingen

door het gebergte voor den geest zweven; en toen Möhler twee dagen later te Meran in mijne kamer trad, was het niemand anders dan de bewonderaar der rotsvormingen van den Kunterweg, dien ik onbekend reeds gegroet en lief gekregen had."

Het zachte klimaat van Meran, de heerlijke wandelwegen in den bekoorlijken omtrek en het gebruik der wei werkten zeer weldadig op zijn ondermijnd gestel. Ook het verkeer met de vrome en vriendelijke Benediktijnen aldaar, wier klooster hij gaarne bezocht, droeg veel tot zijn herstel bij. Beda Weber, destijds professor aan het gymnasium der Benediktijnen te Meran, zegt over den omgang met Möhler: „Hij sprak altoos zeer langzaam, uiterst bepaald, in goedverbonden, met groote juistheid doorgevoerde perioden, met de gepolijstheid en fijnheid van een klassiek gevormden geest, wien de hoogere zalving der Christelijke wijsheid kracht en bevalligheid geschonken had. Bij wijlen klom zijne rede in vertrouwelijken kring tot bezielde innigheid en een ligt rood vloog over zijn bleek gelaat, als welsprekend getuige van het daarbinnen wonende vuur, maar ook de vonk der ziekte verradend, welke zijn leven eindigde. Het was uitnemend leerrijk en treffend tevens, hoe deze originele geest bij zijne zinkende levensvlam een zoo bijzonder werkdadig en belangstellend deel nam in al wat leven, natuur en werkelijkheid was. Hij toefde uren lang bij een schoon uitzigt, en scheen al de beelden uit het rijke, van bloesems stralende landschap in te drinken. Ook had hij gaarne met kinderen te doen, die hem spoedig kenden en opzochten. „Dat zijn menschenbeelden zoo rein en vol en klaar," — zeide hij met warmte, „of ze onder een glazen klok, door 's werelds winter niet

geraakt, opgegroeid zijn."... Van zijne geleerde werken sprak hij nooit, of men moest er hem bepaald naar vragen, en ook dan slechts kort en met eene nederigheid en bescheidenheid, gelijk ze alleen bij zooveel werkelijke verdiensten, bij eene zoo volkomen beschaving en afronding in godsdienst en wetenschap worden aangetroffen."

Zoo liet Möhler zich over zijn eerste werk: *De eenheid der Kerk* uit, toen Beda Weber hem daaraan herinnerde: „Ik word aan dat werk niet zeer gaarne herinnerd. Het is de arbeid eener door geestdrift vervoerde jeugd, die het met God, wereld en Kerk regtschapen meende; doch veel wat er in staat, zou ik thans niet meer kunnen verdedigen; 't is alles niet naar behooren verduwd, noch bondig voorgesteld."

Over de volksmissiën zeide Möhler: „Men kan de beste zaak niet grondiger bederven dan met ze voor algemeen heilzaam te verklaren. Dat is juist zoo, als wanneer onze vriend J. v. G. de rubrieken der Kerk uitsluitend als de eenig gewigtige studie der theologie wil gehandhaafd hebben, en reeds sedert jaren alle dagen er op studeert. Zulk eene opvatting moet noodzakelijk tot eenzijdigheid en verkeerdheid voeren. God alleen is absoluut goed; het relatief goede kan het slechts naar omstandigheden zijn. Het laatste in het eerste, het middel in het doel te veranderen, is eene zonde tegen God, en bewijst, hoe weinig ootmoedigheid en lust tot denken er in den mensch is. De missiën, met voorzigtigheid en ijver gehouden, znllen slechts daar van duurzaam nut zijn, waar de kerkelijk opgeleide parochie-geestelijkheid rusteloos arbeidt, om de gemoederen er toe voor te bereiden en hare werkingen door eigen ijver te doen rijpen. Waar zij kortweg als algemeen middel, zonder ijverige

parochie-geestelijken, of bij een slecht herderschap, moeten werken, daar begint een geloof, dat ik niet begrijp."

Möhler was een verklaard vijand aller vermenging van godsdienst en politiek. Hij zeide: „Reeds van de dagen van J. A. Müller af geloofde ik vast, dat de Kerk, als zigtbaar uitvloeisel der heilbewerking door Christus, zelfstandig en uit hare eigene middelen moet worden verdedigd, maar nooit als onderlaag of grond voor politieke leeringen gebruikt of misbruikt mag worden. De politieke bouwmeesters mogen zelven zien, hoe zij met hun absolutisme en constitutionalisme, met hunne monarchie of republiek klaar komen. Men doet onze Kerk eene slechte dienst, met haar in zulk een worstelperk te leiden, waar, gelijk we dagelijks zien, alle onhandigheid der politiek, alle noodige of overbodige reactie, alle zonden van onverstand in het bestuur op haar als de vermeende staatsleeraresse terugvallen en de heiligste belangen der menschen in gevaar brengen. Daardoor raken de eerlijke strijders ongemerkt in het gezelschap van dezulken, die hunne politieke wijsheid door het aanzien der Kerk willen schragen, zonder de Kerk zelve opregt te eeren en hare glorie door een heilig leven te verhoogen. En daar men zonder waarachtig Christelijk gevoel ijvert, vloeijen er uitdrukkingen, overdrijvingen, sofisterijen in, welke een van Jesus en zijne Kerk doordrongen geest nooit zou gebruikt hebben; en den haat, dien ze wekken, moet de eerlijke voorvechter der waarheid mededragen en de Kerk onschuldig medelijden. En bleef het daarbij: dat slechts uitstekende geesten zonder hartelijke gehechtheid aan de Kerk hun talent inleggen, om door haar hunne staatstheoriën in het leven in te voeren, dan was het nog te verduren. Wij zouden althans de gelegenheid hebben om

den geest en den moed van literaire hoofdlieden te bewonderen. Maar dit voorbeeld heeft eene literaire laagheid ten nasleep, die ons met diepen afkeer vervult, wanneer lieden zonder zeden, zonder geest, zonder roep dien weg betreden en alle schuld hunner onhandigheid op de Kerk wentelen; mannen, die voor onze Kerk strijden om geld en gunst, en haar als middel behoeven, om hunne onzuivere doeleinden te bereiken. Ik gruw van de bitterheid, die uit zulk eene pen vloeit; van den afschuw, dien zij in onbedorven gemoederen tegen ons Katholieken opwekken; van de mishandeling onzes geloofs zelf, dat zich dikwijls pijnlijk rekken en wringen moet om een bruikbaar dienaar dier politieken te worden." - - -

Tijdens Möhlers verblijf te Meran kwam ook de hofprediker Strausz van Berlijn derwaarts. Deze vernam toevallig aan tafel in zijn logement, dat daar een zekere professor Müller voor zijne gezondheid was: het zij dat de naam Möhler onjuist uitgesproken of verkeerd verstaan was. Dadelijk wilde Strausz hem, als een jarenlang bekende, zien.

Hij trad in Möhler's kamer, bemerkte terstond de vergissing, en sprak voorzigtig ontwijkend, in algemeene bewoordingen, terwijl de schrijver der *Symboliek* den hofprediker van Berlijn wel kende. Strausz deed geene poging, om iets naders van den onbekenden professor te weten, toen in den loop der rede een toevallig woord viel, dat zonder opzet Möhler verried. „Ik heb dan, gelijk ik merk," viel Strausz levendig in, „niet professor Müller, dien ik zocht, maar Möhler, den schrijver der *Symboliek*, voor mij." Möhler maakte eene stille, vriendelijke buiging in bevestigenden zin. „Gij hebt het Protestantisme", ging Strausz voort, „zeer juist opgevat

en voorgesteld; met uwe voorstelling ben ik het geheel eens; gij zijt veel eerlijker dan onze kerkhistorieschrijvers; slechts andere gevolgen trek ik er uit. Wat u als zwakte er van voorkomt, beschouw ik als een bijzonder voorregt, als het groote beginsel der volmaakbaarheid onzer belijdenis." Möhler antwoordde niets. Beiden scheidden vriendelijk van elkaâr, en de eerste was over dit voorval den ganschen avond blijkbaar opgeruimd. Bij 't afscheid drukte hij mij (Beda Weber) de hand en zeide: „Waar de volmaakbaarheid der Protestantsche belijdenis heenvoert, zal Strausz welligt zelf nog beleven. Bedriegt mij niet alles, dan is de bijl aan het woud gelegd; na korten tijd valt de laatste boom, en daarmeê het geloof aan den eeuwigen God."

Möhler, wiens levendige geest geene rust kende, bestudeerde gedurende zijn verblijf te Meran de geschiedenis der bisschoppelijke Kerken van Trente en Brixen, en hield zich onledig met het idee eener geschiedenis van de orde der Benediktijnen, wier onnagaanbaren invloed op de beschaving van het Westen hij wilde doen zien. Hij las daarom vlijtig in de constitutiën dezer hem bijzonder dierbare orde en verzamelde veel wat voor zijn doel diende uit de bibliotheek der Benediktijnen van Marienberg. Tegen de leden der orde, die als professoren de leiding hadden van het gymnasium te Meran, liet Möhler zich in dezer voege uit: „Gij zijt spruiten eener tallooze familie, welke eeuwen lang de bebouwing des lands en de aankweeking der wetenschap voorgestaan en de vereeniging der oude wereld met de nieuwe mogelijk gemaakt heeft. Daarom moet ik u bijzonder beminnen en hoogschatten. In Duitschland, waar men thans zoo hoogmoedig

de monniken veracht, is bijkans algemeen door die verachte mannen alleen in het nog woeste woud de grond tot de beschaving der menschen gelegd; en op vele plaatsen, waar thans de hervorming de weleer Katholieke inkomsten verteert en zich met de Kerk en school comfortabel onderhoudt, heeft de matigheid, de vlijt, de verstorvenheid van nederige monniken de middelen geschapen voor het moderne kerk- en familie-geluk. Op andere plaatsen, waar de vereelte hand der vrome ordebroeders den eersten wijnstok aan de rots geplant, den eersten kersenboom gekweekt heeft, regeren en huizen nu de Duitsche koningen en hertogen in sierlijke stadjes met eene lustige bevolking, die de bierkruik tot den bodem toe ledigt, zonder aan de gerstkorrel te denken, welke eeuwen geleden uit de hand des monniks in de vore gevallen en door zijn zweet vruchtbaar gemaakt is. En onze bibliotheken konden we thans gemakkelijk voor kazernen en fabrieken gebruiken, zoo geene ijverige kloosterlingen het onmetelijke materiaal hadden geleverd, om de vakken er van, ten voordeele der menschelijke beschaving en verzedelijking, met geleerde werken van allerlei aard te vullen. Daar gaat onze ondankbare tijdgeest niet enkel boven uit, maar schept nog ten overvloede eene Lessingsche Hussietenkunst, waar de karikatuur de reine vormen vervangt, en de Saksische grofheid van den reformatie-tijd zich eigenhandig het gelaat met harde kleuren beschildert tot nieuwe inbreuk op het beschaafde leven. Daar heeft de bespotting van priester en kloosterling den haar passenden salon met karikaturen, die ongelukkigerwijs uit de rijen der spotters genomen en gekonterfeit werden, en het scherpe kontrast met het gezonde leven der geestelijke orden

vormen. Maar wie geschiedenis heeft geleerd, ziet met eerbied tot die heldere, eenvoudige mannen van den kloosterlijken voortijd en hunne opvolgers op, aan wie wij de beschaving der menschen in Europa te danken hebben. De onnatuurlijke haat tegen alle orde-vereenigingen komt mij voor als een kwaad geweten in het bezit."

Met nieuwe hoop van zijne lessen te kunnen hervatten, keerde Möhler naar Munchen weder. Doch met het begin van het ongunstige jaargetijde keerde op den 1 November 1837 ook zijn vorig lijden terug, dat meer en meer het karakter eener longkwaal scheen aan te nemen. Hij moest het openen zijner voorlezingen verschuiven. Daarbij kwamen te dien tijde nog de gebeurtenissen in Keulen, welke hem bij het innig deel, dat hij in het lot der Kerk en des grijzen aartsbisschops nam, zoo levendig troffen, dat zijn ligchamelijk lijden er erger door werd.

In dezen tijd valt eene derde poging der Pruissische regering om Möhler voor zich te winnen. Zij hield hem voor den deugdelijksten man, om de opgewonden gemoederen der Katholieken door zijn aanzien, zijne gematigdheid en beradenheid gerust te stellen. De regeringsraad Brüggemann had diensvolgens op eene reis naar Rome in last, aan Möhler een kanunniksdij en des verkiezende een professoraat te Bonn aan te bieden, met een inkomen, bijna driemaal grooter dan hij toen te Munchen genoot. Möhler nam het schitterend aanbod niet aan. Welligt schrikten hem, zijne wankelende gezondheid daargelaten, de verwarringen des tijds af; hij mogt zich niet op eene zoo heete kampplaats begeven, noch zich aan het gevaar blootstellen, van bij het redelijkste streven naar gematigdheid van beide zijden miskend

te worden. Hij maakte echter van dit voorval niets ruchtbaar; slechts aan zijne vertrouwdste vrienden deelde hij het mede. Op Nieuwjaarsdag 1838 ontving Möhler daarentegen eene andere onderscheiding. Koning Ludwig vereerde hem met het ridderkruis der orde van den H. Michael. Den 8 Januarij was Möhler weder zoo ver hersteld, dat hij zijne lessen kon beginnen. Zijne hoorders ontvingen hem met luid gejubel. Doch die vreugde duurde slechts kort. Reeds op het einde dier maand vertoonde zich een hevige katarrhe, welke in eene borstontsteking overging, en bij zijne voorgaande verzwakking het ergste deed vreezen. Alles was in ontsteltenis en rouw; hij alleen niet. Hij bereidde zich door het ontvangen der heilige sakramenten tot den dood. Nog eens echter schonk God hem aan de gebeden der velen die voor zijn behoud smeekten; de ziekte nam in het oogenblik der krisis een gelukkigen keer en een regelmatig verloop. In de eerste weken der maand Maart stond hij weder van het ziekbed op en zijn herstel maakte zoodanige vorderingen, dat hij zijne lessen dacht te hervatten, en dringende werken, die hem aan het hart lagen, hoopte te voltooijen. De geneesheeren nogtans verklaarden, dat Möhler's verwijdering van het professoraat bij een verblijf in zachter streek het eenige middel was voor zijn behoud. Zoodra koning Ludwig hiervan kennis had gekregen, benoemde hij Möhler, ten einde den verdienstelijken man zoo mogelijk voor Kerk en staat te behouden, tot domdeken van Wurzburg. Möhler was door dit bewijs van teedere oplettendheid zijns konings diep en innig getroffen. Hij schreef aan een vriend: „de koning is mij wel zeer bijzonder genegen, naar het schijnt; zoodra hem toch de dood mijns voorgangers bekend was, gedacht hij

hij mijner, wijl ik in het gunstiger klimaat aan den Main, en zonder den last van openbare lessen, het beste tot verhaal kan komen, waaraan hem gelegen is. Daarom wist ik van de gansche zaak niets, totdat men mij, na het reeds onderteekend besluit, door het ministerie van binnenlandsche zaken wel voor den schijn liet vragen, of ik die plaats aannemen zou." Zijne vreugde was evenwel niet ongestoord. De scheiding van zijn professoraat, dat hij met zooveel liefde vervulde, had iets zeer weemoedigs voor hem. Ook zeide hij tegen een vriend, die hem gelukwenschte: „dat hij dikwijls in de geschiedenis de opmerking had gemaakt, hoe God personen, aan wie Hij in hun leven groote genaden verleend had, nog op het einde ten afscheid van deze wereld met den glans eener tijdelijke waardigheid had bekleed. Hij kon het, zonder ondankbaar te zijn, niet verbergen, dat God hem met groote genaden had overladen; maar nu kon zich ook wel dat voorteeken aan hem bewaarheden."

Zijn voorgevoel werd maar al te spoedig vervuld. Nog op denzelfden dag keerde de koorts terug. Eene week later vertoonde zich plotseling des nachts katarrhe en het bedenkelijk verschijnsel van heeschheid; na weinige dagen reeds bemerkten de geneesheeren de teekenen eener in volle werking zijnde teringkoorts. Den 7 April voelde hij zich weder iets beter en verlangde, dat men hem tot verligting iets uit eene geliefde reisbeschrijving zou voorlezen. Het geschiedde niet zonder voorgevoel, dat wel eene andere, verdere reis de grond van dezen wensch kon wezen. Zoo kwam het ook uit. Met het begin der Goede week nam de koorts een nerveus karakter aan, en eene ijling beroofde bij tusschenpoozen den zieke van zijne kennis. Toen hij zijn einde voelde naderen, bereidde hij zich nog-

maals door het ontvangen van de sakramenten der stervenden tot den gewigtigen overgang in de eeuwigheid. De genademiddelen schenen gunstig op zijne gezondheid te werken, want den volgenden dag voelde hij groote verligting. Men schepte zelfs weder hoop. Hij echter dacht niet meer aan herstel, maar maakte dien dag zijne laatste beschikkingen. Den volgenden nacht verdween alle schijn van beterschap. Met het aanbreken van den dag voelde hij hevige beklemmingen op de borst; hij werd een weinig onrustig; zware, ijskoude zweetdroppelen verzamelden zich om voorhoofd en slapen; de laatste strijd brak aan. Zijn biechtvader, Dr. Alois Buchner, thans domheer te Passau, week niet van zijne zijde. Om één uur 's middags ontwaakte hij uit een ligten sluimer, wond beide handen om zijn hoofd en zeide: „Ach, nu heb ik het gezien — „nu weet ik het; nu wilde ik een boek schrijven — dat „moest een boek worden; maar nu is 't voorbij!" — Hierop ging hij rustig liggen. De blijheid en liefelijke aanvalligheid keerden op zijn gelaat terug, terwijl de ziel zigtbaar een begin maakte met de laatste banden des levens te verbreken. Nog ademde hij driemaal hevig op — en zijne ziel was opgevaren tot God op Witte-donderdag, den 12 April, 's namiddags te half drie. De ontslapene had zijn 42e jaar nog niet bereikt. Op Paaschzaturdag werd zijn aardsch hulsel ten grave gedragen. De lijkkist volgden, behalve de professoren en studenten, de minister van binnenlandsche zaken en het hoog aartsbisschoppelijk domkapittel van Munchen-Freising. De stedelijke overheid van Munchen had, opdat de asch van den grooten man onaangeroerd zou blijven, zijne grafplaats aan de theologische fakulteit ten geschenke gegeven Het schoone grafmonument, hierboven beschre-

ven, is van bijdragen uit schier alle Duitsche landen opgerigt.

Möhler was groot van gestalte, doch slank en teêr gebouwd; zijne uiterlijke houding was edel, vol waardigheid en statigheid; zijne gelaatsvorming fijn, regelmatig en innemend; in zijne groote, donkere oogen lichtte een zacht vuur, dat over het anders lijdend-bleek gelaat eene onbeschrijfelijke aanvalligheid verspreidde. Wie hem eenmaal gezien had, vergat den indruk zijner verschijning niet meer. Zijne stem was teêr en zwak, maar welluidend, en verhief zich niet zelden bij zijne lessen, welke hij gewoonlijk los en regtop staande gaf, tot een hoogen, van geestdrift bezielden toon. Hij had een groot plastiesch talent van voorstelling; algemeene toestanden omtrent kennis of zeden van gansche eeuwen wist hij zijnen hoorderen als in verlichte tafereelen voor oogen te stellen, en de meest verwikkelde draden der geschiedenis in een helder overzigt bloot te leggen. Dadelijk bij de eerste les voelde de hoorder zich tot hem getrokken en luisterde aandachtig naar zijn woord. Teregt zong een zijner talentrijkste leerlingen:

Wie voelde 't niet, hoe heel de ziel ontgloeide,
Wanneer zijn borst in heilige aandrift schoot?
Wanneer zijn mond van wijsheid overvloeide,
Die uit zoo rein, zoo diep een bron ontsproot?

Wanneer zijn taal, zoo zoet van klank, ons streelde,
Zacht-trillend in het diepst der ziele klonk?
Wanneer Gods Geest om zijne trekken speelde,
Bezielend uit zijn wond'ren oogslag blonk?

Wie, die met hem die zalige uren smaakte,
Wie zegt het, wat gevoel elk hart doorblaakte,
En ieder weêr in regelregte baan
Ter hoogte van zijn roeping op deed gaan?

Behalve de genoemde werken, schreef Möhler, gelijk ieder weet, een antwoord op het in 1833 verschenen tegenschrift van den Protestantschen hoogleeraar Dr. Chr. Baur [1]) te Tubingen; waarmede hij door nieuwe en meer bijzondere onderzoekingen [2]) zoowel zijnen bestrijder wederlegde als zijne *Symboliek* aanmerkelijk verrijkte. — Zoolang Möhler te Tubingen was, werkte hij ook aan het gunstig bekende Tubinger kwartaalschrift, hetwelk de professoren der Katholieke theologische fakulteit aldaar uitgaven. De dood verhinderde hem, aan de *Historisch-politische Blätter*, welke in 1838 te Munchen uitkwamen, zijne pen te leenen. Evenzoo kon hij twee werken, waaraan hij een geruimen tijd met bijzondere liefde gearbeid had, niet meer voor den druk gereed maken: eene geschiedenis der kloostermonniken in het Westen, en een commentair op den brief aan de Romeinen. Ze bleven fragmenten [3]). Ook heeft hij zijne jongste herziening der *Symboliek* niet ten einde kunnen brengen.

Möhler, hoe jong ook gestorven, heeft voor de Kerk

---

1) *Der Gegensatz des Katholicismus und Protestantismus nach den Prinzipien und Hauptdogmen der beiden Lehrbegriffe mit besonderer Rücksicht auf Möhler's Symbolik.* Tübingen. 1833.

2) *Neue Untersuchungen der Lehrgegensätze zwischen den Katholiken und Protestanten.* Mainz. 1834.

3) Dr. Reithmayer heeft nog gepoogd, die losse aanteekeningen met eenige toevoeging tot een geheel te maken en uit te geven, maar moest zijn plan reeds in 't eerste hoofdstuk laten varen; hij leverde verder geheel eigen werk, ofschoon in zijn *Commentar* de naam van Möhler aan den voet der bladzijden eerst met het 21e vel in dien van Reithmayer veranderd is.

Zijne overige opstellen, kleinere en grootere, werden door Döllinger verzameld en in twee deelen (Regensburg, 1839—1840) uitgegeven.

en de wetenschap toch vele jaren geleefd. Hij was, gelijk zijn treffend grafschrift luidt:

DEFENSOR FIDEI. LITERARUM DECUS.
ECCLESIAE SOLAMEN.

VERDEDIGER DES GELOOFS. SIERAAD DER LETTEREN.
TROOST DER KERK.

VERSCHEIDENHEDEN.

REVOLUTIONAIRE BRANDSTICHTINGEN.

De dagbladen zijn thans, evenals in het ontzettend brandjaar 1857, telkens vol van berigten en beschrijvingen van groote branden, en van hulpgeroep ter leniging van den daardoor ontstanen nood. Men moet het eindelijk regtuit zeggen, schrijft Daumer (*Aus der Mansarde*, in het pas uitgekomen 4e *Heft*, bl. 343), van wat aard en oorsprong dit duivelsch verschijnsel is; men moet deswegens de jongere geheime genootschappen openlijk aanklagen, en, kan men niet meer doen, althans een bepaald bewustzijn en eene algemeene verontwaardiging omtrent die zaak pogen op te wekken.

Daar de groote revolutie, welke in het voorjaar had moeten beginnen, met alle moeite niet tot uitbreken te brengen was, neemt men zijne toevlugt weder tot het vuur, geeft men bevelen aan de in 't geheim georganiseerde benden en steekt magazijnen, pakhuizen, fabrieken, voorraadschuren, dorpen en steden in brand. En men houde dit niet voor ijdele droomerij! - vervolgt genoemde schrijver. De zaak is maar al te waar. Dat in Italië brandstichting en sluipmoord eene gewone praktijk is, wordt erkend. Zoo las men in het Frankforter *Journal* (tweede bijlage van No. 267, 7 Oct. 1858): „Turijn, 4 October. Bladen van hier bevatten berigten over branden, die op het grondgebied van Canavese en op het eiland Sardinië vrij dikwerf als daden van politieke en niet politieke wraak voorkomen. Een blad maakt de opmerking: *Daar waar de polemiek der dagbladen ophoudt, neemt de polemiek der brandstichtingen een begin.* Van den markies Birago, die uitgebreide goederen in het Canavesische bezit, zijn reeds drie of vier voorraadschuren geheel afgebrand."

Wat het loopende jaar betreft, de rampen van Glarus, Trautenau

en Londen zijn tot nog toe de voornaamste. Wat de laatste aangaat, de nieuwsbladen spraken van een brand, „zoo vreeselijk als er in geen jaren beleefd is". Het brandde niet enkel op het land, maar de Theems zelf was hier en daar tot een vuurstroom geworden, toen er zich massa's brandende olie en talk in uitgestort hadden. „De opgehoopte puinen doen zien, wat schatten er vergaan zijn; gansche bergen van beschadigde waren liggen over elkaâr; de assurantiën lijden ontzettende schade. Waar het vuur voortwoedt, storten aanhoudend muren in, en men doet al het mogelijke, om de uitbarsting van het in de onderste gewelven bewaarde salpeter te voorkomen." Gebouwen, waren, levensmiddelen, dieren, menschen worden een prooi der vlammen; de ellende van zoovele op eens van alles beroofde ongelukkigen is onuitsprekelijk; dat alles treft de onmenschelijke brandstichters niet; zij willen het zoo!

Dat zoodanig ongeluk opzettelijk veroorzaakt werd, blijkt, zegt Daumer, dan te zekerder, wanneer de brand op verschillende punten eener plaats *tegelijk* uitbreekt, of wanneer het juist het *gevaarlijkste* punt is waar de brand van uitgaat. Zoo barstten te Elfershausen de vlammen *aan vier einden* tegelijk uit; men zie het Frankforter *Journal* van 24 Junij, waar de woorden; „aan vier einden" insgelijks onderstreept zijn. — In de oproeping, welke het comité ter ondersteuning van hen die door den brand te Trautenau ongelukkig waren geworden, den 29 Mei deed rondgaan, vindt men reeds in het begin eene wel opmerkelijke bijzonderheid: „Eene vreeselijke ramp is over Trautenau uitgebarsten. In den korten tijd van één uur stond deze nijvere stad in lichtelaaije vlam, nadat het vuur den 27 Mei te 5½ uur 's namiddags *juist op het gevaarlijkste punt der stad uitgebroken was.*" Dat deze brand opzettelijk *gesticht* is, werd bepaaldelijk in dagbladberigten dienaangaande verzekerd. — Bij de beschrijving van den brand te Langenerringen werd opgemerkt: „Men gelooft, dat het vuur door eene roekelooze hand is aangestoken." — In de nieuwe Wurzburger *Zeitung* van 27 Junij leest men: „Wijl er omtrent den brand te Langenerringen van den 27 Mei vermoeden bestaat van *opzettelijke brandstichting*, heeft de regering van Zwaben aan dengene die den dader aanwijst, eene belooning toegezegd."

Geen verstandig man, merkt Daumer nog aan, zal zulk eene

menigte van zoo plotseling en onder zoo verdachte omstandigheden zich voordoende verschijnselen aan toeval willen toeschrijven, of als op zich zelf staande beoordeelen, en ze van hunne diep ingrijpende zedelijke en maatschappelijke beteekenis ontdoen. Het opzet, de berekening, het verband springen in 't oog. Het gaat van geheime zamenzweerders en eedgenooten uit. Wat men wil is dit: Er moet een soort van kunstmatigen wereldbrand bewerkstelligd, en door dit over ons gansche werelddeel verbreide Neromiddel moet het gansche gebouw der Europesche beschaving in de asch gelegd worden. Op hare puin- en aschhoopen denken dan de hoofden der geheime genootschappen hun rijk te stichten. Wat zou het gevolg er van zijn, zoo men slaagde? Een terugzinken tot den toestand van volle verwildering en onmenschelijkheid; — een lange nacht van barbaarschheid!

Wat men ook van Daumer's meening, die wel eens zeer zonderling is, houde: dit blijkt overvloedig, dat de booze revolutie voor geen enkel middel terugdeinst, om allerwege verwarring, onrust, spanning en alle ellenden te veroorzaken, waarmede zij én dadelijk én later hare snoode belangen denkt te dienen. Waar honderdduizenden moord- en brandstichters zijn in geestelijken zin, zullen de stokebranden in 't stoffelijke niet ontbreken: 't is voor hen middel en behoefte, 't is verzadiging hunner helsche lusten!...

SPROKKELINGEN.

Overlijden van Stahl. — Een der invloedrijkste mannen van de geloovige en behoudende partij, over wien we meermalen in dit maandschrift spraken, professor Stahl, is op den 10den der vorige maand (Augustus) te Bruckenau schier plotseling overleden. Na zijne loopbaan als hoogleeraar te Munchen begonnen te zijn, onderwees hij achtervolgens te Erlangen, te Wurzburg, en sedert 1840 te Berlijn.

Met von Gerlach was Stahl het hoofd der behoudende of zoogenaamde „reactionaire" partij, welke de *Kreuz-Zeitung*, of de *Neue Preuss. Zeitung* tot orgaan heeft.

REGTSGEVOEL VAN DE ORTHODOXE „VEREENIGING", DE TURIJNSCHE OVERHEID, EN HET PROTESTANTSCHE ENGELAND. — De vrijbuiter Garibaldi gaf gedurende zijne korte diktatuur aan de Engelschen te Napels een geschikt terrein om eene Evangelische kerk te bouwen. De geldigheid van deze schenking werd later *betwist*, en niet zonder reden; wat regt heeft een roover om eens anders grond weg te geven? Doch de vrome *Vereeniging* merkt hier stekelig bij aan, dat dit ongetwijfeld geschiedde „op aanstoking van de geestelijkheid"; maar, verhaalt ze verder, nadat de zaak „voor de hooge overheid te Turijn was gebragt, is er dadelijk eene gunstige beslissing op gevallen, en den 29 Mei hebben de vertegenwoordigers der regering het terrein aan die der Engelsche gemeente overgedragen". Dit is nog niet genoeg; nu zal Engeland ook helpen om op dien ontroofden grond eene Evangelische kerk te bouwen. „Men is voornemens, onmiddellijk van het terrein gebruik te maken en er behalve eene kerk, eene pastorij en scholen op te rigten. Te dien einde is eene inteekenlijst te Napels geopend, en *het Engelsche gouvernement* heeft de toezegging gedaan, dat zoo de inschrijving 300 p.st. (ƒ 3600) bedroeg, het evenveel zou bijdragen"!!

PROTESTANTSCHE GENOOTSCHAPPEN IN ENGELAND. — Naar bovengenoemd maandschrift berigt, heeft Engeland 3 bijbelgenootschappen die 2 millioen, 5 genootschappen van godsdienstige boeken die ruim 1½ millioen, 20 zendelinggenootschappen die 8 millioen, 22 genootschappen voor inwendige zending die 3 millioen, dus te zamen 50 godsdienstige genootschappen, die met elkander omtrent 15 millioen gulden in het laatste dienstjaar hebben ontvangen. Men berekent, dat aldaar in het laatste jaar aan vrijwillige giften meer dan 32 millioen gulden voor godsdienstige behoeften bijeengebragt zijn.

DE MORMONEN.

(*Vervolg van bladz.* 162.)

Toen de Mormonen te Nauvoo den aan hunnen profeet gepleegden moord vernamen, waren zij op het punt van een verdelgingsoorlog tegen de „heidenen" te ondernemen. Niet dan met moeite konden hunne bestuurders, die zeer wel inzagen, dat zij tegen de vereenigde magt van Illinois niet bestand waren, hen weêrhouden en overreden, om de wraak aan God en den loop der menschelijke geregtigheid over te laten. Door wijze maatregelen van den goeverneur Ford, die steun vond bij de voornaamsten der gemeente, gelukte het de bevolking tot bedaren te brengen. Van den raad der oudsten ging op 1 Julij 1844 een schriftelijk adres „aan de Kerk van Jezus Christus van de heiligen der laatste dagen" uit, om allen in Nauvoo te troosten en te bemoedigen; zes weken later rigtte het collegie der „Twaalf" (apostelen) een uitvoeriger schrijven aan al de Mormonen in de ge-

heele wereld. Daarin werden zij aangemaand, niet moedeloos te worden, maar zich naar Nauvoo te spoeden ter voltooijing van den tempel; zich met geene staatkundige bemoeijingen, noch met stemmingen voor een nieuwen president in te laten. Dit stuk was door den voorzitter van het apostel-collegie, Brigham Young, bijgenaamd de leeuw des Heeren [1]), onderteekend, en die vermaning van zich met geene presidents-benoemingen in te laten, had zijne reden. Want Rigdon deed reeds moeite, om in de plaats van Smith als president der kerk, profeet en ziener erkend te worden; doch ook genoemde president der Twaalf, die het meest in aanzien was, stond naar die waardigheid. Zijn eerste maatregel strekte, om den toch reeds weinig gezienen Rigdon uit den weg te ruimen. Een tegen hem ingesteld openlijk regtsgeding had goed gevolg; hij werd bij stemming uit de kerk gebannen en „overgeleverd aan de vuistslagen van Satan", totdat hij boete zou hebben gedaan. Ook de tien personen, die door het opsteken der handen voor Rigdon gestemd hadden, werden in hun lidmaatschap geschorst; welk lot verder allen wachtte, die nog ten zijnen gunste zouden spreken. Sidney Rigdon, een der eerste en grootste ijveraars voor het Mormonisme, vertrok naar Pittsburg, en sedert heeft men niets van belang meer omtrent hem vernomen.

Nu werd Brigham Young zonder verdere belemmering

---

1) Allen die in hooge kerkelijke waardigheid zijn, dragen zulk een toenaam; namen van de „Twaalf" zijn bijv.: de herant der genade, de bewaker van het paradijs, de olijftak van Israël, de aartsvaderlijke staf van Jakob, de banier des Evangelies, de kroonlijst der waarheid, de zonnewijzer, de wilde ram van de bergen, het peillood der wijsbegeerte, enz.

tot president der kerk van de heiligen der laatste dagen verheven. Zoo men de zeden er buiten laat, was hij, naar men algemeen zegt, voor die taak berekend. Even goed volksleider als Smith, was hij minder stout en ondernemend dan zijn voorganger, maar daarentegen meer staatkundig en behoedzaam. Eerlang zou de tijd komen, dat het nieuwe hoofd der Mormonen al zijne bekwaamheden te ontwikkelen had.

Vooreerst nog nam de bloei van Nauvoo buitengemeen toe. De geestdrift der heiligen was juist door den dood huns profeets, die immers zijne leer door zijn bloed had bezegeld, ten top gestegen; hunne tegenstanders waren door dat offer voor het oogenblik bevredigd en lieten hen met rust. Hunne zaak en hun zendingswerk vond allerwege hooger belangstelling; zeer velen kwamen op den zendbrief der „Twaalf" met have en goed naar Nauvoo over, om hun vermogen aan de uitbreiding der stad en den bouw des tempels te wijden. Eenige maanden na den moord van Smith, in het laatst van 1844, schetste de uitgever der Mormoonsche bladen te Nauvoo in een brief aan een dagblad te New-York den toestand der heiligen als zeer gunstig. Daar valt zeker veel op af te dingen; doch ook onverdachte getuigen geven voor de hoofdzaak en voor het uiterlijke toe, wat hij schrijft: „Onder de bevolking heerschen vrede en eendragt. Misdrijven worden er niet gepleegd, verkoop van sterke dranken, kroegen en wijnhuizen niet geduld; dronken lieden ziet men zeldzaam." De tempel, waaraan men moeite noch kosten spaarde, zou eerlang volbouwd zijn.

Doch die voorspoed was van korten duur. Hoemeer de tempel zijne voltooijing naderde, des te hooger steeg

de overmoed der Mormonen. Zij gaven, evenals vroeger, te verstaan, dat, naar de voorspellingen, de tijd nabij was, waarop zij over heel de wereld zouden heerschen. De hierdoor verbitterde bevolking van Illinois begreep, dat die wereldbeheersching met haar zou moeten beginnen, en „uitdrijving der Mormonen" was ook hier de algemeene leus. Daarbij beschuldigde men hen openlijk van plundering en diefstal, vooral van vee, zoodat, zeide men, Nauvoo eene groote bewaarplaats van gestolen goederen was geworden; verder legde men hun ten laste: dat valsche munters, roovers en zelfs moordenaars te Nauvoo eene veilige schuilplaats vonden; en dat de raad dier stad geene wettelijke vervolging der misdadigers binnen de grenzen van haar regtsgebied toestond.

Bij dien dreigenden staat van zaken werd nu, in Januarij 1845, te Nauvoo eene volksvergadering belegd; eenigen wilden hunne constitutionele vrijheid en hun eigendom tot het uiterste verdedigen; de einduitslag evenwel der beraadslagingen was: voor alsnog verzoenende maatregelen te beproeven. Opzigtens de beschuldigingen gaf men toe, dat er vele misdadigers naar Nauvoo gekomen waren, in den waan van daar veilig te zijn voor vervolging; maar dezulken, zeide men, waren nooit in de Mormoonsche gemeente opgenomen, en bij opeisching altoos uitgeleverd. De raad der stad verpligtte zich, haar zooveel doenlijk van die personen te zuiveren. De goeverneur van Illinois van zijnen kant sprak in een openbaar adres aan de bevolking van dien Staat ten gunste van de Mormonen als ligchaam, en vermaande allen tot vrede en eerbiediging der wetten. Desniettemin leefden de Mormonen het gansche jaar tot October toe in gedurigen strijd met de omliggende bevolking, welke

hun geen rust liet, en zelfs in 't graafschap Handcock hunne huizen en graanvelden vernielde en in brand stak. Meermalen ook hadden er bloedige schermutselingen plaats; thans verbonden zich de negen graafschappen rondom Nauvoo, om de Mormonen óf goedschiks tot het vertrek te bewegen, óf hen met geweld te verdrijven. Na lange onderhandelingen beloofden de Mormonen, in den loop des volgenden jaars te zullen vertrekken, zoodra eene in het voorjaar vooruitgezonden schaar voor hen aan de overzijde van het Rotsgebergte een nieuw vaderland zou gevonden hebben. Tot zoolang moest men de teruggeblevenen te Nauvoo laten blijven. Dit besluit werd bij rondgaanden brief van den hoogen raad der kerk aan alle Mormonen bekend gemaakt.

Ofschoon de uittogt uit Illinois beslist was, bouwden de heiligen toch den tempel af; want aan die voltooijing en inwijding hechtten zij een geheimzinnig gewigt, en beschouwden het als een heiligen godsdienstpligt, al zou ook hun heiligdom dadelijk weder vernield worden. In de maand Mei 1846 was het gebouw afgewerkt en geschiedde de inwijding met de meest mogelijke plegtigheid. De inwendige inrigting er van was een zinnebeeld van de rangordening der ambten en waardigheden in de kerk. In de benedenverdieping, nabij den ingang, stond het groote doopbekken. De torenspits was gekroond met een bazuinblazenden engel van verguld metaal. In den voorgevel las men:

HET HUIS DES HEEREN,
gebouwd door de Kerk van Jezus Christus
van de heiligen der laatste dagen.
HEILIGHEID DEN HEERE.

Daags na de wijding voerde men dadelijk alle beweeg-

bare versierselen en heilige gereedschappen weg, om den heidenen niets dan het gebouw met zijne naakte muren in handen te laten. Van dezen tempel, waaraan zooveel geld en arbeid was te koste gelegd, is thans niet meer dan een ruwe puinhoop over [1]).

Volgens de gesloten overeenkomst zou de voorhoede der Mormonen in de lente van 1846 Nauvoo verlaten; doch de vijandige houding der bevolking van Illinois dwong haar, reeds op den 3 Februarij, nog in het strengste van den winter, den vastgevroren Missisippi over te trekken. Wij kunnen al de ellenden niet beschrijven, welke deze eerste afdeeling van 1600 personen eerst door de koude, toen door den dooi op haren togt door de eindelooze prairiën ondervond, om ergens in het onbewoonde Oregon-gebied eene plaats voor eene nieuwe vestiging te zoeken. Velen bezweken van uitputting, ziekte en gebrek. Nogtans bij al hun nood, vergaten zij de broeders niet die hen later op dien weg moesten volgen. Op eenige plaatsen in de woestijn bebouwden zij eene hoeveelheid lands, bezaaiden het met koren, uit hun eigen mond gespaard, omheinden het, en bouwden er blokhuizen bij, opdat de hunnen, die in het najaar denzelfden togt hadden af te leggen, een rijpen oogst en eene schuilplaats mogten vinden. Hierin echter bedrogen zij zich.

---

1) Na de Mormonen vestigde zich te Nauvoo eene Fransche volkplanting onder leiding van Cabet, waardoor evenwel de stad niet voor toenemend verval behoed bleef. In 1848 werd de tempel uit baldadigheid in brand gestoken; in 1850 wierp een orkaan omver wat nog staande was gebleven. De engel met de bazuin kwam toevallig in handen van Barnum, die er zijn museum van rariteiten mede verrijkte.

De vijanden der Mormonen hadden slechts gewacht, totdat de voorhoede, uit de sterkste mannen met hunne gezinnen bestaande, genoeg verwijderd zoude zijn, om hunne aanvallen op de teruggeblevenen te hervatten. Reeds daags na de tempelwijding verliet eene groote afdeeling der vervolgde heiligen de stad. Hunne karavaan, met reis- en vrachtwagens, vormde een onafzienbaren stoet, waarvan het begin reeds lang in 't verschiet verdwenen was, toen de laatsten, van de overzijde van den Missisippi, nog eens hunne treurige blikken naar de stad en den tempel terugwendden. Sedert dien tijd hadden er gedurige verhuizingen van grootere en kleinere afdeelingen plaats, totdat op den 17 September 1846 de laatste bevolking van 640 personen, na een beleg en bombardement van drie dagen, uit de stad verjaagd werd.

In de maand Junij hadden de eerste landverhuizers den Missouri bereikt. Daar besloten zij eenige rust te nemen, en andere afdeelingen af te wachten. Zij waren aangekomen bij een aantal heuvels, Council-Bluffs genaamd, in het gebied der Pottawattamies of Owaha-Indianen. Hier vonden zij grond tot het bouwen van eenig graan, en sloegen aan de heuvels hunne tenten op. Juist was de oorlog tusschen de Vereenigde Staten en Mexico uitgebroken. Een afgevaardigde van het gouvernement, kapitein Allen, kwam de daar pas gelegerde Mormonen een contingent van manschappen voor de Unie vragen. Niets kon hun minder welkom zijn; zij bragten evenwel een corps van 500 man bijeen. Onderwijl kwamen er van tijd tot tijd nieuwe afdeelingen aan, en gaarne hadden zij den verderen weg van den Missouri naar het Rotsgebergte nog vóór den winter afgelegd; wijl dit echter onmogelijk was, sloegen zij tusschen den

Missouri en de Nebrasca, in den omtrek van Council-Bluffs, hunne legerkampen op, om aldaar te overwinteren. Ook hier hadden zij nog allerlei ongemakken, aanstekende koortsen, die velen wegraapten, en menige behoefte te verduren.

Vroeg in het volgende jaar, den 14 April 1847, ging eene uitgelezen afdeeling Mormonen, 143 man sterk, onder aanvoering van Brigham Young en zijne beide medepresidenten, op weg naar het Rotsgebergte, om het pad te banen en de plaats der vestiging aan te wijzen. Zij reisden met den meest mogelijken spoed, doch het moeijelijkste gedeelte der reis begon, toen zij aan het Rotsgebergte kwamen. Daar moesten zij door enge bergpassen, menigmaal digt begroeid met houtgewas, dat eerst weggeruimd moest worden, den weg voor zich en hunne zeventig wagens openen. Eindelijk na een togt van ruim drie maanden, op den 21ⁿ Julij, bereikten de eerste Mormonen de uitgestrekte vallei, aan welker noordelijk uiteinde het groote Zoutmeer gelegen is. Drie dagen later kwam de president met de overige leden van het hoofdbestuur aldaar aan.

Dit schoone, afgezonderde, moeijelijk toegankelijke dal werd terstond tot woonplaats voor de gemeente der heiligen bestemd. Het ligt meer dan 4000 voet boven de oppervlakte der zee, midden in de bergen, waarvan de noordelijke het Rotsgebergte, de zuidelijke het Sneeuwgebergte heeten. Op die bergen ontspringen vele rivieren, welke deels oostelijk in de Platte en den Missouri, deels westelijk in den Colorado en de Columbia uitloopen. In het dal zelf zijn verscheidene koude, warme en heete bronnen. Langs de zijden der bergen is bouwgrond, die met eenige kunstmatige bevochtiging buitengemeen vrucht-

baar te maken is. In de nabijheid vindt men overvloed van hout; de luchtsgesteldheid is warm, droog en gezond.

Dadelijk na de aankomst werd bezuiden het groote Zoutmeer de plaats voor de aldaar te bouwen stad afgebakend, het terrein in blokken van tien morgen verdeeld, een blok voor den tempel en verdere grond voor andere openbare gebouwen afgezonderd. Men ging nu terstond aan den veldarbeid, en na bebouwing van honderd morgen lands, trok men de achtergeblevenen te gemoet. Voor zoo groot eene menigte was de reis door het gebergte hoogst bezwaarlijk; doch toen zij de laatste keten overgetrokken waren en het heerlijke dal met het meer voor zich zagen, was alle moeite en ramp vergeten. En te meer nog vergeleken zich de heiligen na die gedurige omzwervingen met het aloude Godsvolk, en verkwikten zich met de gedachte, dat zij thans uit de hand hunner vijanden verlost waren, en eindelijk de tijd van rust en heil in een ander „Beloofd land" voor hen gekomen was.

De nieuwe vestigingsplaats der Mormonen ligt in het land Utah, dat bij hunne eerste aankomst nog aan Mexico behoorde, maar door het verdrag van 1848 aan de Amerikaansche Unie kwam en door zwervende Indianenstammen bewoond werd. Het is bijna zoo groot als geheel Frankrijk; doch de Mormonen bezetten alleen het oostelijk gedeelte; zij hebben den naam Utah in dien van Deseret, „het land der honigbij", veranderd. De bergreeksen, waartusschen Utah ligt, worden hier en daar dwars doorsneden van diepe en enge passen, „kanyons" geheeten. Deze bergpassen of kanyons vormen de wegen, waarlangs de reizigers zich over land naar Californië begeven, zoodat de heiligen met personen van allerlei

natiën in aanraking komen. Digt bij het groote Zoutmeer hebben zij hunne hoofdstad gebouwd, welke door hen Nieuw-Jerusalem, door de anderen de Zoutzeestad genoemd wordt.

In den nazomer van 1847 kwamen zich verscheidene afdeelingen Mormonen in het Zoutzeedal vestigen; anderen bereikten het in den loop van 1848, zoodat er tegen het einde van dat jaar omstreeks 6000 vereenigd waren.

Aanvankelijk hadden zij met vele moeijelijkheden te kampen. Zwermen van insekten, veel gelijkende op de sprinkhanen van Egypte en Syrië, kwamen in de lente het pas ontkiemend graan verslinden. Te vergeefs zocht men de akkers te beschermen, de insekten te verjagen, of het verwoeste op nieuw te bezaaijen. Toen namen de heiligen hunne toevlugt tot het gebed; en zie! zwermen van vogels daagden uit het Zuiden op en verslonden op hunne beurt het vernielend gedierte. Evenwel zij herinnerd, dat die plaag met dat wonder zich elk jaar herhaalt en een natuurlijk verschijnsel blijkt te zijn. De aldus geredde akkers gaven zulk een overvloedigen oogst, dat reizigers, welke over land naar Californië trokken, zich bij de Mormonen goedkooper van koren konden voorzien dan in het fort Laramie, hetwelk vierhonderd mijlen digter bij de bewoonde streken gelegen is.

Een ander gevaar bedreigde de nieuw gevestigde gemeente. Het bovenvermelde corps soldaten, dat voor den oorlog tegen Mexico geleverd was, kreeg zijn ontslag op hetzelfde tijdstip en de eigen plaats in Californië, waar destijds het eerste goud ontdekt werd. Zelfs beweert men, dat de eerste goudontdekkers Mormonen waren. Toen nu vele leden der sekte met hunne schatten bij hunne arm

gebleven broeders in het Zoutzeedal terugkwamen en verhaalden, hoe die rijkdommen, op naauwelijks honderd vijftig mijlen afstands, zoo maar van den grond waren op te rapen, scheen de goudkoorts ook de nieuwe bewoners te zullen medeslepen. Door verstandige maatregelen echter der opperhoofden, bleef het bij eenige honderden, welke er heengingen, maar met den raad om zich voor goed van de gemeente te scheiden. Later nogtans zijn op bevel van het kerkbestuur van tijd tot tijd kleinere afdeelingen naar de goudmijnen gegaan, om der gemeente haar aandeel in den buit te verschaffen.

Eene der eerste zorgen van de Mormonen was, zich bij de roodhuiden of wilde Indianen te doen eerbiedigen. In den beginne kwamen zij met hen minder in aanraking, wijl hunne vestigingsplaats op onzijdigen, aan niemand toebehoorenden grond lag, welken de Utahs en de Slangengravers bij hunne onderlinge vijandelijkheden gewoonlijk tot slagveld kozen. Doch toen de heiligen zich ten Noorden en ten Zuiden uitbreidden, kwamen zij aan plaatsen, waarvan de Utahs uitsluitend het visch- en jagtregt meenden te hebben. In der minne was het geschil niet te vereffenen, en moest nu door den oorlog beslist, waarin den Indianen eene duchtige kastijding toegebragt en eerbied voor de nieuwe bewoners ingeboezemd werd. Liever echter wilden de heiligen op vreedzamen voet met hen verkeeren en hen aan hunne gemeente toebrengen. Werkelijk leeft reeds een jeugdig aanvoerder met een aantal volgelingen als kolonist in hun midden, en een der invloedrijkste hoofden der Indianen is thans hun vriend en bondgenoot.

Eene tweede zorg der Mormonen was de regeling hunner betrekking tot de Amerikaansche Unie. Zoodra Utah

in dezer bezit kwam, deden zij aanzoek bij het Kongres, om als soevereine staat onder den naam van Deseret in het verbond der Amerikaansche Staten te worden opgenomen. Het Kongres beschikte afwijzend, maar nam in 1850 een besluit, waarbij de door de Mormonen bezette landstreek tot een *territoor* (*territory*), onder den naam van Utah, gemaakt en als zoodanig in de Unie opgenomen werd. Wijl echter een territoor veel lager van rang en afhankelijker is dan een staat [1]), streven deszelfs bewoners er met alle kracht naar, om zich door het vereischte getal van 60,000 inwoners tot een zelfstandig gemeenebest te verheffen, ten einde zelven hunne regeringsbeambten te kunnen kiezen, hunne eigene wetten te maken en die constitutie aan te nemen welke zij het meest voor zich geschikt achten. De president der Unie, Fillmore, die het regt had om voor Utah een goeverneur, en des verkiezende een „ongeloovige" te benoemen, vermeed alle moeijelijkheid, door den president der Mormoonsche kerk, Brigham Young, tot goeverneur aan te stellen, en van de zes overige territoriale regeringsposten drie aan gemeenteleden te geven. De drie anderen vonden als „heidenen" bij de kinderen Gods niets te doen, en togen van zelven heen, waarop ook zij door „heiligen" vervangen werden.

Terwijl de betrekkingen naar buiten voorshands aldus geregeld werden, ontwikkelde zich de nieuwe staat met

---

1) Volgens de Amerikaansche constitutie worden de voornaamste regeringsbeambten van een territoor niet door de inwoners, maar door den president der Unie benoemd. De besluiten der plaatselijke wetgevende magt zijn van geener waarde, zoolang zij niet bekrachtigd zijn door het Kongres. De eigendom van den grond behoort aan de regering der Vereenigde Staten.

alle kracht. IJverig zette men den bouw der Zoutzeestad of Nieuw-Jerusalem voort; ook andere steden rezen weldra omhoog: Ogden, Provo, Cedar-city; Fillmore, een vlek, is de zetel van de wetgevende magt en het hoog geregtshof; Grantsville, Nephi, Manti, Payson, Parowan zijn niet meer dan dorpen. De hoofdstad is thans reeds eene der schoonste steden van de Vereenigde Staten en telt 16,000 inwoners. Verder is er eene kolonie gevestigd in de Tuilla-vallei, dertig mijlen westwaarts van de hoofdstad, en eene te San Bernardino in Californië. Behalve het stadhuis en het voorloopig bedehuis, heeft Nieuw-Jerusalem nog weinige voltooide openbare gebouwen. Er zijn echter eenige ruime voorraadmagazijnen ter bewaring van de belastingen of tienden, die in natuurprodukten worden opgebragt. Sedert 1850 is men aan de oprigting eener universiteit begonnen, waarvoor men jaarlijks 5000 dollars afzondert; de noodige instrumenten voor eene sterrewacht zijn reeds bijeengebragt. — Kerkelijke en burgerlijke zaken zijn bij de Mormonen vereenigd. De oudsten der kerk zijn tevens burgerlijke overheden en beambten, wetgevers, en kanseliers der schatkist.

„Naar ik vernam," — schreef de Engelschman William Kelly in 1849, die dat jaar over land naar Californië getrokken en eenige dagen in de Zoutzeestad verbleven was, — „bedroeg de bevolking der stad zelve destijds nagenoeg 5000 zielen, terwijl er nog 7000 gevestigd waren in onderscheidene volkplantingen, die zich noord- en zuidwaarts tot aan de Weberrivier en het Utah-meer uitstrekken." Die gezamentlijke bevolking van 12,000 zielen was reeds in 1852 tot 30,000 geklommen, en genoot algemeene welvaart. Met het goud uit Californië is een emigratie-fonds opgerigt, dat nieuwe gemeenteleden, door

Mormoonsche zendelingen aangenomen, voor de reis naar Nieuw-Jerusalem te hulp komt. Want, gelijk we reeds opmerkten, 't is voor de Mormonen van het grootste belang, zoo spoedig mogelijk het vereischte getal van 60,000 te bereiken, ten einde een zelfstandigen staat te kunnen uitmaken. Naar alle kanten dan gingen hunne zendelingen uit, om volgelingen te winnen. En daar er zich onder de Mormonen menschen uit alle natiën bevinden, hebben zij alligt inboorlingen van dat land, waar zij een zendingspost willen vestigen, of althans een tolk, dien zij aan de zendelingen toevoegen. Zoo hebben zij ook spoedig hunne traktaatjes in velerlei talen en het boek Mormon o. a. in het Fransch, Duitsch, Italiaansch, Deensch, en Polynesiesch overgebragt. Onvermoeid zijn zij in hunne prediking, en maken van alle gelegenheden gebruik; zij rigten zich zoowel tot de zinnelijke neigingen als tot de geestelijke behoeften hunner hoorders en beloven hun bij tijdelijke welvaart ook eeuwige zaligheid. De Mormonen hadden in 1855 zendingsposten in de voornaamste landen van Europa; in Hindostan, in Siam, China, en op het eiland Ceylon; in West-Indië, Guiana en Chili; in Australië en op de Sandwich eilanden. — In Frankrijk, Zwitserland, Duitschland zijn de zendelingen weinig geslaagd. Op de Sandwich eilanden en in Denemarken maakten zij veel opgang, doch het meest in Engeland. Van het Mormoonsche weekblad: *De ster des duizendjarigen rijks*, dat te Liverpool uitkomt, worden 25,000 exemplaren verkocht. Die sekte scheen in 1855 aan de Engelsche geestelijkheid en onderscheidene genootschappen voor inwendige zending gewigtig genoeg toe, om haar breedvoerig te wederleggen, blijkens het in dat jaar te Londen verschenen werk: *Het Mormonisme, getoetst aan de rede en de*

II. Schrift, en opgedragen aan het Londensch genootschap voor inwendige zending.

De uitnoodiging om naar Amerika over te komen, is door een groot aantal Mormonen in Europa opgevolgd, ofschoon geene stad ter wereld, de hoofdstad van Thibet welligt uitgenomen, moeijelijker te bereiken is dan het Nieuw-Jerusalem der Mormonen in het Rotsgebergte [1]). En toch berekent men, dat er van 1837—1851 ongeveer 17,000 Mormonen uit Engeland naar Amerika verhuisd zijn. In 1853 gingen er 2609 Mormonen van Liverpool naar Amerika onder zeil, waarvan 297 Denen, de overigen Britten. Slechts 400 dezer maakten de reis op kosten van het emigratie-fonds. Voor 1855 en de naastvolgende jaren schat men het gemiddeld getal op 3000 in 't jaar.

In het Zuiden maken de Mormonen over het geheel weinig proselieten; in Spanje en Italië tellen zij slechts eenige honderden aanhangers; de meesten winnen zij in het Noorden, doch slechts uit de onbeschaafdste klasse. Koppenhagen alleen heeft 1208 leden dier sekte, dat is, het tiende gedeelte der bevolking. In 1859 schatte men het getal Mormonen in Utah op 80,000; volgens anderen beliep

---

1) „Na eene vervelende zeereis met de pakketboot van Liverpool naar Nieuw-Orleans, — schrijft de heer Wolff — moeten de landverhuizers met de Missisippi-stoomboot van daar naar St. Louis reizen, wat een afstand is van 1300 mijlen. Eene verdere reis van 8000 mijlen brengt hen naar de Mormoonsche kolonie bij Council-Bluffs, ter plaatse waar de Missouri en de Nebrasca zich vereenigen. Van hier hebben zij eene reis van drie maanden met wagens door de woestijn te maken, alvorens zij het oord hunner bestemming bereiken." — Te Liverpool bestaat sedert lang een Mormoonsch landverhuizers-bureau. Het emigratie-fonds, dat in 1853 34,000 dollars rijk was, verstrekt aan minvermogenden de noodige gelden in voorschot.

het 90,000, en zou het aldaar thans nagenoeg 100,000, en over de geheele wereld te zamen bij de 200,000, ja volgens sommigen niet verre van de 300,000 bedragen [1]). Hunne zendelingen en volkplanters zijn nog altoos aanhoudend en ijverig in de weer, om nieuwe leden te winnen [2]).

In 1858 heeft de president der Vereenigde Staten Buchanan de Mormonen gedwongen, de autoriteiten der Unie te erkennen, een Amerikaansch goeverneur in hun midden te ontvangen, en zich als bewoners van een *territory* te laten besturen. Thans hebben zij wel veel meer dan het wettelijk getal van 60,000, om met de overige Staten der Unie als een onafhankelijke Staat erkend te worden; doch wegens de veelwijverij, welke

---

1) Remy geeft voor 1859 deze statistiek:

Utah	80,000
Vereenigde Staten en Californië	40,000
Brittannische eilanden	33,000
Australië, Nieuw-Zeeland, Sandwich-eilanden, Taiti en andere eilanden van Oceanië	10,000
Canada en Engelsch Amerika	8,000
Scandinavië	5,000
Duitschland en Rusland	3,000
Zuid-Amerika en de Antilles	2,000
Zwitserland en Piemont	1,500
Frankrijk	500
Andere landen (Asië en Afrika)	3,600

te zamen 186,000; de meesten evenwel geven thans een veel hooger cijfer op.

2) Zoo schreef men den 3 Augustus jl. uit Londen, dat er voor eenige dagen eene missie van 300 Mormonen te Liverpool aangekomen was, met het doel om door prediking en andere middelen proselieten te maken; — en den 25 September ll. meldde men uit den Helder, dat er zich hier te lande twee zendelingen der Mormonen bevonden met het doel om aanhangers te winnen en tot verhuizing naar Noord-Amerika over te halen. Zie *de Tijd*, N.-H. C., van 6 Augustus en 28 September 1861.

zij blijven voorstaan, schijnen zij in hunne aanzoeken niet te zullen slagen. Althans, we vernamen nog niets van zoodanige erkenning, maar wel dat de kamers der afgevaardigden te Washington den 15 April van het vorige jaar met eene meerderheid van 149 tegen 60 stemmen een wetsontwerp *ter wering van de polygamie* hebben aangenomen. Het senaats-komite had wegens den toen dreigenden (en later uitgebroken) oorlog den tijd niet, om het rapport op te maken. Voor eenige jaren reeds was de verontwaardiging in de Vereenigde Staten over de veelwijverij in Deseret zoo groot, dat verscheidene dagbladen openlijk op eene des noods gewapende tusschenkomst der regering in deze zaak aandrongen [1]).

Zoo ziet men bij den voorspoed der Mormonen reeds meer dan eene oorzaak, die vroeger of later hunne welvaart zal storen. Door de veelwijverij, die inzonderheid onder de voornaamste gemeenteleden heerscht, is het meerendeel hunner kinderen voor de Amerikaansche wet onecht, hetwelk in 't vervolg groote verwikkelingen ook in erfvorderingen veroorzaken kan.

Zijn zij al voor het oogenblik door hunne afgezonderde ligging voor bestrijding van buiten beveiligd: zij moeten aldra toch met anderen in gedurige aanraking komen, zoowel door het toenemend verkeer over land tusschen Noord-Amerika en Californië, als door de Europesche bevolking der Vereenigde Staten, die zich al verder en verder westwaarts uitstrekt, en hen, ook door hunne eigene verbreiding, in het eind moet bereiken. Laten zij

---

1) Op het laatst van 1858 waren er in Utah 3,617 mannen met meer vrouwen; 1,117 hunner hadden er vijf of meer. Hun president-profeet, Brigham Young, had in 1855 reeds 50 vrouwen getrouwd.

dan, gelijk vroeger, hunne aanspraken op kerkelijk-politieke alleenheerschappij gelden, zij zullen weder met de overige wereld in strijd geraken, en, willen ze niet verdrukt of verdreven worden, hunne kerkelijk-maatschappelijke inrigting en hiermede heel hun wezen moeten veranderen. Daarbij kan het niet anders, of de reeds meermalen uitgebroken verdeeldheden zijn andermaal te wachten, vooral ook door de vele er heen gestroomde gelukzoekers, en door de verontzedelijking der jeugd, die, in gevolge de veelwijverij, gansch verwaarloosd en van den beginne in alle geheimen der zonde ingewijd, hand over hand toeneemt en het ergste doet verwachten. We behoeven niet te zeggen, dat ook hun godsdienststelsel niet van dien aard is, dat het de proef des tijds kan doorstaan.

Wat thans de Mormoonsche leer en kerkinrigting is, hebben we nog in een volgend opstel beknopt uiteen te zetten.

GESCHIEDENIS DER KERKGEZANGEN

BIJ

DE HERVORMDEN IN NEDERLAND [1]).

Als wij de geschiedenis van het Evangeliesch gezang bij de openbare godsdienstoefeningen der Hervormden in Nederland willen kennen, moeten wij, zegt Dr. B. Janssonius, beginnen met te wijzen op de vertalingen van Luther's *Onze Vader* en de *Twaalf geloofsartikelen*, maar vooral op den *Bedezang voor de predikatie*, welks woorden niet, zooals de psalmen en de andere gezangen, aan de letter der Schrift ontleend zijn.

Dat berijmd gebed, door Utenhove vervaardigd, was weldra zeer geliefd en „niet van de lippen zijner geloofsgenooten te weeren". Datheen nam het op. De Dordsche synode van 1574 liet het gebruik er van aan de keuze der predikanten over, en ofschoon vier jaren later door eene nationale kerkvergadering alle gezangen welke niet in de H. Schrift stonden, verboden werden, „is dit gebed steeds met stichting gezongen".

Dit gezang, zegt de heer B. Janssonius, „hetwelk door vele, met ons in vroegeren tijd het naauwst verbondene Hoogduitsche gemeenten tot op heden wordt gebruikt,"

---

[1]) Zie onze voorlaatste aflevering, bladz. 84 vv.

is het eerste der Nederlandsche Hervormde Kerkgezangen te noemen, en luidt in zijne gebrekkige taal aldus:

O God die du onss vader bist,
Door Jesum Christ,
Gheef dynen Gheest ons allen ghemein,
Die ons ter waerheyt leyde,
Verhoor ons doch te deser stondt:
Open den mondt
Dyns dienaers, dat hy dyn woord reyn
End vrymoedig wtbreyde.
Daertoe, o Heer, ghenadelick
Open ons hert end ooren,
Dat wy dat hooren vlytelick
End trauwelick bewaren
Opdat wy moghen vruchtbaerlick
Dyn lof altyd verklaren.

Het liet zich echter, naar hetgeen men met de orgels voorhad, niet aanzien, dat dit eerste gezang door andere zou worden gevolgd. Had toch de burgerlijke overheid de kerkorgels niet in bescherming genomen, ze waren zoomin als de beelden en altaren gespaard; zij redde ze gelukkig en wilde ook, dat ten minste na de godsdienstoefeningen het volk zich in het orgelspel zou verlustigen. Maar „de Leeraren en Opzieners der gemeente" waren met het orgelspel gansch niet ingenomen. In Zwitserland had men reeds in 1524 de orgels uit de kerken verwijderd; het ongunstig oordeel, door Calvijn er over uitgesproken, kon hier niet zonder invloed blijven. De zooeven genoemde synode van 1574 had het orgelspel na de godsdienstoefening niet alleen als in strijd met de Schrift, I Cor, XIV, 19, veroordeeld, maar ook als nadeelig voor de pas genoten stichting en als bevorderlijk voor het bijgeloof, geheel verwerpelijk gekeurd. Vier jaren later had

de algemeene kerkvergadering van Dordrecht besloten: „dat de orgels, gelijk ze voor een tijd geduld waren, „alzoo met den eersten en op 't allervoegelijkste, moesten „weggenomen worden." Dit doel werd door vele predikanten ijverig nagejaagd, die echter niet slaagden, wijl de regering, gelijk we reeds zeiden, de zorg voor de orgels op zich nam, en ze voor en na de godsdienstoefeningen of op bepaalde dagen in de week liet bespelen. Doch onder kerktijd was het orgel tot zwijgen veroordeeld.

Was de Calvinistische geest aldus tegen het orgelspel gestemd, hij kon gevolgelijkerwijs voor onschriftuurlijke gezangen niet gunstig wezen. Die zekere „vrijzinnigheid" van 1574 was bij de meerderheid van de leden der nationale synoden te Dordrecht in 1578, en te Middelburg in 1581 niet meer te vinden, waar immers het vonnis werd geveld: „De Psalmen Davids *alleen* zullen in de kerken gezongen „worden, terwijl weggelaten moeten worden de gezangen, „die in de H. Schriften niet gevonden worden." Hetzelfde bepaalde in 1586 de nationale synode te 's Hage; en de vergadering van staatslieden en predikanten, die in dezelfde stad in 1591 eene kerkordening ontwierp, toonde geheel denzelfden geest.

Geen ander beginsel ook was Filips van Marnix toegedaan. In den eersten druk zijner psalmberijming nam hij de vertalingen, door Utenhove aan het Hoogduitsch ontleend, zonder verandering over, zooals hij ze achter Datheens psalmboek vond. Maar behalve de tien geboden, naar Datheen, welke hij mede opnam, vindt men bij hem nog eene berijming van eigen hand, naar den Hebreeuwschen tekst; waarachter hij in zes vierregelige verzen den hoofdinhoud der geboden (naar Mt. XXII, 37 vv.) en het einde en de nuttigheid der wet voorstelt volgens

Rom. III, 19—22. Ook van het *Onze Vader* en de Twaalf geloofsartikelen leverde hij eene eigen vertaling, gelijk mede eene oorspronkelijke bewerking van de drie gewone lofzangen des Evangelies. Elf jaren later gaf hij in plaats van het vroeger aanhangsel, waarin hij ook de gezangen van anderen had opgenomen, een geheel boek der heilige *schriftuurlijke* lofzangen, waarvan er veertien aan het Oude en zeven (waaronder de tien geboden en de twaalf geloofsartikelen!) aan het Nieuwe Testament ontleend zijn.

In dien bundel werd Utenhove's bedezang niet eens meer geduld; want Marnix was van meening, „dat er in Gods gemeente gantschelijk niets mocht worden ingebracht, noch gezongen, noch gelezen dan hetgeen uit de heilige geloofwaardige schriften des O. en N. T. eigenlijk getogen is." Anders toch zou ieder naar zijn eigen zin willen gaan bidden en zingen, en dit eigendunkelijk in de gemeente Gods invoeren. — Wanneer wij een man als Marnix zoo hooren spreken, moeten we ons, zegt onze schrijver, niet verwonderen over den afkeer van Evangelische gezangen, die zich eeuwen lang in onze Hervormde Kerk heeft vertoond en waarvan de overblijfselen nog in onze dagen merkbaar zijn.

Niet algemeen evenwel was die vrees voor gezangen, welke door Luther en zijne vrienden gemaakt waren. Reeds een der allereerste drukken van Datheens psalmen (van 1567) heeft het *Onze Vader* naar Luther en het bovenmedegedeelde gebed vóór de preek, alsmede „een gebed voor den eten verduitscht door P. H. en een dankzegging na den maaltijd". In 1587 nam men zelfs den Ambrosiaanschen avondzang: „Christus, die du bist dag en licht" naar Luther's vertaling op. Die ook verder bijbehouden gezangen wekten bij menigeen het verlangen naar meer

feestliederen, en mannen van invloed beijverden zich om het Evangeliesch kerkgezang bij de Hervormden in te voeren. Eene synode in 1612 te Utrecht gehouden, wenschte, behalve de genoemde gezangen, „andere schriftuurlijke „lofzangen en Christelijke liedekens, handelende van Chris- „tus geboorte, besnijdenis, doop, lijden, sterven, enz. „gelijk zulks reeds de gewoonte was van sommige andere „Euangelische Gereformeerde kerken." Dergelijke gezangen zou men wenschen na voorgaande visitatie en met kennis der synode, van den magistraat en den kerkeraad van ieder plaats waar men die zal goed en stichtelijk vinden te gebruiken, op de geschikte wijze in te voeren, tot opwekking van een levendiger belangstelling in de Evangelische weldaden.

Aan dit besluit schonken de Staten van Utrecht hunne bekrachtiging, en 't werd opgenomen in de „Christelijke kerkordening der Stad, Steden en Landen van Utrecht, gearresteerd binnen Utrecht den 28 Augustus 1612", door de „Ed. Mog. Heeren Staten derzelver provincie" uitgegeven. Maar dit besluit, als van de vreedzamer Staten van Utrecht uitgegaan, vond geene algemeene goedkeuring en werd door driftige ijveraars luide afgekeurd. Drie jaren daarna kon de gemeente oordeelen over de wijze waarop men dat besluit had pogen te verwezenlijken. Er verschenen: „Hymni ofte Lofzangen op de Christelijcke feestdagen ende anderzins. mit privilegie. In 's Gravenhaghe bij Hillebrant Jacobz. Drucker Ordinaris van Ho. M. HH. Staten Generael. An°. 1615." In de opdragt aan de kerkdienaren, enz. in de provincie Utrecht, verklaren de gedeputeerden der Utrechtsche synode, hoe zij dit werk beschouwd willen hebben. Belast met het bevorderen der voorschreven kerkordening, hadden zij niet willen nalaten,

„ook ter ernstiger aanporring van vele godvruchtige personen, leden onzer kerken en onder dezelve ook lieden van goeden aanzien en qualiteit, ook van buiten de provincie, op de uitvoering van dit artikel te denken: en na rijpe beraadslaging ingesteld of doen instellen de Christelijke hymnen, schriftuurlijke lofzangen, en geestelijke liedekens, die zy hier aanboden." Men gaf ze uit, om over vorm en inhoud het oordeel in te winnen, en ze later geheel of ten deele na onderzoek en goedkeuring voor de openbare godsdienstoefeningen te bestemmen. Zij telden echter de gezangen onder de onverschillige zaken, waarvan men het al of niet gebruik aan de vrijheid der verschillende gemeenten diende over te laten. — Het wenschelijke dier invoering toonden zij uit het voorbeeld van den Heer, de uitspraken der apostelen, het gebruik der Christelijke Kerk, en uit de pogingen door verschillende Hervormde kerken in Europa aangewend, om het door Rome zoozeer misvormd kerkgezang door een waardig te vervangen. Deze laatste reden klinkt zeer zonderling in hun mond, wijl we kort daarop lezen, welk een aantal hymnen zij zelven van de Katholieke Kerk hebben overgenomen. Opmerkelijk verder is het antwoord, hetwelk zij geven op het bezwaar: dat men niets mag zingen dan hetgeen „van den H. Geest gedicht en ingegeven" is. Al de schrift, zeggen zij, is van God ingegeven en de door hen aangeboden gezangen zijn alle, wat stof en inhoud aangaat, uit de H. Schrift genomen en dus te beschouwen „als van God en Zijnen H. Geest ingegeven"!! De bedenking: dat hier menschelijke woorden en omschrijvingen worden aangetroffen, mogt toch niet, merken zij aan, gelden bij hen, die ze duldden in de psalmen en ingevoerde liederen en toestemden, dat ze voor het zingen noodzakelijk zijn.

Daarenboven: vele psalmen beelden den Christus in zijn leven en weldaden of in 't geheel niet, of van verre in schaduwen af, — „terwijl er behoefte bestaat aan lofzangen, die ons Jezus Christus van nabij als den vervuller aller profecyen doen zien en tot dank jegens God en Zijnen Zoon krachtig dringen. En waar verscheidene psalmen de kenmerken dragen van den Geest des Ouden Verbonds, hoe zou er niet veel meer versterking van Christelijke gezindheden geboren worden door lofzangen welke den Geest des N. Verbonds ademen, die den kinderen Gods is medegedeeld, en die ook nog heden ten dage de ware geloovigen vervult met de kennis van Gods wil in alle wijsheid en geestelijk verstand."

Die bundel bestond uit *acht en vijftig* gezangen; dertien voor het Kersfeest; drie voor Nieuwjaar; een en twintig voor de Lijdensgeschiedenis; zes voor het Paaschfeest; twee voor 's Heeren Hemelvaart; zes voor het Pinksterfeest, en een zevental morgen- en avondgebeden. In die eerste verzameling zijn niet minder dan *veertien* hymnen van de Katholieke Kerk, en nog een geestelijk lied uit de vijftiende eeuw.

Met geene de minste belangstelling werd dit gezangboek ontvangen; niet een enkel der groote menigte geschriften, in die dagen verschenen, gewaagt er van. Het eerste berigt daarover geeft ons acht en veertig jaren na de uitgave de Utrechtsche hoogleeraar Gijsbert Voetius, in 1663, volgens wien eene eerste proefneming in de kerk zeer ongunstig uitviel. De voorzanger hief een der gezangen aan, maar het volk zweeg, en openbaarde zulk een afkeer van deze verandering, dat men zich genoodzaakt zag haar te laten varen. Dr. B. Janssonius vindt hier veel onverklaarbaars in, en wil het niet aan den weerzin tegen de

gezangen zelven of hunnen inhoud, maar aan den gebrekkigen vorm, aan vrees voor tweespalt in die toch reeds zoo onrustige tijden, en andere redenen toegeschreven hebben, dat die eerste proeve met gezangen zoo weinig de aandacht trok en niet verder werd doorgezet. Gematigd toch, zegt hij, was de geest dier gezangen en zooals de gemeente, die voor verreweg het grootste gedeelte nog van Remonstrantsche gevoelens doordrongen was, dien wel moest wenschen. Geen strijdkreet wordt er in gehoord, het leerstuk nergens bepleit, maar veeleer de zucht naar vrede in meer dan een zang vernomen:

Na vrede wy o Heere staen,
Wilt ons dan nu begieten
Met Christi salff, dien heyl'gen traen
Van u Gena laet vlieten,
Wij bleven eeuwigh in 't verdriet,
Zoo ghy die Heyl-fonteyne niet
Tot ons en liet aff-schieten.

o Jesu Vorst in Hemel-ryck
U Kerck eens brenght te samen;
Maekt haer hoe langs meer ws gelyck,
Den Twistgeest wilt beschamen.
Verknoopt ons met der Liefden-bandt
En brenght ons in u Vaderland
In 't recht Jerus'lem; Amen.

Weldra zou men ook in Utrecht, waar men deze gezangen niet wilde, een gansch anderen toon vernemen. De predikant Bernard Busschop te Oijen in Gelderland achtte zich in 1615 geroepen, om een lofzang te schrijven, waarin de tot heden te Utrecht verkondigde leer bestreden en de leer der verkiezing verdedigd werd. Duizenden en duizenden zongen nu:

Wie sal de uitverkooren Godts verleyden?
Wie sal mij van de liefde Christi scheyden?
Wie sal mij trekken uit sijn sterke handt?
Duivel noch doodt noch doodelijke sonden,
Sal ooit soo sterk of magtig sijn bevonden
Dat se mij nemen sal dit seker pandt.

Wees men van de andere zijde, en niet ten onregte, op het gevaarlijke der leer: dat geene doodelijke zonden den uitverkorene uit de hand van Christus konden trekken, de verzen werden er niet minder om gezongen, de triomf der hier uitgesproken leer werd er niet door vertraagd. Nog slechts drie jaren, en regeringsleden, die met de synode van 1612 den vrede zochten te bevorderen, maakten plaats voor mannen van een tegenovergesteld beginsel. De predikant Jacobus Taurinus voelde zich gedrongen, de stad Utrecht en den haat zijner magtige tegenstanders te ontwijken. En nog een jaar later — en zeven predikanten uit de stad Utrecht werden om hunne Remonstrantsche gevoelens uit hunne bediening ontslagen. Het Sticht, waar men in 1618 slechts vijf contra-remonstrantsche predikanten telde, zag in plaats van al de overigen zich andere leeraars gegeven, die tot het bestrijden van den vroeger hier heerschenden geest geroepen waren. Busschop trad op onder de nieuw benoemde leeraars van Utrecht. De predikant van Vleuten, Dirk Rafaels Camphuysen, wien de heer B. Janssonius eene naauwe betrekking tot den gezangbundel toeschrijft, was onder de veroordeelden.

Zoo zijn we genaderd tot hetgeen de Dordsche synode in 1619 aangaande den kerkzang heeft bepaald. Honderd vier en vijftig zittingen had zij aan de vaststelling der

leer gewijd, en kwam nu bijeen om te beraadslagen over de kerkordening, in de nationale synode te 's Gravenhage in 1586 opgesteld. Het 62e artikel, destijds bepaald, zou ook nu, na drie en dertig jaren, en lang nog ten regel voor de Nederlandsche Hervormde Kerk gelden; het luidde aldus:

„In de kerken zullen alleen gezongen worden de 150 psalmen Davids, de tien geboden, het gebed des Heeren, de artikelen des geloofs, de lofzangen van Maria, Zacharias, Simeon. Het gezang: o God die onze Vader bist, enz. wordt in de vrijheid der kerken gelaten, dat ze 't zelve gebruiken of niet, zoo als zy 't goedvinden. De rest van de gezangen zal men uit de kerken weeren en zoo er eenige alreede in de kerken zijn ingevoerd, zullen die op de gevoegelijkste wijze nagelaten worden" [1]).

De gehechtheid aan de weinige hier genoemde liederen, aan het Hoogduitsch ontleend, moet dus bij vele gemeenten wel groot geweest zijn, dat zelfs deze synode in 1619 zich niet krachtiger deed hooren. Haar voorzitter Bogerman, wiens woord wet was geweest, verwachtte zeker, dat de Staten van Friesland hem in de uitvoering der kerkordening zouden steunen. Deerlijk echter bedroog hij zich; want toen hij op den landdag verslag had gedaan van het verhandelde, beschuldigden hem zijne medeafgevaardigden luide van heerschzucht en aanmatiging, zoodat hij, zeide men, zelfs zijne bediening onwaardig moest worden gerekend. Vruchteloos spande hij alles in, om bij hen de Dordsche kerkordening te doen aannemen; vruchteloos ook zocht hij kort daarna op de Friesche synode zijne ambtgenooten

---

1) Zie Art. 69 van de Kerkordening in de *Nahandelingen der Dordsche Synode.*

tot medewerking te bewegen. De gemeenten bleven van de in 't psalmboek opgenomen gezangen gebruik maken; het *Kyrieleis*, sedert lang door de Friesche Hervormden aan het einde van oude Kers- en Paaschzangen aangeheven, is door Bogerman niet verbannen, maar werd nog tot voor eene eeuw hier en daar gehoord Negentien jaren na de Dordsche synode maakten de Staten van Drenthe eene nieuwe kerkorde, en ook daar bleek geene afkeuring, maar veeleer genegenheid voor de oude gebruikelijke gezangen, gelijk mede de Hervormde gemeente te Groningen hiervan nog in de tweede helft der zeventiende eeuw het bewijs gaf. Dit echter gold slechts de enkele gezangen, welke achter het psalmboek waren opgenomen: de vrij algemeene afkeerigheid van nieuwe kerkgezangen duurde een geruimen tijd voort. Eerst in het begin der achttiende eeuw zien we weder eene poging aangewend, om de Hervormde gemeente met kerkelijke liederen te verrijken.

In 1708 zond de boekverkooper François Halma zijne *Heilige Feestgezangen* in het licht en vertaalde vervolgens de gezangen van den Zwitserschen hoogleeraar Pictet. Tijdens de uitgave bezocht hij den Haarlemschen predikant Nicolaas Schuuring, die zoowel als hij voor den kerkzang was. De door hem aangevoerde redenen verdienen opmerking. 't Is bij meer ook de gewone klagt, welke we reeds zoo dikwerf vernamen, dat de psalmen „in zouteloos rijm" gevat, door de gemeente zoo weinig verstaan en met zoo weinig stichting gezongen werden:

Het is hoogst noodig en wenschelijk, verklaart Schuuring, dat onze Nederlandsche Kerk de Geneefsche en van ouds de Hoogduitsche navolgt. Verdient het geene afkeuring, dat wij onder het vervulde Evangelie, niet dan de gezangen der oude kerk, die onder de schaduwachtige

dienst van Moses geboren zijn en daarop veelal betrekking hebben, in onze gewone kerkdienst moeten zingen? Die gezangen — zij worden door de minsten verstaan. Zonder nadenken en gevoel, zonder stichting voor het gemoed, waartoe alle godsdienstoefeningen zeker ingerigt moeten zijn, zingt men de Psalmen in zouteloos rijm. Kunnen wij, zegt hij, niet op Evangelischen trant van al de hoofdwaarheden en verborgenheden des geloofs, God ter eer, lofzangen en schriftuurlijke liederen zingen? Hij wees zijnen vriend op de behoefte aan gezangen over de *waarheden des Christendoms*, naar de orde van den *Heidelbergschen Kathechismus*. De invoering van zulke gezangen, op den wettigen weg onderzocht en goedgekeurd, werd, volgens Schuuring, geboden door de verlegenheid, waarin het gebrek aan geschikte verzen, die op de behandelde zaak in den Katechismus juist passen, zoo menig predikant gedurig brengen moest. Van eene berijming van den Kathechismus schrikte Halma, en waarlijk niet zonder reden; op Schuuring's aandrang echter beproefde hij het en was over zijnen arbeid zelf eer voldaan dan zijn Haarlemsche vriend, die hem opmerkte, hoe hij al te zeer den toon des leeraars aangenomen, en dien van dankzegging en gebed voorbijgezien had. Hij schreef dan bij de 52 gezangen over de H. Waarheid des Christendoms even zoovele zielzuchtingen naar de orde van den Heidelbergschen Katechismus; aldus ontstond zijn *Gereformeert Gezangboek over de voornaamste gevallen en waarheden van het Christendom met toepassende zielzuchten en gebeden in dichtmaat gebragt.* Die bundel, ofschoon door de Friesche hoogleeraren voor regtzinnig verklaard, kwam niet verder dan in de woningen van sommige Hervormden. Halma had in 1712 nog dezelfde bedenkingen te bestrij-

den, welke reeds door de afgevaardigden der synode van 1612 in de voorrede van het Utrechtsche gezangboek waren opgelost. Dat de psalmen door Gods geest ingegeven waren, terwijl al de andere gezangen van menschelijken oorsprong, aan dwaling onderhevig zijn, is ook zijne overtuiging; maar hij weet aan te toonen, dat ditzelfde gevaar aan de overzetting der psalmen en overige gewijde schriften, ook aan de prediking des Evangelies door feilbare menschen verbonden is. — Het *Gereformeert Gezangboek* [1]) had geen beter lot dan de *Hymni ofte Lofzangen* eene eeuw te voren: het ging onopgemerkt voorbij, en het duurde eene halve eeuw, eer er weder gezangdichters optraden, en die nog niet eens voor de kerk, maar slechts voor kleinere kringen arbeidden: die voorloopers van den kerkzang waren Schutte en Voet. Bij de uitgave van het derde deel der gezangen van Schutte, schreef Voet op het einde van 1764:

Wanneer het nageslacht uit beter oogen ziet
En zich door Christusmin voelt dwingen,
Dan zal de reine Kerk, zoo als het God gebiedt,
Haar psalmen niet alleen, maar ook haar lied'ren zingen.

Ruim twee jaren later gaf hij zijne geschiedkundige gezangen, met den wensch: „dat er meer Christelijke gezangen en minder profetische vloekpsalmen in het openbaar mochten gezongen en by het lied van Mozes ook het nieuwe lied des Lams gevoegd worden."

De mannen, die in 1773 voor de nieuwe psalmberijming hadden geijverd, trokken zich ook de Gezangen

---

[1]) Halma (geb. 1653 † 1722) gaf in 1716 nog den *Heidelb. Catechismus met toepassende gezangen op elke Zondagsche verhandeling* uit.

aan Wat de gemeente reeds in hare kerkboeken bezat, moest men haar laten. Voets vertaling van Luther's beide gezangen: het Gebed des Heeren en de tweede Berijming der Geloofsartikelen werd voor de beste gehouden en met de Tien geboden en den Lofzang van Maria voor het gebruik der kerk geschikt gemaakt. Van het genootschap: „Laus Deo, Salus Populo" nam men de lofzangen van Zacharias en Simeon over, de overige gezangen uit het oudere psalmboek van Ghysen. Schutte uitte zich in denzelfden geest als later bij de invoering der psalmberijming, toen hij in zijne aanspraak aan de Burgemeesters van Amsterdam verklaarde: dat vele weldenkenden en godvruchtigen in het vaderland méér liederen wenschten; „mochten wy — sprak hij toen — niet meer in donkere en ingewikkelde uitdrukkingen naar den stijl der Godspraken, maar duidelijk, gelijk er op ieder bladzijde van het N. T. staat, van onzen Heer en Zaligmaker spreken." Hij wenscht, dat spoedig een Evangeliesch gezangboek, zooals elders de Hervormde gemeenten bezitten, het verbeterde psalmboek moge volgen. Van Iperen en de overige leden spraken in gelijken zin, en welligt ware er over de invoering van meer gezangen in de openbare vergadering beraadslaagd, had niet Hinlopen, de Utrechtsche afgevaardigde, zich onbevoegd verklaard om over dat onderwerp te handelen. De Dordsche kerkordening, die het gebruik van andere dan de reeds gegeven gezangen verbood, gold in Utrecht als eene staatswet. Wat er nog gepoogd en voorgesteld werd ter vermeerdering der gezangen, had geene gevolgen. Dat dit nogtans veler wensch was, blijkt uit de woorden, welke Ahasuerus van den Berg, in naam der afgevaardigden, bij het afscheidsgehoor (19 Julij 1773)

in tegenwoordigheid van den erfstadhouder sprak; woorden vooral opmerkelijk om hetgeen er opzigtens zuiver *kerkelijke* zaken aan de *HoogMogenden* in toegekend wordt. „Spoedig — zeide hij — breke de blijde dag voor de Nederlandsche Kerk aan dat zy, gelijk nu eerlang door een beschaafd en verbeterd psalmgezang, alzoo ook naar het voorbeeld van mogelijk alle hare geloofsgenooten in andere landen, door het gebruik van Euangelische lofliederen haren God en Heiland moge verheerlijken en dat zy niet altoos in de meer ingewikkelde taal van den vroegeren tijd, maar duidelijk en onbewimpeld, overeenkomstig met den stijl van het Euangelie der vervulling, van haar geloof in Jezus Christus, haren mensch-geworden Zaligmaker en van hare hope op Hem zingen moge. Och of haar dit voorrecht ook by deze gelegenheid had mogen te beurt vallen. Hoog Mog. Heeren, Vaders van het Vaderland, voedsterheeren van Gods Kerk, Herstellers van het Godverheerlijkend psalmgezang! mocht ook deze verbetering in de openbare godsdienst voor uwe tijden zijn bewaard geworden. En mocht het God genadelijk gelieven, zijner Kerk in dit land, door uwe bestiering, dezen haren billijken en vurigen wensch te schenken."

Van den Berg bleef voor de zaak der Gezangen ijveren; wat er in Duitschland van kerkgezang uitkwam, doorzocht hij en vertaalde wat hij dienstig vond; in 1778 verscheen (zonder zijn naam) het eerste deel zijner *Proeve van geestelijke Oden en Liederen*, dat in 1783 door een tweede, in 1793 door een derde en in 1805 door een vierde deel gevolgd werd. In 1790 had ook P. L. van de Kasteele een twintigtal gezangen uitgegeven. Dit alles echter was slechts het werk van bijzondere personen; allengs kwamen

er pogingen van kerkelijke zijde. In 1796 werd het invoeren van gezangen in de Noord-Hollandsche kerkvergadering met allen nadruk voorgestaan, een plan van uitvoering ontworpen en den synoden toegezonden.

Bij de Geldersche synode vond het voorstel een zeer gunstig onthaal; de andere klassen maakten menigerlei bezwaar; vooral waren zij beducht voor twist en verdeeldheden, wijl zoo velen bleven hechten aan het 69e artikel der Nederlandsche kerkordening van 1619, hetwelk immers het gebruik van gezangen verbood. In 1800 vereenigde Groningen zich met de beide genoemde synoden. Inmiddels verscheen in 1802 te 's Hage een „*Proeve van kerkelijke liederen* van van Alphen", wiens voorbeeld weder anderen voor de Gezangen won. Welhaast trad ook de Zuid-Hollandsche synode toe, en benoemde Jorissen, Scharp en van de Kasteele tot hare afgevaardigden voor de zaak der gezangen, gelijk reeds andere synoden hare gemagtigden hadden aangesteld. Van den Berg had in 1802 het eerste deeltje zijner „Gedachten over geestelijke Oden en Liederen, inzonderheid tot gebruik bij de openbare godsdienst", geschreven en aan zijne medearbeiders in Gelderland, Noord-Holland, Overijssel en Groningen opgedragen, met den wensch: daarover hunne aanmerkingen te mogen vernemen. Hij ontving hierop een brief van een zijner vrienden, die van eene andere meening was, en wel niet het geoorloofde, maar toch het noodzakelijke van gezangen in twijfel trok. Onder geheimhouding van zijnen naam stond de schrijver aan van den Berg de mededeeling dier bedenkingen in een volgend deeltje der „Gedachten" toe; later werd bekend, dat die schrijver niemand anders was dan de 77jarige Hinlopen, die, evenals de Utrechtsche synode,

voor alsnog tegen de invoering van gezangen was. Op het berigt evenwel, dat in 1803 alle synoden waren toegetreden, onttrok zich ook Utrecht niet langer, en benoemde een drietal afgevaardigden, om aan de zamenstelling van een Evangeliesch gezangboek deel te nemen.

Gedurende de vier laatste dagen der maand September 1803, had nu in de consistorie-kamer der Utrechtsche domkerk eene vereeniging plaats van mannen, uit verschillende gewesten ter verzameling en invoering van een Evangeliesch gezangboek bijeengekomen. Voor bijna twee eeuwen had te dier stede eene synode krachtige pogingen tot hetzelfde einde aangewend, doch te vergeefs. Ruim dertig jaren geleden was, bij de psalmberijming op het Mauritshuis te 's Hage, weder de wensch naar gezangen uitgesproken, maar nog altoos zonder gevolg. De omstandigheden waren intusschen veel veranderd. Was het toen de tijdelijke magt, die het hoogste woord in die kerkelijke werkzaamheid voerde: hier is men in een „kerkelijk vertrek" bijeen; want de voogdij van den Staat over de Kerk was sedert 1795 opgehouden, en „het was niet „meer de landsregering die den wensch der kerkverga„deringen moest vervullen en den predikers hunne be„noemingen, hunne lastbrieven gaf, opdat zy afhankelijk „van haar zouden handelen." Van de vorige afgevaardigden ter psalmberijming was hier niemand dan de grijze voorzitter A. van den Berg, predikant te Arnhem. Zuid-Holland zond de hierboven reeds genoemde mannen; Noord-Holland de predikanten E. M. Engelberts te Hoorn en Abraham Rutgers te Haarlem; Zeeland H. A. Bruining en P. Janssen; Utrecht G. Masman, J. A. Lotze en Barend Taay; Friesland M. J. Adriani en B. van

Welmen; Groningen benoemde den hoogleeraar Th. Lubbers en den predikant J. Rutgers; Overijssel en Drenthe waren nog niet vertegenwoordigd.

We kunnen de werkzaamheden van deze en nog vele andere vergaderingen niet in alle bijzonderheden nagaan; we vermelden slechts de hoofdpunten en eindbesluiten. Te Utrecht scheidde men met de bepaling, dat de aangevangen arbeid door vier subcommissiën zou worden voortgezet. Den afgevaardigden van Gelderland en Utrecht had men de gezangen in te zenden „ter opwekking en versterking van geloof, hoop en liefde en de zoogenoemde algemeene gezangen"; aan die van Zuid- en Noord-Holland de gezangen „op de verlossing des zondaars, hare noodzakelijkheid en gevolgen, en de lijdensgezangen"; aan Zeeland „de liederen bij de openbare godsdienst en op de feesten"; Friesland en Groningen zouden zich beijveren, „om liederen bij plechtige gelegenheden te gelijk met eenige geschikte lofzangen te vinden." Bij elke commissie werd er een met de briefwisseling belast.

Nu toog ieder aan het werk: de eene kiest uit de oude dichtbundels en schrijft er met of zonder veranderingen stukken uit over; een ander gaat de Doopsgezinde en Luthersche gezangboeken na, of wel de destijds verschenen bundels van gezangen, en zendt wat hij geschikt vindt of maakt ter plaatse op waar het behoort, gelijk weder anderen met hun eigen, of bij hen ingekomen werk doen. Bij gedrukte stukken moest eene naauwkeurige opgave van de herkomst gevoegd, maar van onuitgegevene bijdragen de naam, ter voorkoming van alle partijdigheid, verzwegen worden. Met het einde des jaars moesten alle liederen met opgave der melodiën overgemaakt zijn; de subcommissiën hadden dan nog anderhalve maand, de

overige leden twee maanden, om ze te beoordeelen.

Op den 17n April van het volgende jaar 1804 kwam men andermaal en voor langer te Utrecht bijeen. Twaalf afgevaardigden waren daar; Overijsssel en Drenthe hadden nog geene benoeming gedaan. Vijf weken arbeidde men, behalve zaturdag en zondag, zes uren tezamen, en had reeds 309 liederen bijeengebragt; waarvan evenwel slechts een zesde gedeelte voldeed, ofschoon men de overige 250 nog niet voor goed verwierp. De gevolgde wijze van doen kostte echter te veel tijd en moeite; daarom werd nu aan eenigen der afgevaardigden, die niet verre van elkander woonden, eene voorloopige schifting en beoordeeling opgedragen; Rutgers en van de Kasteele zullen de betwijfelde gezangen herzien „en waar hun zulks mogelijk schijnt," verbeteren; Jorissen en Scharp zullen de afgekeurde naauwkeurig onderzoeken, „of er misschien niet het een of ander mocht zijn, dat onder hunne bewerking nog bruikbaar kon worden gemaakt"! Want veel nog ontbrak; menig onderwerp was niet, of niet naar eisch bezongen. Wel niet te groot mogt het aantal gezangen zijn, maar toch het vroeger (naar de psalmen) bepaalde getal van 150 te boven gaan. Doch vanwaar te vinden wat ontbrak? Men maakte eene nieuwe en bepaalder lijst van onderwerpen; ieder zou nog eens „alle krachten inspannen tot het vermeerderen van den verzamelden schat". En o welkom berigt! Rhynvis Feith had zich de kenze der synode van Overijssel laten welgevallen; hij werd met van den Berg en Lotze tot het drietal benoemd, aan 'twelk het verzamelen van nieuwe gezangen werd opgedragen. Zij, met nog twee benoemde commissiën, te zamen een zevental, zouden hun oordeel in schrift uitbrengen, en in 't najaar te 's Hage vergaderen. De zeven-

mannen kwamen daar dan ook van 19 September tot 13 October bijeen. Een tachtigtal bijdragen, deels uitgegeven, deels door Feith en van den Berg nieuw gemaakt, vermeerderde den voorraad. Zonder aanzien van persoon, ook van aanwezige bewerkers, werd aller arbeid getoetst en, waar noodig, veranderd; er zijn, zegt Dr. B. Janssonius, weinig liederen in den bundel, „waarin niet in meerdere of mindere mate de hand van de leden, aan wie nu en later het verbeteren was opgedragen, verandering heeft gebracht", en wel zoozeer, dat men, hetgeen met *vele* gezangen geschied is, met bijkans *alle* had kunnen doen: den naam van onderscheidene dichters er boven plaatsen.

De taak was verre nog van afgedaan; den ganschen winter moest er zeer veel gewerkt; van half Mei tot half Junij 1805 kwamen de meesten van het zevental in de Schuttersdoelen andermaal bijeen, waar zij van negen tot twee uur onafgebroken arbeidden, terwijl zij meestal ook den overigen tijd voor de zaak der gezangen besteedden. Op den 12 Junij voegden zich de overige afgevaardigden, ook een uit Drenthe, bij hen, en ditmaal was ook „de zoo vereerde dichter" Feith verschenen. Hij was een van het nu benoemde zevental, om de ter tafel gebragte gezangen te onderzoeken en te verbeteren. Al dadelijk bleek hun, dat de voorraad van bruikbare stukken niet toereikend was! Eene andere afdeeling was belast met de zorg voor taal en spelling, eene andere met die voor geschikte zangwijzen; elke week echter hield men een of twee algemeene bijeenkomsten, om over de verslagen der drie commissiën te handelen. Daarna werd de keuze over de gezangen bij stemming gedaan, en op die wijze een getal van 192 gezangen tezamen-

gebragt, wel verschillend van waarde, maar toch van dien aard, dat er over 't geheel eene gunstige ontvangst van te wachten was. In het begin van September zonden de afgevaardigden hun verslag op aan de negen synoden, die nu voor de invoering konden zorgen; het ging ditmaal niet, als bij de psalmberijming, van een door de overheid aangewezen gebouw uit, maar van „een der zalen van het logement: de Schuttersdoelen"!

Intusschen — merkt de schrijver aan — wilde deze vergadering toch de onafhankelijkheid der kerk niet in dien zin verstaan, dat zij de Hooge Regering geheel en al vreemd liet aan haren arbeid. Bij het begin der algemeene vergadering (18 Junij 1805) hadden de leden gehoor gevraagd bij den Raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck, die zich met deze hulde zeer ingenomen betoond, en als echt Nederlandsch Christen staatsman den wensch geuit had, dat men bij het kerkelijk gezang mede aan de behoefte des vaderlands zoude denken. Bij den afloop, op den 4 September, gingen zij dan ook, „in zeven koetsen" naar het paleis in het Noordeinde, het hotel van den Raadpensionaris. Weder voerde van den Berg het woord, en verzocht ten slotte „in tijd van nood bescherming van de invoering tegen overlast en geweld". De staatsman, op de verlichting zijns volks betrouwende, zag geene verwarringen te gemoet; mogten zij echter volgen, gaarne beloofde hij, er dan met zijn gezag tusschenbeide te zullen treden.

Maar ook aan de gemeente gaf de vergadering in het kort rekenschap van de beginselen, welke haar hadden geleid, in een berigt, dat voor de gezangen geplaatst moest worden; en met eene inlichting, hoe men den bundel te beschouwen en te gebruiken had, zou „de

vrucht van twee jaren arbeids" aan de gemeente worden aangeboden. Op den 6 September, na twee en veertig zittingen, na het onderteekenen van verslagen en berigten, kon de voorzitter de werkzaamheden der vergadering geëindigd verklaren, en de 73jarige van den Berg, die zoolang voor Evangelische gezangen had gezwoegd, zag zich dan nu aan het doel zijner wenschen genaderd.

De heer B. Janssonius geeft hier (bl. 228—268) eene uitvoerige beschouwing van den geest en de poëzij des gezangboeks, waarvan wij slechts dit weinige mededeelen. Aangaande het eerste merkt hij op, dat de vervaardigers niet bekrompen genoeg geweest zijn, om goede gezangen van andere kerkgenootschappen uit te sluiten; niettemin was men getrouw gebleven aan den regel, in de eerste zamenkomsten te Utrecht gesteld: „De begrippen over „gewichtige stukken die het Hervormde kerkgenootschap „van andere onderscheiden, moeten zich in de gezangen „openbaren en het is zeer nuttig dat men zich van „woorden bediene, die in de formulieren van eenigheid „en vooral in den Heidelbergschen Catechismus gevon„den worden." En de afgevaardigden hebben achter het authentieke afschrift der Evangelische gezangen de verklaring gevoegd, dat zij „met alle naauwkeurigheid heb„ben toegezien, dat daarin niets mocht voorkomen, „eenigzins strijdig met de aangenomene leer der Neder„landsche Hervormde Kerk, zoo als die naar Gods „woord in den Heidelbergschen Catechismus, de Be„lijdenis des geloofs en de Canones van het Synode„nationaal te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619 „gehouden, vervat is, gelijk zy ook in gemoede ver-

„klaren, dat in dezelve niets gevonden wordt, in het „allerminst afwijkende van de bovengemelde formulieren „van eenigheid."

Over de poëzij zegt de schrijver, dat veelal de leerliederen, zooals er naar Gellert, en van Feith zijn opgenomen, het karakter van een dichterlijk gezang te zeer missen om der gemeente te kunnen voldoen; bij de beoordeeling evenwel is te gedenken, dat men een gezangbundel maakte voor alle Hervormde gemeenten, en men zich allereerst op verstaanbaarheid voor allen had toe te leggen; daaraan is het dichterlijke wel eens opgeofferd. De vergadering zelve schreef: „het hoofddoel onzer werk- „zaamheden, de stichting der gemeenten en hare op- „bouwing in dat geloof aan de genade 't welk heiligt „en zaligt, heeft ons in deze en gene gevallen, wel „iets doen opofferen aan de uiterste kieschheid in de „dichtkunde en deze wederom aan die der taal, zoodat „wij ons wel eens vrijheden hebben moeten veroorloven „welke wij anders niet zouden genomen hebben." Dr. B. Janssonius houdt de nieuwe Psalmberijmiug onder menig opzigt voortreffelijker dan de bewerking der Gezangen, en vat aldus zijn niet zeer vleijend oordeel zamen: „Kunnen wy de verzamelaars al niet prijzen over alles wat zy gaven, zy zelven stelden zich zulks ook niet voor. Maar onverdiend is het niet als hun de lof wordt gegeven dat zy hebben gedaan wat zy konden." -- „Men vergelijke den bundel met die van de andere vaderlandsche kerkgenootschappen, men doorzoeke de dichtwerken, die er in dien tijd waren uitgegeven, men zie wat er is weggelaten, gewijzigd en verworpen — en men zal de namen der achttien mannen, die wy voor het Euangelisch gezangboek lezen, met eerbied en

dank zegenen, om het werk door hen verricht."

Nu volgt (bl. 268—323) eene allernaauwkeurigste opgave van de Nederlandsche dichters der gezangen, van de vertaalde gezangen en hunne makers, en van al het wetenswaardige omtrent de zangwijzen. Hiervan melden we alleen, dat het gezangboek bestaat uit bijdragen van niet minder dan *twee en dertig* vroegere of latere, zeer bekende en weinig bekende vaderlandsche dichters en dichteressen; van die stukken evenwel zijn er slechts zeer enkele, gelijk we reeds hoorden, onveranderd of ongewijzigd geplaatst. Aanvankelijk wilde men in het gezangboek niet dan voortbrengselen van eigen schrijvers opnemen; doch toen de voorzitter in Februarij 1805 ververklaarde, „dat er bij de Nederlandsche dichters weinig, ongemeen weinig bruikbaar voor het doel gevonden was" -- „bleef er niets over dan dat men gepaste liederen opstelde of uit andere talen in het Nederduitsch overbracht om het groot ledig in dit vak eenigzins aan te vullen." Men zocht dan vooral hulp bij de oudere en nieuwere Hoogduitsche dichters, van wie een *derde gedeelte* der Evangelische gezangen afkomstig is; en dan tellen we nog die liederen niet, waarvan de aanhef, of één of meer koepletten insgelijks ontleend zijn. Niet minder dan *vier en twintig* Duitschers, uit drie eeuwen, hebben er het hunne aan toegebragt! En nog moesten de verzamelaars het betreuren, dat zij op menig onderwerp, door hen aangegeven, niet één bruikbaar gezang of lied in het Neder- of Hoogduitsch hadden kunnen opsporen, en dat, ondanks al hunne uitnoodigingen, nog geen vaderlandsch dichter in dien tusschentijd de groote leemte naar eisch had pogen aan te vullen!

Over de psalmwijzen hoorde men weder de oude

klagten; een aantal er van was „geheel ongepast voor het onderwerp, - zoo onregelmatig en slecht, dat men zich moest verwonderen en vragen: hoe ze toch met mogelijkheid zoo in de wereld kunnen komen? — en zoo onverdragelijk voor het muzykaal gevoel, dat men er het oor van moet afwenden". Menige melodie ook was te zwaar voor de gemeente of te onaangenaam. Wilde men echter met de invoering des gezangboeks slagen, dan moest men, althans voor een goed deel, de bekende psalmwijzen behouden, van wat oorsprong, wereldsch of Roomsch, zij ook waren. Hare herkomst lag toch meestal in het duister! „De Hervormde gemeente beschouwde ze als haar eigendom, en de vraag, of vroeger eeuw ze aan wereldsche liederen dan aan Roomsche kerkgezangen had te danken, kwam schier niet ter sprake." Alzoo is van de psalmmelodiën bijna het vierde gedeelte voor negen en zeventig Evangelische gezangen gebruikt; de meeste overige zijn uit de Hoogduitsche kerkgezangen overgenomen, welker makers, voor zooverre bekend, door den schrijver naauwkeurig worden opgegeven. Wel arme Protestantsche toonkunst! arme Protestantsche dichtkunst hier te lande: het Evangeliesch Gezangboek voor al de Nederlandsche Hervormde gemeenten heeft in 't begin der negentiende eeuw bij eene heirschare van medearbeiders én dicht- én toonzang nog voor zoo groot een gedeelte uit gebrek bij vreemden moeten bedelen!

We eindigen met een woord over de ontvangst van het Evangeliesch gezangboek, en een oogslag op den tegenwoordigen toestand van het Evangeliesch kerkgezang.

De uitgave van den bundel was door de synode zonder nader onderzoek opgedragen aan dezelfde afgevaardigden,

die het werk hadden zamengesteld; het verscheen in 1806, bij Johannes Allart, onder den titel: „Evangelische gezangen, om nevens het boek der psalmen bij den openbaren godsdienst in de Nederlandsche Hervormde gemeenten gebruikt te worden; op uitdrukkelijken last van alle de synoden der voornoemde gemeenten bijeenverzameld en in orde gebragt in de jaren 1803, 1804 en 1805." Elk exemplaar werd door een der leden van de commissie voor de uitgave, ten bewijze van echtheid, onderteekend. „Straks — zegt Dr. B. Janssonius — werd de bundel met kerkelijk gezag bekleed"; immers „in alle synoden „werd het gezangboek verklaard: „te zijn met en benevens „„de thans in gebruik zijnde psalmen en liederen het „„gezangboek der Hervormde kerk van ons vaderland, „„hetwelk op denzelfden voet en wijze kan en behoort „„gebruikt te worden by de publieke eeredienst, als de thans „„in gebruik zijnde psalmen en liederen, by de gemeente „„onder haar ressort.""

Op den 1 Januarij 1807 zouden de nieuwe liederen, naar den *wensch* der synoden, in alle kerken worden aangeheven. Maar 't is er verre af, dat dit algemeen geschied zou zijn.

De oud-regtzinnigen, gedachtig, hoe de Dordsche synode alle gebruik van gezangen bij de psalmen verboden had, kwamen er om vele redenen tegen op, en vonden o. a. het gezangboek, in spijt van alle hooge verklaringen, op tal van plaatsen niet orthodox. Daartegenover werd het boek door iemand, die zich als een verlicht leeraar wilde voordoen, der Hervormde kerk tot oneer gerekend, „juist omdat men er te vele denkbeelden in vond, die als mystieke orthodoxie en dweepery en oneuangelische sektenleer werden voorgesteld." — Een ongenoemde in

de *Vaderlandsche Letteroefeningen* hield het boek wel voor orthodox, maar zocht het uit een letterkundig oogpunt aan de algemeene verachting prijs te geven; klaagde over de middelmatigheid en den Hoogduitschen geest der meeste gezangen, en vond het „voor onzen tijd vrij wat graden minder dan Datheens psalmberijming voor zijnen tijd was." — Er verschenen „vrijmoedige aanmerkingen van een gezelschap kerk- en lettervrienden", en zelfs „een adres aan alle synoden van dat jaar" (1807), waarbij men niets minder vroeg dan de afschaffing van het pas ingevoerde gezangboek, of althans vermindering der gezangen, en verbetering zoowel opzigtens de leer als de taal en poëzij. Dit stuk erlangde een krachtig antwoord in een „Brief van Philadelphus aan den opsteller van het adres"; en zoo waren er meer, die in leerredenen en kleine geschriften de nieuwe gezangen verdedigden. Doch ook de tegenstanders rustten niet en gaven o. a. eene „Beoordeeling met verbeteringen van alle de Euangelische gezangen naar de lere des bijbels en den Hervormden godsdienst, door een zang- en dichtlievend genootschap, opgedragen aan alle de leeraren van den Hervormden godsdienst." Die verbeteringen nogtans bleken meerendeels geene verbeteringen te zijn.

Ofschoon het grootste, en weldenkende deel der gemeente, naar de schrijver zegt, de gezangen op steeds hoogeren prijs stelde, moesten de synoden toch nadere bepalingen geven, welke nu het gebruik der gezangen *verpligtend* maakten. Al spoedig toch bleek het, dat eenige gemeenten zich met alle kracht tegen de invoering wilden verzetten. „De dreigende toon, dien gemeenteleden, en zelfs kerke-„raden, aannamen, maakte het voor menig predikant „moeielijk een of meer verzen by de godsdienstoefeningen

„op te geven. Hier zweeg de gemeente of liet het zingen „aan enkele stemmen over. Daar gaf zy luide teekenen „van minachting en galmde de psalmen uit, op wier „wijzen het opgegeven gezang was gesteld. Het ontbrak „niet aan gemeenten, waar het grootste gedeelte weigerde „zich gezangboeken aan te schaffen." Zelfs „opzieners" en predikanten voeren tegen het gezangboek uit en wezen er de gebreken van aan. De synoden zagen zich alzoo verpligt, ook bij de leeraars hun besluit van 1806 aan te dringen; de Zuid-Hollandsche synode van 1808 bedreigde de weêrstrevende „kerkelijke personen" met „kerkelijke straffen", zelfs met schorsing en afzetting van hun dienst. Zij gaf van haar besluit kennis aan de andere kerkvergaderingen. Ook Friesland nam eene krachtige houding aan; want onder de klassis van Dokkum waren er verscheidene gemeenten, „waar het gezangboek aanleiding had gegeven tot de treurigste verschijnselen". In Zeeland hadden, evenals bij de invoering der nieuwe psalmberijming, zoodanige bewegingen plaats, dat de Landdrost tusschenbeide moest komen om de orde te handhaven. De kerkvergadering aldaar was dankbaar voor die hulp, en maakte tevens bekend, dat alle weerspannigheid van predikanten, voorzangers, kerkeraadsleden met schorsing en ontzetting zou worden gestraft.

De gemeenten wisten nu, dat het opgeven van een vers uit de gezangen, evenals uit de psalmen, voor leeraar en voorzanger op strenge straffe verpligtend was; gaven nu die kerkelijke personen eenig gezang-vers op, ze werden wel niet terstond gehoorzaamd, of slechts door eene enkele stem, maar toch door dat besluit tegenover de gemeenten beveiligd, al was het ook dat men onder elkaâr wrok en wrevel over dien maatregel toonde. Sommige gemeenten

zorgden intusschen, dat men niet meer dan ééns uit de gezangen zou opgeven, „door op de borden eenmaal het woord: *gezang*, te doen schilderen"!!

Elders evenwel, in steden en dorpen, ontstonden zangvereenigingen, die zich in de nieuwe liederen oefenden; de zucht voor een waardig orgelspel werd meer en meer gewekt, en vele gemeenten „versierden nu hare heiligdommen met orgels" [1]).

„Zoo gaat, zegt onze schrijver, het gezangboek door goed geruchte en kwaad geruchte voort den schat des Euangelies aan duizenden aan te bieden". — Het getal zijner vrienden werd grooter. Nederlandsche Hervormde gemeenten buiten 's lands, en vele kerkgenootschappen allhier namen er meer of minder gezangen uit over. — Had de krachtige houding der synoden „het vuur, hetwelk in den aanvang hier en daar met vernieling dreigde, bedwongen", 't was op menige plaats niet uitgedoofd. Het bleek na eenigen tijd, dat het nog altoos „was blijven smeulen en slechts behoefde aangeblazen te worden om aldra op vreesselijke wijze uit te barsten."

In 1834 trad Hendrik de Cock, reeds in zijne bediening als predikant te Ulrum geschorst, tegen de gezangen op. Hij verklaart ze voor „strijdig met Gods woord; een „Gode onbehagend getier, een te zamengeflanste Alkoran, „waarin de tot zaligheid noodige waarheid, uit blindheid „of trouwloosheid is verzwegen, een geheel van 192 „Sirenische minneliederen, geschikt om de Hervormden, „al zingende, van de zaligmakende leer af te trekken

---

1) „N. C. Kist geeft in het *Archief* X. bl. 286. de onderscheiden gemeenten op, die van de nieuwe psalmberijming tot de invoering der gezangen, en van dien tijd af tot 1839 in het bezit van orgels zijn geraakt."

„en een valsche leugenleer in te voeren." Zulk eene aanranding, bij herhaalde ongehoorzaamheid aan de kerkelijke wetten, mogt niet geduld; hij werd straks van zijne bediening ontzet, „maar — gaat Dr. B. Janssonius voort — de geest door hem gepredikt, werd door velen gehuldigd, die uit ontevredenheid met het bestuur en de leer der Hervormde Kerk, zich afscheidden. Die geest is echter met de afscheiding niet uitgedreven. Dit blijkt uit den weerzin, die bij het opgeven van gezangen, bij sommigen nog wordt waargenomen." Onderwijl *is de verpligting* om van de gezangen gebruik te maken, welke door de verzamelaars niet gewild, maar later door de verschillende synoden vastgesteld werd, naar het door de synode van 1860 openbaar gemaakte gevoelen, bij 't nieuw algemeen reglement en de reglementen op de kerkeraden *opgeheven*!

En wat is nu de verwachting omtrent het kerkgezang? Dichters als wijlen da Costa, als Beets, ter Haar, ten Kate, van Groningen, Koenen, hebben bewijzen gegeven van eene verlevendigde belangstelling in geestelijke en kerkelijke liederen-poëzij; anderen hebben gevraagd, of dan de gebreken, gedurende eene halve eeuw in de gezangen opgemerkt, niet weg te nemen waren, ook wat de melodiën betreft. Die behoefte, alsmede het gemis van liederen bij verschillende gelegenheden, worden levendig gevoeld. De kerk heeft voor eenigen tijd mannen opgeroepen, om in het laatste te voorzien. Voor kerkmuziek is nog weinig gedaan. Maar, vraagt de schrijver, waar men thans zooveel overheeft voor orgels, zou men daar het noodige niet vinden ter oprigting van scholen bepaaldelijk ook voor kerkgezang? Nu de hand aan de verbetering van het gezangboek wordt geslagen, doe men alles wat tot eene gewenschte hervorming er van dienen kan.

Het geldt hier — verklaart de schrijver, en besluit (bl. 367) met een vreeselijk verwijt tegen de Hervormde Kerk, — „het geldt hier niets geringers dan de ver„heerlijking van God en den Heiland op eene waardige „wijze. Mag de Hervormde Kerk achterblijven, waar „haar zulk een doel wordt voorgesteld? Dat zy in de „twee eerste eeuwen van haar bestaan UIT MENSCHEN„VREES *dit doel uit het oog heeft verloren*, is ons uit „de geschiedenis gebleken. Maar wy hebben geen recht „om de vaderen aan te klagen, indien wy door den„zelfden geest als zy, ons laten weêrhouden om het goede, „dat aan ons blijft overgelaten, te doen met alle kracht."

Na zulk een verschrikkelijk vonnis, door een veelgeroemd Protestantsch predikant uitgesproken, hebben wij, met de geschiedenis van de psalmberijming en het gezangboek vóór ons, slechts deze opmerking te maken: de onvruchtbare geest van het Protestantisme en zijn oneenige aard blijken en blijven, hetzij het staatsgezag als bij de pijnlijke psalmberijming, of een (zoogenaamd) kerkgezag als bij het moeizaam bijeengebragte gezangboek, voorzitte en zoo voor zamenstel als invoering steun verleene. Waar het Protestantsche onvermogen op het gebied van kerkelijke dicht- en toonkunst zoo jammerlijk uitkomt, moest men, althans in die punten, op de Katholieken niet willen smalen; vooral moest dit Dr. Bennink Janssonius niet doen, die onder véél nasporing met de meeste opregtheid en naauwkeurigheid de niet zeer eervolle *Geschiedenis van het kerkgezang bij de Hervormden in Nederland* geschreven heeft.

LOSSE GEDACHTEN

OVER

DEN PAUSELIJKEN STAAT EN DEN PAUS.

De Pauselijke Staat is klein, maar geen ander is er, hoe magtig of hoe groot, die zooveel beteekenis heeft, zoo de geschiedenis der eeuwen in zich zamenvat, en over zijne eigene grenzen heen tot behoud en heil strekt der volken.

Men kan hem den staat der Christelijke staten noemen.

Hij is bij uitstek *door* de Katholieke Kerk, en daarom bij uitstek *voor* de Katholieke Kerk.

Hij is hare vereeniging met de geheele zedelijke wereld, ten einde deze meer en meer te heiligen, en daarom ook hare aanknooping aan die gewone orde der natuur, waarnaar geene waarheid of zedelijke kracht zich zonder evenredige bezitneming van den grond, in de geschiedenis kan vestigen en doen gelden.

Slechts naar die natuurlijke orde oordeelen of althans handelen degenen die, ten einde de Kerk tot eene afhankelijke sekte te vernederen, dat is, te vernietigen, haar van die onafhankelijke staatsmagt trachten te berooven.

Het moest hun duidelijk zijn, dat eene hoogere kracht hier de natuur heeft aangegrepen; dat zij de natuur hier draagt, en niet er door gedragen wordt; dat die staat rust op de Kerk en niet de Kerk op dien staat, en deze slechts een geschikt, niet een volstrekt onontbeerlijk middel is.

Maar zij zien niet, en zijn er niet op uit, om te zien.

Het is hun genoeg, dat de Kerk door het verlies van den staat eene onberekenbare schade zoude lijden, en van zekere verwarring omgeven worden, waarin zich haar ondergang gemakkelijker laat verbeelden.

Te vergeefs weten ze van de belofte aan Petrus gedaan, klinkt hun de getuigenis der eeuwen toe, die haar hebben vervuld, en hooren ze dat niet alleen uit het verledene, maar zien het voor hunne oogen; zien ze den boom uit het zaadje gewassen; zien ze het groote geordende ligchaam van Christus, den volkeren-tempel, waarvan Hij de eenige hoeksteen en verklaring is, met geopende deuren voor zich staan. 't Is alles vergeefs! De dwaling en het kwaad trachten van nature naar het onmogelijke, en de val der Kerk blijft de leus en het doel van den nooit opgegeven strijd!

't Is alzoo niet iets toevalligs, niet zekere op zich zelf staande opinie, welke des Pausen vorstelijke waardigheid doet aanvallen; 't is het duistere, het booze beginsel, de wet der zonde, die van gevolg tot gevolg daartoe voortdrijft.

Gelijk er eene Christelijke geschiedenis is, waardoor de Paus vorst is geworden en tot heden vorst blijft, zoo is er eene anti-christelijke, die hem van dien tijdelijken troon verjagen wil, en wel, naar zij meent, eenmaal verjagen zal.

Christus is God, of is geen God;
Er is een Paus, of er is geen Paus;
De Paus zij vorst, of zij geen vorst; —
ziedaar drie stellingen en ontkenningen, waarin de geheele worsteling der wereld is zamengevat.

Christus is waarachtig God en waarachtig mensch; ziedaar de waarheid der waarheden, waar alle andere mede zamenhangen.

Wanneer deze waarheid verloochend wordt, moeten alle bovennatuurlijke waarheden des geloofs en zelfs die der rede geloochend worden. Want de rede geleidt tot het geloof, en behoeft nu eenmaal het geloof, om zich ook als rede te volmaken.

Maar hoe komt die waarheid in de wereld? Hoe blijft zij er door de menschelijke aanneming en prediking staande? Hoe past zij hare eenheid op het menschdom toe, en maakt dit naar hare gelijkenis tot eene eenheid, eene Kerk of zigtbare bovennatuurlijke maatschappij?

Door de verkondiging van den onsterfelijken Petrus: „Gij zijt de Christus, de Zoon van den levenden God!" Zoo beleed Petrus die waarheid der waarheden niet uit bloot menschelijke kracht, vleesch en bloed had het hem niet geopenbaard, maar door den Geest des Vaders. En daarop beloofde hem Christus, dat eenmaal die Geest hem onafscheidelijk zou bijstaan; dat op hem, den aldus predikenden Petrus de Kerk zou gevestigd zijn als eene rots en de poorten der hel haar niet zouden overweldigen.

Ten einde het des te duidelijker blijken zou, dat het Zijne kracht, de kracht Gods was, die alle eeuwen door in Petrus zoude spreken, liet Christus toe, dat diezelfde

Petrus, op wiens geloof en prediking zijne Kerk zou rusten, Hem tot drie malen verloochende; maar bekeerde hem door zijn alvermogend gebed, opdat hij zijne broeders zoude bevestigen, en beloofde, dat Hij met hen zoude zijn tot aan het einde der eeuwen.

Door Petrus en zijne opvolgers komt alzoo de wereld tot de waarheid des geloofs; en wie Christus' Stedehouder verwerpt, hij moet Christus verwerpen; hij wil de Kerk niet, in en door welke wij Christus deelachtig worden; en te zeggen: er is geen Stedehouder van Christus, dat is zeggen: er is geen Christus!

VERSCHEIDENHEDEN.

ENGELSCHE KERKELIJKE BLADEN.

We noemen niet alle, maar slechts de belangrijkste kerkelijke bladen, welke de verschillende partijen *in* de Engelsche Kerk vertegenwoordigen. De *Guardian*, het *Clerical Journal*, en de *English Churchman* verdedigen deels de streng-kerkelijke, deels de hoog-kerkelijke partij. Het eerstgenoemde blad voert eene nadrukkelijke taal en roert alle vraagpunten op kerkelijk gebied aan; het tweede maakt eenige aanspraak op geleerdheid en recenseert ook boeken; het derde gelijkt op een bode die nooit den oever verlaat. Allen schijnen *positief* hierin overeen te stemmen, dat de apostolische opvolging voor bisschoppen noodig is, om eene Kerk uit te maken. Hunne *negatieve* zijde bestaat daarin, dat zij de Evangelisch-gezinden in de staatskerk, de Dissenters en de Duitsche theologie, die met hunne beginselen niet overeenkomt, rijkelijk smaden.

Het invloedrijkste orgaan der Evangelische partij in de staatskerk is de *Record*. De hoog-kerkelijke treedt het met voeten; de breed-kerkelijke [1]) schijnt zich niet eens zoo diep te willen aflaten, om het te verachten, en vele Evangelisch-gezinden moeten zich nu en dan uitgelaten hebben, dat de *Record* iets bevat, wat niet zoo geheel van hunnen smaak is. Niettemin wordt dit blad gretig gelezen en oefent een grooten invloed op de leeken uit. Het is verdraagzaam voor Dissenters, helpt verouderde kerkvormen ter zijde stellen, en is vreeselijk *»illiberal«* jegens zijne hoog-kerkelijke broeders; zijne hevigste banvlocken evenwel zijn tegen eene zekere Duitsche theologie gericht. Mannen als Maurice, Kingaley en anderen hebben van dit blad geen gunst te wachten, ofschoon de jongste Oxfordsche *Essays* het moesten overtuigen, dat de ark in de handen

[1]) *Broad Churchman*; zie over deze nieuwe benaming onze aflevering van Augustus jl., bladz 71.

der Philistijnen is. De *Record* verbergt zich niet achter holle phrasen, maar legt openlijk zijne geloofsbelijdenis af en verdedigt een zuiver bijbelsch Christendom. Dit blad heeft het geheim der populariteit gevonden, wijl het de kunst verstaat van belang te wekken bij het publiek. Aan allen die slechts een jota van zijnen geest afwijken, roept het met alle kracht toe: Wat hebt gij met ons uitstaan, om den Heer een tempel te bouwen?

Nog is er een blad, dat eigenlijk den naam van kerkelijke koerant niet verdient, *Union* geheeten. Het standpunt er van is *tractarian*, of *ultra hoog-kerkelijk*. Men wil, dat het slechts weinig voorstanders heeft.

PROCESSIE- EN BROEDERSCHAPS-LIEDEREN.

Welk een schat van gewijde gezangen en liederen en „geestelijke liedekens" de Nederlandsche Katholieken van oudsher rijk zijn, kan men, zoo men het van elders niet wist, genoeg opmaken uit de aanteekeningen, welke de heer Alberdingk Thijm aan zijne voortreffelijke „*Oude en Nieuwere Kerstliederen*", benevens gezangen voor heel het kerkelijk jaar [1]), heeft toegevoegd. Die schoone bundel zelf getuigt, wat er te oogsten was en nog te oogsten zou wezen. We zeggen het den schrijver in zijn „Woord voor allen" na, dat de oudste liederen, bepaaldelijk uit het tijdperk van 1450 tot 1550, iets beminnelijk eenvoudigs, innig gevoeligs, bijzonder Katholieks hebben. Dat moeten zielen vol kinderlijk geloof en teedere liefde geweest zijn, welke zich zoo konden en durfden uiten; te beklagen in dat opzigt zijn zij, die er den gloed en den geur niet van weten te smaken. Maar, laten we er op volgen, geloof en liefde hebben nog andere uitdrukkingen, om voor andere tijden aan andere stemming en behoeften te voldoen; en terwijl men zich zeer wel in de verheven kinderlijkheid van een vroeger tijdperk kan blijven verlustigen, vragen tevens eene latere geestgesteltenis en vorming eene haar eenigzins te gemoet komende poëzij, welke den geloovigen geest anders, doch niet

[1]) Amsterdam, C. L. van Langenhuysen. 1852.

minder voedt en evenzeer het minnend hart verkwikt. Maar altoos en vóór alles zij het inderdaad gewijde, Katholieke poëzij, naar inhoud en vorm beide. Die koude verstandsgeest bijv., welke dichten wil en enkel rijmen smeedt, is vlakaf onuitstaanbaar; en medelijden, zoo geene andere aandoening, wekt de in allen kunstvorm oningewijde, die, overigens soms niet zonder eenig gevoel, den hem aanwandelenden dichtlust niet weet te bedwingen, en er naar hunkert, om zijn onbeholpen fabrickaat door de geloovigen tot zelfs in de kerk te hooren zingen. Dat er zich ooit verzamelaars van gezangbundels opdeden, die met inderdaad goede liederen andere paarden welke aan alle mogelijke gebreken lijden, is men wel gedwongen te wijten aan hunne volslagene onbekendheid met de allereerste eischen der kunst. Hadden zij slechts weten te twijfelen, ze zouden, bij eigen onvermogen, deskundigen, zooals er genoeg zijn, geraadpleegd en het Katholieke en Onkatholieke publiek niet met zulke onhebbelijke gezang- en liederen-bundels geërgerd hebben. Nu zijn ze, sedert korter of langer, eenmaal in de handen; hoe ze er uit verwijderd, om te schiften en te scheiden, om te hertoetsen en aan te vullen?

Voor meer dan dertig jaren reeds hoorden we in dien geest spreken, en menigmaal in later tijd dezelfde klagt herhalen, met het oog inzonderheid op een groot aantal oude processie- en broederschaps-gezangen. Maar de verontwaardiging stijgt, wanneer men thans nog dergelijke bundels, hetzij gansch onveranderd, of door onbekwame handen zoogenaamd verbeterd, herdrukt ziet, of zelfs voor latere broederschappen nieuwe gezangboeken van weinig beter gehalte, in denzelfden trant, maar als ten spot in een sierlijk uiterlijk gedost, ziet uitkomen; niet zelden daarenboven, we mogen dit nadrukkelijk opmerken, zonder kerkelijke goedkeuring; hoewel ze, om van andere redenen te zwijgen, eene zekere liturgische, of kerkelijke bestemming hebben. Dan moet men het aanhooren, dat soms erbarmelijke liederen, even kreupel gedacht als gedicht, men weet niet hoe, welligt om de bekende wijze, een zekeren opgang maken, burgerregt verkrijgen, en week in week uit, jaar in jaar uit, door de broederleden worden afgezongen. Zoo zijn er onder, welke men het met hunne overdreven of onbekookte uitdrukkingen, door geen Nederlander te verduwen,

duidelijk kan aanzien, dat ze van Fransche of Belgische herkomst zijn; terwijl eenige naar alle zijden heen hunnen Duitschen oorsprong verraden, en weder andere ons voor de ware „diepe gevoelsbewogenheid" van het Katholiek geloof en de Katholieke liefde eene stuitelijke valsch- en overgevoeligheid met beekjes en boomen en wat niet al, kortom ledige, oppervlakkige, ongewijde natuurdichten aanbieden.

Bij blooten klagten over dergelijk werk is 't gelukkig niet gebleven. Voor meer dan het vierde eener eeuw bijv. heeft de toenmalige Pastoor der St. Anna-kerk te Amsterdam, van het broederschapsboekje, aldaar in gebruik, eene uitgave bezorgd, welke blijkbaar aan uitnemend bekwame handen is toevertrouwd geweest. Later heeft te dier stede ook wijlen de geestelijke bestuurder der Kevelaarsche Processie verbetering van haar liederenboekje verlangd; doch de gevolgde herziening was verre van afdoende; er zijn wel enkele betere liederen, zelfs een goed lied bijgekomen; maar overigens mag het geene herziening heeten. Vroeger reeds had de Westlandsche Processie verbetering harer liederen en eenige nieuwe gevraagd, waaraan in der tijd gedeeltelijk voldaan is: terwijl het woord vóór de beide zeventallen het vooruitzigt gaf, dat er spoedig een volledig *Pelgrimsboek* op volgen zou. Voor zooverre we weten, is dit niet geschied; althans wij hebben een later Westlandsch Kevelaarsboekje vóór ons, waarin weder bij voorlang vernieuwde liederen eenige oude onveranderd gevoegd zijn.

We zagen ook een gansch nieuwerwetsch Kevelaarsboekje, dat reeds in 1854 een *derden* druk had, en met verwerping van alle traditionele gedichtjes, geheel zijn eigen trant is gevolgd. Jammer slechts, dat de welmeenende samensteller niet beter onder alle opzigten voor zulk een moeijelijk werk beslagen was. Die bundel is onverbeterlijk. Ware het enkel met ontelbare vergrijpen, van welken aard ook, te doen: er zou herstel op wezen; maar heel het zededicht-achtig boek, meerendeels berijmd proza, is van zulk een niet uit te spreken, maar alleen te voelen geest en toon, dat geen Katholiek dichter zich daaraan wagen zal. Wel treurig, dat zóó iets nog ergens schijnt gesmaakt te worden!

Nog van andere Kevelaarsche processiën hebben we nu en dan vernomen, dat zij met de hervorming harer liederenboekjes bezig

waren; wijl wij er echter nog niets van zagen, kunnen wij over den uitslag niet oordeelen. Doch van twee processiën, die dit jaar hare gezangboekjes deden herzien, de Amersfoortsche en de Utrechtsche, hebben wij de nieuwe uitgave ontvangen. Ter inlichting van belanghebbenden in eene zaak van wezenlijk uitgebreid nut, willen we er eenigzins uitvoeriger over spreken, en onze bescheiden meening, welke over 't geheel niet dan gunstig kan zijn, er over uitbrengen.

Het Amersfoortsche „Gebeden- en Gezangboekje" geeft eerst beknopte inlichtingen over „doel, aard en inrigting" der Broederschap van O. L. V. van Kevelaar; over de „vereischten tot het lidmaatschap der Broederschaps-aflaten"; over de „orde der bedevaart naar Kevelaar", en „voorschriften onder het trekken der Processie te onderhouden". De onveranderde verzameling van *Gebeden* bevat al wat de pelgrim voor zich en zijne medeleden, voor levenden en overledenen, op den weg, of in de broederschapskerk behoeft, en daaronder eene zeer goede „manier om den H. Rozekrans godvruchtig te lezen". — De herziener der *Gezangen* heeft zich op verzoek, om wille van de bezitters der vorige uitgave, geheel aan het vorige getal liederen en bladzijden, en dezelfde rangschikking moeten binden; alleen op het einde is er eenige verplaatsing, en eene toevoeging van twee liederen: eene „Bede aan den H. Josef", en het bekende „Smeeklied aan den H. Willibrordus, Apostel en Patroon der Nederlanden". Onder die gezangen, zes en dertig in getal, duidelijk genummerd en onderdeeld, komen tot tweemaal de vijftien geheimen van den Rozekrans voor; verder heeft men al de liederen, welke de broederschapsleden, hetzij op de bedevaart, hetzij bij de andere feestgelegenheden, gewoon zijn te zingen. Van de vorige uitgave (in 1839) is zooveel mogelijk behouden; doch *De vijf Wonden* zijn door de vroeger verschenen nieuwe bewerking, het *Stabat Mater* door de voorlang bekende vertaling van Professor van der Ploeg vervangen, van wien we hier nog andere reeds uitgegeven liederen terugvinden. Wie deze met de vorige uitgave vergelijkt, zal opmerken, dat enkele oude liederen slechts ligtelijk hertoetst en de beginregelen zooveel doenlijk behouden zijn. Van een aantal is alleen de oude gedachtegang, weinig van de uitvoering overgenomen. Deze vernieuwde verzameling is, naar een ons medegedeeld

berigt, dit jaar voor 't eerst gebruikt; zij vond zooveel bijval, dat, zooals de geleerde pastoor Wennekendonk, van wien de herziening is uitgegaan, dankbaar aan den bewerker schreef, „al de leden zijner processie er zich dadelijk van hebben voorzien": de nieuwe liederen hadden de luide goedkeuring verworven „zoowel van den geletterde" als van „den eenvoudigen pelgrim".

Naar het Amersfoortsche Kevelaarsboekje is het Utrechtsche door denzelfden bewerker, doch geheel vrij, herzien; zoo namelijk, dat hij aan bladzijde, getal noch rangorde gebonden was. Doch ook hier wenschte het bestuur, dat er van het oude zooveel mogelijk zoude blijven. Schoon het meerendeels dezelfde gebeden en liederen heeft als het Amersfoortsche boekje, is echter alles gelijkelijk herzien; daar is verplaatsing, inkorting, uitlating en toevoeging; het liederental is in dit boekje tot vijftig geklommen; bij een grooter gedeelte staat aangegeven, voor welke plaats en gelegenheid ze meer bepaaldelijk bestemd zijn. Verder werd het, behalve met een behagelijker, ofschoon minder getrouw afbeeldsel van „Onze Lieve Vrouw van Kevelaar", verrijkt met een „Onderrigt voor Pelgrims, om hunne bedevaart met de meeste vrucht te doen". Dat onderrigt is (blijkens eene noot op bladz. 17) van wijlen onzen beminden Bisschop, Franciscus Jacobus van Vree, die het in 1838 als kapellaan te Amersfoort onder den titel van *Pelgrimsboekje* uitgegeven, doch later herzien en merkelijk vermeerderd heeft; „zoo verschijnt het" — naar de aanteekening van „P. v. d. P. *Pr.*" — „nu voor 't eerst, en wordt den vromen Pelgrims in ons vaderland aangeboden" [1]).

Juist dezer dagen kwam ons ter kennisse, dat heel dit ver-

---

[1]) Thans ziet het, uit het Utrechtsche boekje overgedrukt, en onder den vroegeren titel, ook afzonderlijk het licht; opdat, naar het verlangen des Hoogwaardigen overledenen, zijn eenvoudig onderrigt van te algemeener nut mogt wezen. 't Is verschenen te Utrecht bij de Wed. J. R. van Rossum, en te Leiden bij J. W. van Leeuwen. 1861. Met de kerkelijke goedkeuring, gelijk behoort, van het Utrechtsche aartsdiocees en het diocees van Haarlem. — Het Utrechtsche Kevelaarsboekje draagt eene nieuwe goedkeuring, het Amerfoortsche, alleen het *Imprimatur* van 1839; wat voor de onveranderde *Gebeden* geldt, niet voor de veranderde *Gezangen*; welke echter kerkelijk goedgekeurd zijn.

nieuwde en ordelijke boekje, waarvan ook de uitvoering voor een werkje van dien aard zeer net mag heeten [1]), in de vorige maand (September) voor het eerst en algemeen „met de meeste godsvrucht" gebruikt is. Men noemde ons vernieuwde en nieuwe liederen, welke men niet moede werd te herhalen. Beide boekjes hebben alzoo de proef, en op eens, doorgestaan. Mag men bij de bekende gehechtheid van onzen landaard aan het oude, uit dien herhaalden bijval opmaken: dat er inderdaad iets goeds geleverd is? Ongetwijfeld! maar ook: dat het *oude*, waaraan men hechtte, genoeg behouden, en niet geheel verworpen werd.

En zoo is het ook. In beide boekjes, vooral in het Amersfoortsche, vond de dichter verscheidene liedekens, die hij hier en daar slechts ligtelijk te hertoetsen had; het begin is overal waar het kon, geheel, of even gewijzigd, behouden; ieder herkende hiermede dadelijk de zangwijze, welke voor alsnog blijven moest; hoewel er ook nieuwe melodiën zijn aangegeven, en men insgelijks daaromtrent op verbetering bedacht is. Dan heeft de zamensteller, wat ook de heer Alberdingk Thijm zich gehouden voelde in zijne *Kerstliederen*, enz. te doen, wijselijk een en ander lied, dat het anders *minder* verdiende, als te weinig dichterlijk, te verstandelijk, weder opgenomen; daarom alleen, wijl het in veler mond en geliefd was. Zoo werden er mede, om het nut voor jeugd en verderen leeftijd, enkele *berijmingen* (als bijv. van eenige geloofspunten, van de gewone akten, enz.) schier onaangeroerd in gelaten. Over de eigene reeds uitgegevene, hier medegedeelde gezangen des gelukkigen bewerkers behoeft geen oordeel meer uitgebragt: dat hebben de geloovigen reeds voorlang gedaan door den bijval, dien zij er aan schonken en blijven schenken.

We twijfelen niet, of andere processiën, die nog geene verbeterde gezangboekjes bezitten, zullen gaarne de gegeven voorbeelden volgen. Het werk is nu aanmerkelijk verligt; en willen eenige broederschapsbesturen zich vereenigen: de kosten zullen er zooveel te minder door wezen. Is er dan voor één broederschap

---

[1]) „Gedrukt te Utrecht, bij P. W. van de Weijer. — Voor rekening van de Broedermeesters." — Het Amersfoortsche: „Utrecht, Wed. J. R. van Rossum. — Voor rekening der Broederschap."

afgedrukt: voor een ander zijn slechts de eigen processieregels met de eigen namen te verwisselen. Heeft men wellig een eigen lied, dat men behouden wil, of wenscht men een of ander er niet in: dit alles kan ligtelijk geschieden; men heeft zich slechts tot den genoeg bekenden „P. v. d. P. Pr.", den vernieuwer der hier besproken gezangen, te wenden. Hij, die zich zooveel arbeids voor dat schoone doel heeft getroost, zal er gaarne nog meer anderen in doen deelen en zich den verderen arbeid wel willen getroosten, van nog een of ander hem aangeboden lied te herzien. Wijl er, behalve de eigenlijke processie- of pelgrimsliederen, in deze boekjes een aantal lofzangen voorkomen, voor meer algemeen gebruik op Maria-feesten en andere gelegenheden geschikt, zal ook hierdoor zijn werk van te uitgebreider nut zijn en den Katholieken liederenschat verrijken.

Te dezer gelegenheid willen we ook de aandacht vestigen op eene andere herziening, zeer zeker, naar den aard der poëzij en de medegedeelde liederen te oordeelen, (want hier is naam noch beginletter te zien) aan dezelfde hand te danken; we bedoelen de *Gezangen*, welke voorkomen in het kerkelijk goedgekeurde *Handboekje* voor de leden van de aartsbroederschap der H. Familie, dat te 's Hage en te Schiedam in gebruik is. De zamensteller is hier meestal vrijer te werk gegaan, maar heeft toch een veel verspreid, ten deele op het Fransch bewerkt Handboekje [1]), en blijkbaar ook dat

[1]) We bedoelen niet de „*Gezangen* ter eere van Jesus, Maria, en Joseph, opgedragen aan de Aartsbroederschap van de H. Familie. — Amsterdam, J. B. V. Huver. 1861"; maar de „*Gezangen* in gebruik bij de Aartsbroederschap der Heilige Familie Jesus, Maria, Joseph. — Amsterdam, J. Beerendonk. 1856", beiden zonder kerkelijke goedkeuring verschenen. De ons onbekende „schrijver" der eerstgenoemde *Gezangen* zegt er in het „Voorwoord" van: „Eene verzameling van Duitsche liederen strekte mijn arbeid tot punt van uitgang, doch zóó vrij was de bewerking, dat weinig meer, dan *opschrift* en *rythmus*, behouden bleef. Twee gedichtjens zijn van eene andere hand." — Dit boekje is in eene edele stemming vervaardigd; maar, we weten niet, of het soms van het Duitsche voorbeeld komt, er is in menig lied een zekere ongewijde toon, welke mishaagt; en gelijk het vaak de gedachte aan waarheid en juistheid ontbreekt, zoo laat de vorm niet zelden aan gekuischtheid en dichterlijkheid veel te wenschen over.

Luiksche Fransche *Manuel* zelf voor zich gehad. Het zal om den wille der eenparigheid geweest zijn, dat er in 't herziene *Handboekje* enkele broederschapsliederen meer of minder behouden, doch naar het oorspronkelijke Fransch, of naar eigen bewerking in beter dichtgewaad gestoken zijn, met vermijding tevens van alle stuitelijke uitdrukking en de vele voor ons zoo hinderlijke Fransche *Vive's*! en dergelijke [1]). Één aanmerking echter mogen we over die bearbeiding niet weêrhouden. Bij vergelijking kwam het ons voor, dat er mede eenig niet vertaald gedichtje gewijzigd is; we begrijpen, dat ook dit geschied zal zijn uit dezelfde zucht naar eenparigheid, alsook om van het vroegere te behouden wat niet gansch verwerpelijk was. Doch voorecrst: had de dichter dan niet méér Gezangboekjes der H. Familie dienen te raadplegen, wijl die broederschap toch lang vóórdat zij in Amsterdam werd opgerigt, elders in ons vaderland bestond? Maar ten andere: die stukjes kunnen van nog levende vervaardigers zijn, welke niet gaarne hun werk, 't moge dan goed of niet goed wezen, gevraagd of ongevraagd, veranderd zien. We hebben den hoogleeraar het *genus irritabile vatum* niet te herinneren. Heeft hij zelf er zich niet meermalen aan ons over beklaagd, dat men zijne lofzangen en liederen zonder voorkennis overnam? niet wijl hij er tegen had, dat anderen ze verbreidden; maar wijl men, ofschoon ze niet opzettelijk veranderend, toch, ingevolge uiterst slechte correctie, door bedorven lezingen verbasterde. Waarom dan niet liever geheel oorspronkelijke liederen geschonken? Wie zich dichter, kerkzangdichter heeft getoond als hij, behoeft zich waarlijk niet te binden aan een vers, of stroof van ongeoefende handen, zooals we er sinds eenigen tijd allerwege aan 't werk zien. Een menigte

[1]) We hopen, dat ook de zangwijzen van het Amsterdamsche Handboekje niet alle te 's Hage en Schiedam zijn overgenomen. Immers dan zullen ten minste aldáár de Leden geen godsdienstige liederen aanheffen op de eenigzins verwrongene, maar niettemin zeer herkenbare melodie van zeker Choor uit Mozart's Opera: *Die Zauberflöte*. Daargelaten in hoever aloude volkswijzen voor godsdienstig gebruik verkieslijk en te behouden zijn, meenen we toch, dat in eene kerk, of bij openbare godvruchtige bijeenkomst, geene: „*Toewijding aan den Heer*" behoort te worden uitgedrukt in toonen, die, zooals hier, bijna zonder verandering, ontleend zijn aan overbekende tooneelmuziek.

losse liedjes toch van dat ellendig slag, en zonder kerkelijke goedkeuring, hebben we vóór ons liggen; broddelrijmen, van den een of anderen liefhebber gevraagd en verkregen, en die als „nieuwe liederen" bij processies, broederschappen, eerste H. Communiën en wat al meer, tot veler ergernis zoo maar worden gebruikt en ingevoerd.

Er is zooveel goeds voorhanden, of van algemeen bekende dichters, geestelijken en leeken, te verkrijgen, dat we ons, God dank! met zulk ontuig niet behoeven te behelpen; althans zoo men zelf niet uit gebrek aan smaak, of uit menschelijk opzigt al die onhebbelijkheden bevordert, of zich getroost. We denken hier onwillekeurig aan deze en gene broederschap, bijv. aan die van het H. en O. Hart van Maria. Hiervoor bestaan sedert geruimen tijd zeer gepaste en kerkelijk goedgekeurde gezangen. De in drie afdeelingen gesplitste *Lofzang* van Prof. van der Ploeg, eene vrije navolging van de Sequentia der Mis van het H. Hart van Maria, is voorlang in eene menigte van drukken en overdrukken verspreid. Later verschenen er, en ook met kerkelijke goedkeuring, goede liederen (woorden en wijzen) door een „Priester van het bisdom van Haarlem" [1]). Zijn *Smeekzang* bijv. en *Avondbede* zijn geheel in den geest van het avondlof; waar*na* ze, nu het een dan het ander, met de meeste stichting zullen gezongen worden.

Moge zoodanige degelijke en deugdelijke, kerkelijk goedgekeurde gezangen spoedig alles verdringen wat niet van dien aard is! Mogen de hier aanbevolen gezangen- en liederenboekjes daartoe dienstig bevonden worden! Moge ook dit verslag, naar de ons verstrekte inlichtingen en onze volle overtuiging zonder aanzien des persoons geschreven, er toe bijdragen, dat er bij die eenigzins kerkelijke gelegenheden, wanneer de geloovigen in eigen taal kunnen zingen, ook gezongen worde wat kerkelijk goedgekeurd en onzer verhevene eeredienst waardig is. De Redactie van *de Katholiek* verklaart zich gaarne bereid, om van haren kant die inlichtingen en hulp te verleenen, welke onder haar bereik staan;

---

[1]) Amsterdam, bij H. A. Zweers. 1858.

zij brengt bij deze gelegenheid van ganscher harte hare hulde en dank aan de zoo verdienstelijke Pastoors J. G. Wennekendonk en J. J. Putman, die met hunne broederschapsbesturen zulk een uitnemend geslaagd voorbeeld met de Gebeden- en Gezangboekjes voor de Amersfoortsche en Eemlandsche, en voor de Utrechtsche Kevelaarsprocessie gegeven hebben. Wij vleijen ons met de hoop, dat het spoedig navolging zal vinden.

„HET GEBED VAN PATER ZUCCHI."

Een klein, nuttig, goed vertaald en kerkelijk goedgekeurd boekje, dat meer geeft dan het belooft, is „*Het gebed* van Pater Zucchi: *O mijne Meesteres*" (*O Domina mea*); door een ongenoemden priester der Sociëteit geschreven en door den HoogEerw. Pater Joseph, den hier welbekenden Provinciaal der Passionisten, uit het Fransch overgebragt [1]). Men vindt in dit geschriftje dat gebed zelf, door den Pater Jesuïet Zucchi (die in 1670 te Rome op 84-jarigen ouderdom in geur van heiligheid ontsliep) het eerste verspreid, en „waaraan personen van allen leeftijd, talrijke jongelingen vooral, het behoud hunner onschuld, of de kracht om het juk der ondeugd af te schudden, te danken hebben"; verder geeft het: de aan dat gebedje verleende aflaten met de breve van Pius IX, den *oorsprong* er van met de levensschets van Pater Zucchi, en de *krachtdadigheid* van dat gebed, in voorbeelden getoond. — Daarna heeft men een drietal gebeden tot den H. Stanislaus Kostka, met nog eenige verzuchtingen en gebeden, waaraan aflaten verbonden zijn.

Bij het lezen van dit zeer stichtelijke boekje, rijst de wensch, dat het in veler handen, inzonderheid van jongelingen, moge komen.

---

[1]) Roermond, ter drukkerij van J. J. Romen. 1861. Één exemplaar 7 cents; bij getallen van 25, 50, 100 altoos merkelijk minder.

„MISERICORDIAS DOMINI."

DOOR

DR. HUGO LÄMMER, PRIESTER.

Dr. Hugo Lämmer, van wiens overgang tot de Katholieke Kerk wij reeds vroeger met een enkel woord hebben gewaagd [1]), heeft onlangs in een geschrift onder bovenstaanden titel (*De barmhartigheden des Heeren*) de geschiedenis zijner bekeering medegedeeld [2]). Hoogst eenvoudig, open en vrij meldt hij het langzaam verloop dier gebeurtenis, en moest, ten einde de veranderingen, die bij hen omgingen, beter te doen begrijpen, veel ook van de lessen en hoogleeraars, welke hij in dien tusschentijd hoorde, ter sprake brengen. Zijn verhaal is hierdoor eene hoogst belangrijke bijdrage geworden voor de geschiedenis

---

1) Zie *de Katholiek*, Dl. XXXIV, bladz. 370.

2) „*Misericordias Domini.* Von Dr. Hugo Lämmer, Weltpriester. — Freiburg im Breisgau. Herder'sche Verlagshandlung. 1861." — 144 bladz.

van het hedendaagsche Protestantisme in Duitschland. Met de meeste rondheid en humaniteit beschrijft hij wat hij zelf gehoord en gezien heeft, en verzuimt nergens, gulhartig eere te geven aan wien eere toekomt. De schrijver, thans sedert 1859 Katholiek priester, heeft vooral waar hij van de H. Moedermaagd spreekt, iets kinderlijks, dat voor hem inneemt. Zijne goedaardigheid, welke hem bij allen bemind maakte, verloochent zich ook in deze bladzijden niet, maar neemt niet weg, dat hij op zijn pas ongeloof en dwaling duchtig weet te treffen. Men staat verbaasd over zijne studiedrift, over zijne veelomvattende en onvermoeide werkzaamheid, welke nimmer tegen een onderzoek, hoe uitgebreid en bezwaarlijk ook, opzag, en ons reeds op zulk een jeugdigen leeftijd verschillende, straks te melden werken van degelijke geleerdheid heeft geschonken. We willen uit Lämmer's geschrift hoofdzakelijk den leerrijken gang zijner bekeering zamenvatten, en zullen daarbij den schrijver, zooveel doenlijk, zelven laten spreken.

„Op het feest der Bekeering van den H. Apostel Paulus, — zoo vangt hij zijn verhaal aan — in 't jaar 1835, zag ik te Allenstein, een Oost-Pruissiesch stadje in het bisdom Ermland, het eerste levenslicht. Volgens gegronde familie-overleveringen stam ik van vaders zijde van die Salzburgers af, welke in de vorige eeuw den ouderlijken grond en de Kerk verlieten, door wier genadekrachten hunne voorvaderen sedert de dagen van den H. Rupertus in leven en sterven gedragen waren. Zonder op den welmeenenden raad en de dringende vermaningen des geestelijken opperherders, die de hem toevertrouwde geloovigen van het vergift der valsche leer wilde en moest verwijderd

houden, acht te slaan, verplaatsten zich die emigranten met der woon naar de Brandenburg-Pruissische staten. Mijn Protestantsche vader nu, een afstammeling van hen, leefde in een gemengd huwelijk; mijne moeder, die ik helaas! zeer jong verloor, was Katholiek, gelijk het grootste deel der bevolking van mijne geboortestad en het diocees Ermland in 't algemeen; want het Lutheranisme heeft daar eerst laat en slechts hier en ginds eenige wortelen kunnen schieten. Wel zochten predikanten het dadelijk, bij het begin der zoogenaamde hervorming, op jaarmarkten door traktaatjes en karrikaturen van het kerkelijk dogma binnen te smokkelen; doch de phrasen over de vrijheid van een Christenmensch en over de Babylonische gevangenschap der Kerk vonden bij het geloovige volk geen gehoor; de treurige gevolgen des beginsels van het schriftonderzoek en de regtvaardiging door het geloof alleen kwamen in het naburige Koningsbergen, bij gelegenheid der met een ongeloofelijk fanatisme gevoerde Osiandrische strijdtwisten, openlijk aan den dag; en de godsdienstvernieuwingen, hier en daar door liberale stedelijke raden en voorvechters van een onzedelijk libertinisme bevorderd, werden door den apostolischen ijver, inzonderheid van een Stanislaus Hosius en Martinus Kromer, alsmede door de werkdadigheid der sociëteit van Jesus, ten eenenmale gekeerd. Eerst in de tweede helft van de verloopen eeuw der „verlichting" ontstonden, bij het indringen van vreemde elementen, in de steden van Ermland kleinere Protestantsche gemeenten met eigen predikanten. Slechts met moeite rekken zij haar bestaan; rationalisme en materialisme hebben het terrein veroverd; van het oorspronkelijke Lutheranisme is weinig meer dan de eenheid in het tegenspreken van de Katholieke Kerk overgebleven.

„Mijnen vader ben ik er zeer dankbaar voor, dat hij mij zelf, met groote zorg en opoffering, aan huis het eerste onderrigt verleende. Daarop bezocht ik de Protestantsche school van Allenstein, en had in den rector Preusz een voortreffelijk gevormden leermeester, die mij, behalve in de gewone vakken, uit eigen beweging ook in de talen onderwijs gaf, en zich omtrent mijne ontwikkeling in mijne vroegste jeugd zeer verdienstelijk heeft gemaakt.

„Lof en dank zij God voor de genaden en zegeningen, welke Hij mij door middel van mijne moeder schonk! Nog staat mij haar beminnelijk beeld levendig voor den geest. Zij was eene vrome Katholieke vrouw, in wier gansche wezen en verschijning Christus de Heer gestalte gewonnen had. Door haar echtelijk leven liep eene aaneenschakeling van innerlijk en uiterlijk lijden. Zij leed en droeg haar kruis geduldig, met volle overgave aan den goddelijken wil. Onvermoeid werkzaam, om te zamen met mijnen vader in de behoeften des gezins met liefderijke zorgvuldigheid te voorzien, heiligde zij haren arbeid door een onophoudelijk gebed. Er ging wel geen dag voorbij, dat zij niet 's morgens in de vroegte het H. Misoffer bijwoonde en zich in vereeniging met het „Sakrament zoo wonderbaar, altoos aangebeên - aldaar", aan den hemelschen Vader opofferde. Hoe zal zij daar, gedurende de heilige geheimen, verzucht, en de voorbede der zaligste Maagd ingeroepen hebben, dat ook diegenen, welke haar door de banden des bloeds zoo na bestonden, in den éénen schaapstal van Christus mogten ingaan! Ach het smart mij diep, dat ik hare liefde en trouw zoo dikwijls met ongehoorzaamheid vergolden heb. Voordat haar hart onder den last des lijdens brak, en Hij, wiens kruis zij hier op aarde met een levendig ge-

loof omklemde, haar van dit tranendal afriep, — in de laatste dagen vóór haren dood, was zij in hare gedachten veel bezig met mij, die toen niet meer in het vaderlijk huis verbleef; in den voorsmaak van datgene wat geen oog gezien, wat geen oor gehoord, wat God den zijnen bereid heeft, heeft zij mij herhaalde malen haren moederlijken zegen gegeven en deze liefde uit den tijd in de eeuwigheid medegenomen. Hoe zal zij nu, wanneer zij na uitdelging van alle aardsche stof, tot de zalige aanschouwing van den driewerf Heilige gekomen is, over mijne eindelijke intrede in den schoot der *Sancta Mater Ecclesia* [H. Moederkerk] jubelen! Ik was over het verlies dier dierbare moeder van zielesmart overweldigd; en welke troost werd mij, teeder kind, door aanverwanten, in wier huis ik mij bevond, bij het aankomen der treurige tijding gegeven? Men zocht mij door echt Protestantsche argumenten te stillen, met te zeggen: dat de dood mijner moeder niet zoozeer te betreuren was, als het de dood mijns vaders zou geweest zijn; ware de eerste blijven leven en de laatste gestorven, dan zou ik buiten twijfel ja dadelijk in de Katholieke Kerk opgevoed zijn; en dit moest ik als het grootste ongeluk beschouwen, alzoo bij slot van rekening den lieven God danken, dat dit gevaar geheel geweken was. *Meditati sunt inania* [ijdel waren hunne overleggingen].

„Het is mij thans geen psychologiesch onverklaarbaar raadsel, waarom ik reeds in mijne vroegste jeugd meer gehechtheid aan mijne Katholieke, dan aan Luthersche nabestaanden had. De godsvrucht, het vaste kerkelijke standpunt moesten indrukwekkend op mij werken, ofschoon ik nog geene godsdienstige vragen klaar en met bewustzijn be-

oordeelde. Dit, en dat ik mij veel in den kring van bekende Katholieke familiën bewoog, daar menig speelgenoot mijner jeugd vond; dat ik ooggetuige was van de godsvrucht der geloovigen bij processiën en bedevaarten, — het droeg er toe bij, om vele Protestantsche vooroordeelen, gelijk ze mij van den anderen kant ingeprent waren, zoo niet geheel weg te nemen, dan toch te verzachten. Ik was nu eenmaal niet tot de gebruikelijke lasteringen van verstokte Lutherschen gestemd, en kon zoo maar niet aanstonds aan het zotte sprookje van het „bijgeloof" en de „onkunde" der Katholieken geloof slaan. Wel bezocht ik, gelijk ik als scholier verpligt was, elken zondag het Protestantsche bedehuis, om bij het gemeentegezang en de liturgie naar gebruikelijke wijs mede te werken; doch de preken maakten niet den minsten indruk op mij. Op den kansel stond een anders in het leven goedhartig, vriendelijk predikant, die een voorstander was van het rationalisme des tijds, gelijk hij het van de universiteit had medegebragt. Daarentegen dreef mij nu en dan een donkere aandrang naar de wijde ruimten der schoone Katholieke kerk; het *Ave-Maria*-gelui trok mij aan; en wat stil zielsverlangen ontwaarde ik, toen ik eens met mijn goeden vader, op een bezoekreis, door de beroemdste bedevaartplaats van Ermland, door Heiligenlinde, kwam, en de koster ons de heilige steden van dit wonderbaar genadeoord liet zien!"

De schrijver verhaalt nu, hoe hij in 1844 het ouderlijke huis verliet, en te Koningsbergen, bij naastbestaanden zijns vaders verblijvend, aan het Altstadtsche gymnasium zijne studiën tot Paschen 1852 voortzette. Hij vermeldt er bij, wat indrukken en gewaarwordingen hij onder het

lezen der verschillende schrijvers, zoo oude als nieuwe, ondervond; zegt ter loops, maar zakelijk en bondig, zijne meening over wijze en plan van onderrigt, over de studie der klassieken, over de ware behandeling der geschiedenis, en over menige andere vraag. Hij waardeert literaire celebriteiten als Lessing, Klopstock, Vosz, Herder, Göthe, Schiller, over wiens jubile in 1859 hij uitroept: „*O vanitas vanitatum!*" [O ijdelheid der ijdelheden!] Zulke jubelvreugden, waarmeê ook de verklaardste tegenstanders des Christendoms krijschend instemmen, sterven weg als luidend metaal. Ware grootheid behoeft geen lofregen van zaagmeel van zouthout. Alles vervalt en vergaat, wat niet in de liefde tot God volbragt is. Voor de vierschaar van het eeuwig gerigt geldt een andere maatstaf dan die, welken de pachters der valsche beschaving aanleggen. Den sterrenhemel der Heiligen, wier zon Christus de Heer is, wil men niet kennen, en pleegt valsche afgodendienst."

Het onderrigt in de godsdienst ontving Lämmer van een grijsaard, die meer dan *vijftig* jaren in het schoolvak werkzaam was, een hoogen graad in de vrijmetselarij bekleedde, en die, door Kant gevormd, de axiomen van de godsdienst der „zuivere rede" huldigde. Hem werd een jong, begaafd philoloog toegevoegd, die, gelijk het op Protestantsche gymnasiën van Pruissen niet ongewoon is, zonder theologischen kursus als autodidakt het vereischte examen afgelegd en zijne aanstelling erlangd had. Vond er de geest al eenig, hoewel dikwerf ongezond voedsel: de behoeften des harten, klaagt Lämmer, deden zich niet minder gevoelen en vroegen om bevrediging. „Waar die te zoeken en te vinden? *Erravi sicut ovis quae perierat, quaerens te exterius qui es interius. — Sero te amavi,*

pulchritudo tam antiqua et tam nova; sero te amavi [1]). De godsdienstoefeningen binnen de muren van het Altstadtsche gymnasium bepaalde zich bij stereotiep koraalgezang; in mijne verblijfhuizen ontbrak alle godsdienstige opwekking: een geluk nog, dat ik de gewoonte van het morgen- en avondgebed uit het moederlijk huis had medegenomen; die gewoonte echter, wijl zij allen verderen steun miste, werd van lieverlede een mechanisme, een vorm zonder geest en leven. En nu die chaotische verwarring op kerkelijk gebied te Koningsbergen! die verschillende meeningen en standpunten van elken predikant!"

Van die verwarringen en tegenstrijdigheden volgen eenige staaltjes; de twee tegenvoeters der Protestantsche theologie te Koningsbergen: de ongeloovige Rupp en de orthodox-Luthersche Sartorius, predikten er in de slotkerk van denzelfden kansel het „woord Gods"; de laatste meest voor ledige banken, de eerste voor een gevuld huis. „Ik bezocht, zegt Lämmer, als gymnasiast de godsdienst in verschilllende kerken van Koningsbergen; nergens voelde ik mij op den duur bevredigd; ik zocht en vond — daar dank ik God nog heden voor — eindelijk op den kansel der Löbenichtsche kerk eenen man, die mij sedert aanhoudend geboeid heeft en van grooten invloed op mijn inwendig leven geweest is. Het was Lehnerdt, de tegenwoordige Generaal-superintendent der provincie Saksen, eene liefelijke verschijning op den kansel en in het leven."

Hartelijk herdenkt de schrijver hier, en meermalen,

---

1) „Ik heb gedwaald als een schaap, dat verloren was, U van buiten zoekend die van binnen zijt. — Te laat heb ik U bemind, o schoonheid! zoo oud en zoo nieuw; te laat heb ik U bemind."

wat hij onder verschillende opzigten aan Lehnerdt te danken heeft; hij verhaalt dan, hoe hij in 1852 op de Albertus-universiteit kwam, en waarom hij naar Leipzig ging, om zich verder op de godgeleerdheid en wijsbegeerte toe te leggen. „Het was mij, merkt hij aan, onder alle opzigten heilzaam, dat ik buiten den engen kring mijner geboorte-provincie in het hart van Duitschland kwam. Reeds de reis door Posen, Pommeren, de Mark en de hertogdommen van Anhalt bragt mij een overvloed van opwekking. Onder meer dan een oogpunt trof mij het verschil tusschen streken met Katholieke en die met Protestantsche bevolking; doch ik was er nog verre af, daarover dieper na te denken; het bleef alles bij een duister voorgevoel. De arme dorpen bijv. in het groothertogdom Posen met hunne eenvoudige boerenhutten, waarnaast de kruisen en beelden der Heiligen niet ontbreken, wekten in mij meer sympathie dan de weidsche sierlijkheid, die zich allerwege in het Pommersche vertoont."

Bij het doorloopen dezer studiejaren brengt hij weder de personen, hunne rigting en werken ter sprake, met wie hij als leerling of op andere wijze in naauwere aanraking kwam. Jacobi dankt hij nog thans, doch ook dit alleen: dat hij hem op historiesch-theologische monographiën opmerkzaam maakte, en hem bepaaldelijk ook Hasse's boek over den H. Anselmus van Kantelberg in handen gaf. — Van Winer zegt hij o. a.: dat hij zich in zijn *Handbuch der theologischen Literatur* getrouw heeft gehouden aan het reeds door de zoogenaamde hervormers gevolgde beginsel: van, namelijk, „de voortbrengselen der Katholieke literatuur dood te zwijgen". Uit de school van Winer, die tegen Möhlers *Symbolik* zijne *Comparative*

Darstellung der Lehrbegriffe der einzelnen Kirchenparteien schreef, heb ik, erkent Lämmer, „dit onberekenbaar gewin medegenomen, dat ik, om mij te oriënteren, tot het bestuderen van Möhler's geschrift en van Katholieke literatuur in 't algemeen, werd aangezet." — Van Tischendorf schrijft hij: „Onder opzigt van tekstkritiek, wat de spil is van zijnen letterkundigen arbeid, beken ik dankbaar, van hem door zijne lessen en meer nog door persoonlijken omgang voortreffelijke opwekkingen te hebben ontvangen, zoodat ik sinds dien tijd met belangstelling palaeographische studiën, meest onder de leiding der nog altoos voor model kunnende gelden Benediktijnen, heb voortgezet." — Van de strijders vóór en tegen de Evangelische Unie handelend, merkt hij op: „Kahnis heeft de miserie van het Protestantisme en bij name de *in thesi* en *praxi* volslagen onhoudbaarheid der Unie met groote waarheidsliefde blootgelegd. Men moet de kleine schare der Oud-Lutherschen, die om wille van hunne belijdenis zooveel vervolgingen hebben verduurd, van ganscher harte beklagen. Zij kennen en *willen* juist het Christendom slechts naar den echten Luther kennen en beoefenen. Met dat al zijn hunne theologen oneenig geworden, daar de een als „Nieuw-Luthersche" het ambtsbegrip op katholiserende wijze deed uitkomen en, gelijk Kliefoth, den Wittenberger hervormer slechts na 1528 — sinds hij zijne revolutionaire ideën afstreek — als normaal laat gelden; de ander daarentegen dit Puseysme niet durft onderschrijven. Hoeveel edele kracht verteert zich bij dit antagonisme in eigen heirleger tegen de Unie en de verschillende sekten van het Protestantisme, terwijl de Moederkerk ten einde toe onopgemerkt en onverstaan blijft: zij, in welke alleen de totaliteit

van goddelijke waarheid en genade nedergelegd is!" - - -

„Veel meer nog dan te Koningsbergen, wijdde ik mij te Leipzig, bij de studie der theologie, aan de vakken in de philosophische fakulteit behandeld. Ja er was een tijd, - bepaaldelijk in het jaar 1854, gedurende en na eene langdurige oogziekte - dat ik de oriëntering in den doolhof der theologische harrewarrerij, zooals zij zich aan mij in de *viva vox* en de gedrukte voortbrengselen der literatuur had opgedaan, hartelijk moede, er ernstig op bedacht was, mij uitsluitend bij de wijsbegeerte te bepalen, om eenmaal niet zoozeer in het theologische, alswel in het wereldlijke vak werkzaam te zijn. Veel later, dan in Leipzig gebruikelijk is, besloot ik in eene naburige dorpskerk, welker predikant mij altoos de liefderijkste deelneming had betoond, voor de eerste maal den kansel te beklimmen. Ingevolge deze preek, waarin ik de parel des Christendoms, de *charitas* [liefde], in verband met den lofzang van den H. Paulus (I Cor. XIII) behandelde, vestigde zich mijn besluit: de inwendige theologische en religieuse ontwikkelingsstrijden op nieuw ootmoedig-moedig op te nemen. Hierbij kwam de langere bezigheid met eene prijsvraag, welke mij inderdaad verder gebragt heeft."

Alvorens dit punt te vervolgen, bespreekt de schrijver de mannen der philosophische fakulteit van Leipzig, en zegt van Wuttke: „Ik ben hem daar bijzonder dank voor schuldig, dat ik op de middeleeuwsche geschiedbronnen, gelijk ze in Pertz' *Monumenta Germaniae* opgenomen en gedeeltelijk ook in bijzondere overdrukken verschenen zijn, opmerkzaam werd. Dezer studie had voor mij eene eigenaardige aantrekkingskracht; er ademde een geest in, die mij wonderbaar bekoorde. De Noordsche kerkhistorie van den kinderlijk-vromen en verstandigen geschiedschrijver Adam

van Bremen nam ik eens tot onderwerp eener analytische verhandeling. Door dergelijke bezigheden verdween een massa van obligate vooroordeelen, welke mijnen geest opzigtens de „duistere middeleeuwen" als nevelen bezet hadden." — „Behalve met de bronnen, werd ik destijds ook bekend met den historischen arbeid van Georg Phillips; en dit verschafte mij het voordeel, dat ik de eerste regtelijke en kerkelijke betrekkingen der Germaansche volken altoos vollediger waarderen, en mij van het bekrompen standpunt van diegenen losmaken kon, die den H. Bonifacius, zoo mogelijk, voor een Protestantsch consistorie of voor de grootloge zouden willen dagen, om zich wegens zijn intiem verkeer met Rome en Sint Pieters rotskatheder te verantwoorden." — Aan Bruno Bauer en Feuerbach leerde ik den schrikkelijken afgrond kennen, die er opengaat, „wanneer eene philosophie niet a priori bepaald met het pantheïsme breekt; wanneer zij zich vermeet, zelve haren inhoud te stellen, in plaats van met de Christelijke speculatie aller tijden het openbaringsgeloof als steun van het menschelijke denken aan en op te nemen."

Lämmer komt nu op bovenherdacht prijsschrift terug, dat, zegt hij, een wezenlijken invloed op zijnen theologischen ontwikkelingsgang uitoefende en door hem „de eerste factor in het wetenschappelijk proces zijner bekeering tot het Katholicisme" genoemd wordt. De theologische fakulteit van Leipzig had als prijsvraag voor het jaar 1854 eene op de bronnen bewerkte voorstelling der Logos-leer van Clemens van Alexandrië uitgeschreven Deze vraag, verklaart Lämmer, maakte op mij een elektrieken indruk. „Ik was dadelijk en met groote blijdschap besloten, hare oplossing te beproeven. En waarom? De verschillende standpunten der theologische partijen, gelijk ik ze in

woorde en geschrifte had ontmoet, hadden mij geheel afgemat en innerlijk verscheurd; mij blindelings, gelijk zoovelen doen, in de armen van ééne partij werpen, mogt en kon ik krachtens mijne gansche persoonlijkheid niet; ik wilde eerst alle phasen, welke het Protestantsche beginsel ondergaat, naauwgezet leeren kennen, om dan eene keuze te doen. Doch de eenzijdige verkeerdheden van al die confessionele of confessie-looze rigtingen bevredigden mij op den duur niet; in de studie der philosophisch-philologische vakken vond ik slechts gedeeltelijk vergoeding. *Inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te* [1]). Vurig verlangde ik buiten de tegenwoordige theologische harrewarrerij te geraken, en die prijsvraag gaf mij de gelegenheid, om in de kerkelijke oudheid tehuis te worden."

De schrijver vermeldt, hoe hij bij dezen arbeid, die hem eene nieuwe wereld van opvattingen ontsloot, te werk ging; geeft tegelijk een beoordeelend overzigt der werken van den Alexandrijnschen Clemens; verklaart, hoe hij ingevolge zijne patristische studiën nu geheel brak met de grondopvattingen der Tubinger school, welke hij een tijd lang, toen hij dwaselijk in het Hegelianisme een merkelijken vooruitgang der wijsbegeerte zag, eenigzins gehuldigd had. Zijne met den meesten ijver bewerkte monographie over de Logos-leer van Clemens vond bij de theologische fakulteit van Leipzig bijval, en werd den 31 October 1854 als prijsschrift bekroond. Op aanraden van Wachsmuth, den deken der philosophische fakulteit, die ook de geldelijke bezwaren uit den weg ruimde, nam Lämmer met dit onderwerp zijnen doktersgraad; hij schreef eene verhandeling over

---

[1]) „Onrustig is ons hart, totdat het ruste in U."

de godsdienstphilosophie van Clemens van Alexandrië, en werd, na het gebruikelijke examen in de wijsbegeerte, de geschiedenis en philologie, nog vóór het einde van het akademiesch *triennium* „in den heiligen adventtijd van 1854", op negentienjarigen ouderdom, gepromoveerd. Daarop herzag hij zijn prijsschrift, en in Maart 1855 was de druk voltooid van zijn eerstelingswerk, dat, betuigt Lämmer, „van onberekenbaren invloed op zijnen inwendigen ontwikkelingsgang geweest is."

„Omstreeks dienzelfden tijd, gaat hij voort, verliet ik Leipzig om te Berlijn te gaan wonen. Daarheen trok mij voor alles mijn dierbare oude leermeester Lehnerdt, die mij sedert onze scheiding nooit uit het oog verloren, en den gang mijner vorming met innige deelneming gevolgd had. Zijn wensch was nu, dat ik te Berlijn mijne voorbereidingen tot het akademische leervak, inzonderheid tot de historische theologie, zou voltooijen. Hij kwam daarmede de inwendige neiging mijns harten te gemoet. Zoo trad ik dan met goeden moed de wijde hoofdstad van den Pruissischen staat in." — Lämmer zag zijne uiterlijke omstandigheden door het opengevallen en hem verleende „*evangelische Säcularstipendium*" verligt. Wijl verscheidene dagbladen hem „sedert zijnen terugkeer tot de H. Kerk" over dat punt hebben aangevallen, zoo verantwoordt hij zich hieromtrent eenvoudig, met de voorwaarden ter verwerving van dat fonds op te geven, en na te wijzen, dat hij er stipt aan voldaan heeft.

„Aan de theologische fakulteit van Berlijn werden, vervolgt de schrijver, verschillende rigtingen en standpunten verdedigd. Als tijdelijk deken stond, toen ik van Leipzig kwam, Lehnerdt aan haar hoofd, met wien ik tot zijn vertrek naar Maagdenburg, omstreeks Paschen

1858, den innigsten persoonlijken omgang had, en die mij met zijne dierbare familie steeds de liefderijkste deelneming geschonken heeft. Nooit zal ik ophouden, met hem de harte-gemeenschap der liefde, welke het levensbeginsel der Kerk is, en waarvan men eerst „*in gremio ecclesiae*" [in den schoot der Kerk] de diepte en breedte verstaat, voort te zetten. *Retribuere dignare, Domine, omnibus nobis bona facientibus propter nomen tuum vitam aeternam* [1])."

Lämmer leert ons nu al de mannen dier verschillende rigtingen en onder de hand nog vele andere geleerden kennen; dit overzigt is inderdaad allerleerrijkst. Na Twesten, Nitzsch, den opperhofprediker Strausz, wien „de hoflucht niet weldadig geweest is", treedt de dubbelhartige Hengstenberg op; aan wien en wiens geestverwanten en hunne *Evangelische Kirchenzeitung* hij eene bladzijde meer toewijdt. Hengstenberg is, bij hetgeen hij soms gunstigs van de Katholieke Kerk zegt, halverwege blijven staan; hij moet van zijne geloofsgenooten het verwijt aannemen, dat hij katholiseert; hij moet het zich laten welgevallen, wanneer een Heidelberger Schenkel openlijk verklaart: dat het „Romanisme" veel eervoller is dan het Hengstenbergsche halveren en lonken naar alle kanten. Dat slag van zich zelven genoegzame geleerden zijn „mannen der phrase, niet der daad; van den schijn, niet van het wezen. Met dagelijksche morgenoefeningen wanen zij het onbloedig offer genoegzaam vervangen te hebben. Het „Sakrament zoo wonderbaar, altoos aangebeên - aldaar," hebben zij uit de kerk verbannen, en vermeten zich te zeggen: De Reformatie is Jesus Christus. In spijt van

---

[1]) „Gelief, Heer, allen die ons goed doen, om uwen naam met het eeuwige leven te vergelden."

alle geaffekteerde erkenning „van het ware in 't Papisme", stemmen zij met het godslasterlijk gekrijsch in: „Behoud ons, Heere! bij uw woord, steun 's Pausen en der Turken moord, die Jesum Christum, uwen Zoon, storten willen van zijn troon". Na de Hengstenbergianen laat hij Piper, Vatke, Erdmann en anderen voorbijgaan, en komt dan, van bijgewoonde lessen sprekende, nog even op de amphibiën-achtige *Kirchenzeitungs*-partij terug.

Lämmer, die het den Protestantschen geleerden verwijt, dat zij zoo weinig met de heilige vaders vertrouwd zijn, beijverde zich om meer en meer in hunne werken tehuis te worden, en schafte zich het meerendeel der in den laatsten tijd verschenen handuitgaven voor eigen lezing ten zijnent aan. Het zamenstellen eener verhandeling over den H. Barnabas en diens in de verzamelingen der apostolische vaders opgenomen brief leidde hem ook voor het eerst tot Hefele. Den H. Hilarius van Poitiers las hij met groote belangstelling; het gold, de triniteits-leer van dezen Athanasius van het Westen in een seminarie-arbeid uiteen te zetten. Zijne scherpe en diepzinnige bewijsredenen over dit geheim maakten, zegt Lämmer, „zulk een overweldigenden indruk op mij, dat ik er doorloopend ja en amen op moest zeggen." - - - Voor alles echter sloeg ik acht op de patristische traditie der schriftuitlegging. In zigtbare verlegenheid raakte Hengstenberg eens, bij gelegenheid der verklaring van het eerste hoofdstuk van den profeet Malachias vs. 11: „*Want van zonne-opgang tot -ondergang is mijn naam groot onder de heidenen: en op alle plaats wordt mijn naam eene reine offerande toegeheiligd en opgedragen.*" Ik citeerde de Katholieke uitlegging van den H. Augustinus, in de *Stad Gods*, XVIII, 35, van het Christelijk priesterschap en de voortdurende

opdragt van het heilig onbloedig offer; zij had mij geboeid en mijne gedachten veel bezig gehouden. Hengstenberg bleef een oogenblik steken, maar kwam toen met het oude liedje van het algemeen priesterschap, enz. Ik werd voor dit oogenblik gerust gesteld; mijne kennis opzigtens kerkelijk-dogmatische vragen was destijds nog niet tot klaarheid gerijpt; ik kwam eerst later tot het synergisme [medewerken] met de genade, die aan de deur mijns harten klopte, en mij door de ernstige roepstem: „*Surge qui dormis*" [Sta op, gij die slaapt] nader tot de beslissing voerde."

De schrijver geeft nu rekenschap van den indruk, welken de bewerking eener andere prijsvraag voor 1856 op hem maakte. Wijl we reeds voor drie jaren van dit werk verslag hebben gegeven, vermelden we hier ter plaatse niet meer dan voor het volgen van den ontwikkelingsgang zijner bekeering noodig is. De vraag gold de voorstelling der Katholieke leer, zooals die tijdens de eeuw der hervorming vóór het concilie van Trente was [1]). De keuze van dit onderwerp was wel hoofdzakelijk aan Lehnerdt toe te schrijven, wien het, als hoogleeraar in de historische theologie, was gebleken, hoe armelijk en scheef de kennis der Katholieke leer onder de Protestanten is. Ter degelijke beantwoording dier vraag zette Lämmer zich aan het bestuderen der symbolische boeken van het Protestantisme

---

1) „Ea doctrinae romano-catholicae forma, cujus testis Confutatio Pontificia, Carolo V Imperatori in comitiis Augustanis a theologis pontificiis exhibita, per omnes eas partes, quae ad explicandam dijudicandamque veram ecclesiae evangelicae sententiam, in Augustana Confessione propositam atque in ejus Apologia diligentius expositam et confirmatam, apprime insignes videantur, ex monumentis huc pertinentibus accurate describatur et illustretur."

en de werken der zoogenaamde hervormers, voor zooverre zij hem destijds nog niet bekend waren, ten einde aldus de hoofdpunten van het geschil te kunnen bepalen. Vervolgens verdiepte hij zich in de Katholieke bronnen van vóór en na 1530, te zamen omstreeks *zeventig* Katholieke geschriften van dat tijdperk, waarvan hij naauwkeurige uittreksels maakte. „God weet het, — getuigt Lämmer — hoe ik ze dikwijls onder tranen en met heete, inwendige worstelingen las." Ik wilde tegen het gewigt der argumenten die mij tegenkwamen, protesteren, maar werd overwonnen. En toch mogt ik niet toegeven, dat het axioom van de geregtigdheid en noodzakelijkheid der reformatie, zooals zij door Luther en zijnen aanhang werd doorgevoerd, moest betwijfeld worden. De ootmoed, welke aan het trekken der goddelijke genade beantwoordt, ontbrak mij nog; de wetenschappelijke hoogmoed deed zijne valsche regten telkens weder gelden. Enkel was ik tot de historische erkenning gekomen, dat de zoogenaamde hervormers dikwerf valsch en eenzijdig en onbillijk over hunne „tegenstanders" geoordeeld hebben; dat het verstand der laatsten gansch niet gering geweest is, en dat hunne leerstellingen niet zelden door de geestelijke vaders van het Protestantisme misverstaan zijn."

Lämmer's antwoord, getiteld: *De theologia romano-catholica, quae reformatorum aetate viguit, antetridentina*, werd door de theologische fakulteit van Berlijn bekroond, en ontving uitbundigen lof zoowel van ongeloofelijk-ijverig en naauwgezet onderzoek, als van uitgebreide geleerdheid, klaarheid, historische trouw en zulk eene uitnemende behandeling, dat de kennis van het onderwerp er veel door bevorderd was. In hetzelfde oordeel evenwel liep er de aanmerking onder door: dat hij jegens het

Katholicisme te regtvaardig („nimis justus") was geweest. Dit had Hengstenberg er laten inlasschen, die overigens naïef genoeg was, om aan den schrijver persoonlijk te bekennen, dat hij zijn prijsschrift slechts aphoristiesch had gelezen; en desniettegenstaande maakte hij aanspraak, eene volledige kritiek te geven! Naar zijne meening, had ik, zegt Lämmer, „van het standpunt der „reformatorische Symbole", welker onfeilbaarheid en verbindbaarheid mij problematiesch waren geworden, de Katholieke antithesen moeten wederleggen; het resultaat mijner onderzoekingen liep ten slotte op eene apologie van het Papisme uit. Van een anderen kant moest ik mij later om dezelfde reden het Nathans-woord: „Zoo jong, en toch zoo wijs" laten toevoegen. Het kwam juist eene zekere kwaliteit van gebeten Lutherschen ongelegen, den glorieglans van hunnen held een weinig te zien tanen. En toch was ik nog verre van de Kerk verwijderd; ik nam op zijn hoogst het standpunt in van een Menzel en Leo. *Per multas tribulationes* [door vele kwellingen], door ascetische strijden moest ik tot den vrede geraken."

Op den 3 Augustus 1856 ontving hij den theologischen prijs. De fakulteit beschouwde het bekroonde handschrift tevens als het gevorderde specimen voor het licentiaat. Zijne inleidingsrede tot de openlijke disputatie bragt hij in verband met het geschrift van den H. Bernardus „*de consideratione*", en toonde: welke plaats de honigmond van Clairvaux met betrekking tot de Christelijke speculatie der vroegere tijden inneemt. „Ik deed uitkomen, merkt Lämmer aan, hoe al ons theologiesch streven en arbeiden daarop uitloopen moest, dat wij met de bruid in het Hooglied konden uitroepen: „Nu heb ik Hem gevonden, dien mijne ziel bemint."

„Nog op den avond van den promotiedag moest ik Berlijn voor vele weken verlaten, om mijne verzwakte gezondheid, — ik had den ganschen zomer, zeker ingevolge de groote inspanning aan de derdedaagsche koorts geleden, — op het land te versterken. Dit gelukte met Gods hulp, en buiten herademde ik weêr vrijer en blijer.

„Naar den wensch van een nabestaand Protestantsch predikant beklom ik ook meermalen den kansel. Ik herinner mij, preken te hebben gehouden over de ootmoedigheid diens tollenaars, die op zijne borst sloeg en sprak: „God, wees mij zondaar genadig"; over de makarismen [zaligsprekingen], en over de zoete uitnoodiging des Heeren: „Komt tot mij allen die vermoeid en beladen zijt"; zij bragten mij troost en verkwikking. — Met bijzondere liefde hield ik mij onder de hand met paedagogische en katechetische lektuur bezig. — Ik had uit Berlijn het kort te voren verschenen eerste deel van Georg Voigt's monographie over Enea Silvio de' Piccolomini, als Paus Pius II, en zijne eeuw medegenomen; de inhoud er van boeide mij; ik teekende er eenige bladzijden over op, welke ik later in het Duitsche tijdschrift voor Christelijke wetenschap (1857, bl. 112 vv.) liet drukken. Uit denzelfden rusttijd is mijne in genoemd tijdschrift (1856, bl. 333 vv.) geplaatste verhandeling over Contarini's regtvaardigingsleer. Toen ik die schreef, verblindde mij Ranke's geschiedschrijving nog; ik was opzigtens de verhouding der Pausen tot de hervorming nog niet buiten den cirkel gekomen der opvattingen van dien zoo gevierden historicus ('t is nu eenmaal modetoon geworden, alle werk van Ranke te prijzen), die zich helaas! maar al te dikwijls op eenzijdige gezantschapsberigten grondt. Ik geloofde hem en schreef hem na: dat een Contarini, Poole, Sadolet

en andere leden van het „Oratorium der goddelijke liefde" in zeker opzigt een ἀνάλογον [iets overeenkomstigs] met de antipauselijke pogingen in Duitschland waren geweest; terwijl zij met hunne voorslagen van hervorming in beginsel en feitelijk op Katholieken bodem bleven staan en enkel voorbereidden, wat de heilige kerkvergadering van Trente in hare reformatie-dekreten heeft doorgevoerd." - - „Mijne uiteenzettingen zijn dikwijls niet klaar, verkeerd en valsch; ik liet mij nog door de orakelspreuk der Smalkaldische artikelen beheerschen: dat men van de *Solafides*-leer [het geloof-alleen] in niets afwijken of toegeven mag, al zou ook hemel en aarde en wat niet blijven wil, vallen. Vooral eerst door het voortreffelijke boek van Döllinger over de Reformatie, dat mij veel later in handen kwam, verkreeg ik klaarheid en de zekerheid, dat juist het veel geroemde materiële beginsel van het Protestantisme zijne ziekste plek is, en van den beginne af de treurigste praktische gevolgen voortgebragt heeft en wel voortbrengen moest."

Na eenige weken van betrekkelijke rust, keerde Lämmer naar Berlijn terug, en nam er aan het pasgestichte „Friedrichs-Gymnasium" voor een aantal klassen het onderrigt in de godsdienst, en in het Hebreeuwsch, dat er nog niet onderwezen was, over. Het eerste, zegt hij, was hem een veld, waarop hij in de verschillende klassen rijke ondervindingen, zoo droeve als blijde, opdeed. Elke klas was een miniatuur-beeld der tweespalt en verscheurdheid van het Protestantisme in 't algemeen. Ongeloof, rationalisme, Schleiermacherdom, pietisme, confessionalisme drukten zich meer of minder bewust bij de scholieren uit, al naar gelang van het confirmanden-onderrigt, dat zij van dezen of genen predikant genoten, of naar den invloed,

dien zij in het ouderlijke huis ondergaan hadden. De godmenschelijkheid des Verlossers, die zich voor ons op den Calvarieberg ten offer gaf, stelde ik op den voorgrond en tot middenpunt van al mijne katechesen. Aan de geloofwaardigheid, de inspiratie, de wonderen en voorspellingen des bijbels liet ik nooit tornen, hoe dikwerf ook menig leerling met de populair geworden resultaten der moderne wankritiek en met de „natuurlijke" verklaring van bovennatuurlijke feiten bij de hand was. En ik meende, niet bij het bloot doctrinele te moeten blijven staan: ik drukte niet minder op de stichtelijke zijde. Ondanks alle tegenspraak, moesten ook in hoogere klassen de tien geboden en het apostoliesch symbolum, enz. herhaald, en, waar noodig, van buiten geleerd worden. Door vastheid verkreeg ik meer dan door toegeven. Dat verscheurde mij inwendig het meest, wanneer ik onverschilligheid of zelfs verharding tegen het alphabet des Christendoms ontwaarde. Een kurs baarde mij voor het grootste gedeelte op dat punt veel verdriet. En wonderbaar, hoe God door een ligchamelijk lijden, waarmede ik bezocht werd, een omkeer aanbragt! Op een dag in de vasten van 1857 kwam ik in die klas, -- en zou de voorspellingen van den profeet Isaias over den lijdenden Messias verklaren. Dadelijk bij het begin raakte ik buiten kennis en kreeg een toeval, zoodat ik de klas moest verlaten. Ligchamelijke zwakte, de overweldigende profetische schilderingen van den „dienaar Gods" en de omstandigheid, dat ik te voren eene wijle de droevige ondervindingen, welke ik in die klas had opgedaan, in mijne gedachten nagegaan was, kunnen mij die bezwijming veroorzaakt hebben. De deelneming der leerlingen moet groot geweest zijn; wijl ik voor het oogenblik buiten bewustzijn was, bleef mij wat rondom

mij geschiedde, onbekend. Sedert dien tijd was juist diezelfde kurs er schier zonder uitzondering op bedacht, om mij genoegen te doen." - -

De minister van eeredienst von Raumer, die herhaaldelijk zijne welwillendheid jegens Lämmer had getoond, gaf hem, op aanbeveling der theologische fakulteit en met dispensatie in de jaren, de vergunning, zich reeds met Paschen 1857 aan de universiteit van Berlijn voor historische theologie te volmagtigen. Aan de gewone vereischten was door hem reeds voldaan: alleen had hij nog de gebruikelijke voorlezing in den boezem der engere fakulteit te houden. Hiertoe koos hij ten onderwerp: Paus Nicolaus I en de Byzantijnsche staatskerk van zijnen tijd. Voorlang reeds had hij zich met de brieven van Nicolaus en Photius en eene menigte werken over de negende eeuw met bijzondere belangstelling bezig gehouden en er uittreksels van gemaakt. Hij droeg deze kerkhistorische schets op den 26 Eebruarij 1857 aan de theologische fakulteit voor; daarmede moest het bepaalde *Colloquium* gepaard gaan; doch er was niemand die eenige opwerping maakte. Dadelijk volgde zijne magtiging tot hooger onderwijs, welke onmiddellijk ook door het ministerie van eeredienst werd bekrachtigd.

„Toen deze verhandeling, zegt de schrijver, gedrukt was, liet Lehnerdt, wien ik haar uit ware piëteit opdroeg, zich bij gelegenheid, doch op de zachtste wijze uit: dat ik eenigzins de zienswijze van Fr. von Hurter over het Pausschap deelde. Hij mag vermoed hebben, dat mijn ontwikkelingsgang zich tot de Kerk heen bewegen en op haar uitloopen zou. Werkelijk ook had de bearbeiding dier schets mij verder gebragt. Ik erkende de jammerlijkheid van het Oostersche hofkerkwezen en de innerlijke

waardigheid des Pausdoms, door hetwelk het Westen aan de spits der Christenheid en der menschelijke beschaving gebragt is, en dat het voortdurend op deze hoogte houdt. Het pontifikaat van den eersten Nicolaus had mij in waarheid vervoerd. Doch boven alles lette ik op de grootheid van dien heiligen Paus in de kerkelijk-politieke sferen. Ik zag in hem de type van een Gregorius VII en een Innocentius III; ik voelde ontzag voor dat zegegevoel, dat als een gouden draad door zijne kostbare brieven, den reinen spiegel zijns harten, heengaat en zich uitspreekt in de hoop, dat het rotsgebouw der Kerk, door de hemelsche tusschenkomst van den H. Petrus, alle duivelsch bestormen en kettersch ondermijnen zal overleven. Maar ik was nog niet innig en levendig van de eeuwige waarde en beteekenis doordrongen van het idee des Pausdoms, als die onzigtbare keten, welke alle Christen geloovigen van op- tot ondergang omsluit en met den zigtbaren Stedehouder van den verheerlijkten Godmensch, hemelsch Hoofd en Bruidegom der Kerk, verbindt. „*Orando*" [met bidden], niet „*disputando*" [met redetwisten], moest ik in het eind volle klaarheid en waarheid en den vrede, dien de wereld niet geven kan, erlangen.

„Elf dagen na die voordragt hield ik de gebruikelijke eerste openlijke voorlezing voor de studenten in het Latijn, en wel „*de confessionis augustanae confutatione pontificia*"; zij is later in het tijdschrift van Niedner (1858, bl. 142 vv.) woordelijk medegedeeld, en had mijn lidmaatschap der „*historisch-theologische Gesellschaft*" ten gevolge. Mijne verdere lessen aan de fakulteit van Berlijn tot het einde van het zomer-halfjaar 1858, liepen over patristiek en symboliek, welke laatste ik met de

verklaring van de artikelen der Augsburgsche confessie verbond; buitendien ging ik het gansche gebied der algemeene kerkgeschiedenis „disputatorisch" en „repetitorisch" door. Het weifelen tusschen Protestantsche en Katholieke zienswijzen deed zich overal en hoe langer hoe meer gelden; ik streefde uit alle magt naar wetenschappelijke opheldering van alle *dubia*, welke ik op het wijde veld der historische theologie ontmoette. Vooroordeelen en verminkingen der waarheid wees ik, wanneer ik ze duidelijk als zoodanig had erkend, zonder terughouding teregt; aldus sneed ik de wortels van menige eenzijdige, liefdelooze en onregtvaardige opvattingen weg, benam haar den inwendigen steun, zoodat eens een mijner hoorders mij vertrouwelijk zijne verwondering over bijzonderheden mijner oordeelvellingen wat Katholiek-kerkelijke punten van leer en inrigting betrof, te kennen gaf: juist wijl er hem van jongs af eene wezenlijke karikatuur van gegeven en daardoor eigen was. Maar ik bleef nog altoos halverwege staan; 't was het hinken eens kranken, die den geneesheer niet onvoorwaardelijk kan volgen en daarom zijne volle genezing met eigen wil uitstelt en vertraagt."

Door zijne lessen aan het gymnasium en de universiteit, had Lämmer slechts uiterst weinig tijd tot schrijven of uitgeven over. Nogtans gelukte het hem, op het einde van Julij 1857 eene nieuwe uitgave van het traktaat „*Cur Deus homo*" van den H. Anselmus, den vader der scholastiek, te bezorgen. Omtrent die met alle zorg bewerkstelligde uitgave van het *Gulden boekje* des Kantelbergschen Heiligen teekent de schrijver aan: „Die grondiger bemoeijing met de werken van den H. Anselmus, welke evenzeer door dialektische scherpzinnigheid

als door mystische diepte uitmunten, is voor mij van grooten zegen geweest; ze waren de brug, waarover ik tot de bronnen-studie van Petrus Lombardus, Hugo van St. Victor, den H. Bonaventura, den H. Thomas van Aquine, de H. Brigitta, Tauler, en over 't geheel van de middeleeuwsche scholastiek en mystiek geraakte; en zoo verdwenen meer en meer de nevelen der vooroordeelen over de „duistere tijden vóór de hervorming".

Te gelijker tijd schreef hij eene verhandeling over Hermann von Kappenberg, welke in Hengstenberg's *Kirchenzeitung* (1857, bl. 774 vv.) geplaatst is. Daarin bewerkte hij Hermann's „liefelijk en inderdaad stichtelijk boekje *de conversione sua*", als een beeld uit de bekeeringsgeschiedenis van Joden in de middeleeuwen, en liet het van eenige opmerkingen over de principiële verhouding van de Pausen en de Kerk tot de Joden voorafgaan. „Ook deze eenvoudige arbeid, verzekert de schrijver, maakte een verderen coëfficiënt uit tot volledig begrip en billijke waardering van het Katholicisme mijnerzijds. Er waren partijen in Hermann's boekje, welke mij verwonderlijk aangrepen en in den hartelijken hulpkreet deden uitbarsten: „Heer, toon mij uwe wegen!" —"

De vergaderingen der „*Evangelische Alliantie*", welke in September 1857 te Berlijn gehouden werden [1]), maakten een pijnlijken indruk op Lämmer, en deden de inwendige verdeeldheid en verzonkenheid van het Protestantisme op allerlei wijze uitkomen. — In het winter-halfjaar van 1857/58 besloot hij eindelijk, zijne prijsvraag over de Vóór-Trentsche Katholieke theologie der reformatie-eeuw te her-

---

1) Verg. *de Katholiek*, Dl. XXXII. bladz. 339 vv.

zien en uit te geven. Hij wijst thans op menig scheef en onklaar oordeel, dat er op sommige punten nog insloop terwijl dit in later geschreven gedeelten, over de H. Sakramenten en de Kerk, minder het geval is. Daaromtrent had hij zich meer en meer zoeken te oriënteren, tot in de hymnologie en het Romeinsche brevier toe. „Op het laatste hadden mij, verhaalt Lämmer, enkele plaatsen in Vilmar's „*Theologie der Thatsachen*" [1]) en de poging van een Protestantsch predikant (naar het schijnt, uit de school van Löhe), om een Luthersch brevier zamen te stellen, opmerkzaam gemaakt. Staudenmaier's „*Geist des Christenthums*", de „*Wanderungen durch's katholische Heiligthum*", Hamacher's „*Armatura Dei*", Beckedorf's „*Friedensworte*", Wiseman's „*Fabiola*", en anderen waren mij eene lievelingslektuur geworden. Doch bovenal verdank ik veel aan Alban Stolz. Ik kende reeds verscheidene zijner geschriften: zijn „*Besuch bei Sem, Cham und Japhet*", de kostbare apologiën van het Altaarsakrament tegen den Heidelberger Schenkel, de uitlegging van het Onze Vader en de heilige tien geboden, en anderen. Toen kwam mij ook zijn loflied op den „Oneindigen groet" in den „*Kalender für Zeit und Ewigkeit*", jaargang 1858, in handen, en dit werkte duurzaam. Nu verstond ik het *Memorare* en *Sub tuum praesidium* van den H. Bernardus; ik begon het zoete *Ave Maria* te spreken, de maagdelijke Moeder Gods, vol van genade, met den engelgroet te benedijden, hare magtige voorspraak voor mijne algeheele verlichting en intrede in het „*unum ovile*" [den éénen schaapstal] in te roepen. De prikkel van wetenschappelijken eigenwaan

---

1) Verg. *de Katholiek*, Dl. XXX, bladz. 158 vv.

was weggenomen; op mijne kniën voor den *Crucifixus* [Gekruiste], in mijne eenzame woning streed ik onder gebed en tranen de inwendige strijden door. Juist wijl ik van jongs af bepaalde fragmenten van het ééne waarheidsgeheel, aan welke de zoogenaamde hervormers oorspronkelijk niet getornd hadden, vastgehouden had en jaren lang philosophiesch-theologische problemen nagegaan was, viel het mij te zwaarder, de rede geheel in de gehoorzaamheid des geloofs gevangen te geven. Het gebed loste alle scrupulen op; en toen ik later aan de deur der Kerk aanklopte, kon ik op de gansche volheid der Katholieke waarheid ja en amen zeggen.

„Nog wil ik een drietal omstandigheden, welke in deze laatste oogenblikken van strijden en worstelen tot mijne eindelijke breuk met het Protestantisme vallen, en van wezenlijken invloed op mij geweest zijn, niet onvermeld laten. In den vastentijd van het jaar 1858 werd een mij zeer dierbaar toehoorder, een student in de theologie uit Mekkelenburg, ziek aan de zenuwkoorts. Hij was, wijl toch zeer vele Protestanten van Berlijn juist niet veel van het diakonessen-huis Bethanië houden, door de zijnen naar het Katholieke St. Hedwigs-hospitaal gebragt. Op zijn verzoek bezocht ik hem gedurende zijn lang ziekbed bijkans dagelijks, en met groot genoegen; want de geest, die in dat huis ademde, trok mij aan. Ik hoorde uit den mond van dien student, en was er zelf ooggetuige van, met welk eene blijde offervaardigheid de liefdezusters Christus den Heer in de zieken dienen, wien zij geene uiterlijke verpleging alleen, maar ook hartelijke voorbede ten deel laten worden. Wanneer mijn jonge vriend ongeduldig werd in zijne pijnen, hing eene der zusters een krusifiks aan den muur tegenover het ziekbed op, met het

verzoek, door een blik op den Gekruiste, die zooveel leed, het lijden der ziekte met geduld te dragen." - -

„Het tweede is, dat ik omstreeks Paschen 1858 met een hevig en langdurig onderbuikslijden bezocht werd; hetwelk de lieve Heiland mij tot eene school van inwendige beproeving en loutering deed worden, om het „*Sursum corda*" [harten omhoog!] te verstaan en altoos inniger te beoefenen.

„Het derde eindelijk is de missie der Jesuïeten te Berlijn in de meimaand van 1858. Zij werd door de paters Haszlacher en Pottgeiszer, wien Beda Weber in zijne „*Cartons*" zulk een schoon gedenkteeken heeft opgerigt, gegeven. Door de dagbladen was ik op de avondpreken der Jesuïeten in de St. Hedwigskerk opmerkzaam geworden. Het was eene gebeurtenis voor Berlijn. Vele Protestanten stroomden er heen. Ik hoorde eene reeks van diepdoordachte en in de ziel grijpende kanselredenen over het Allerheiligste, de vereering der allerzaligste maagd, 's menschen uitersten, de pligten van staat, enz. Het „*Ecce mater tua*" [Zie uwe Moeder!] vond luiden weerklank in mijn hart; mijn kinderlijk vertrouwen op de Moeder der barmhartigheid en hare hemelsche tusschenkomst voor mijne eindelijke zegepraal, werd er op nieuw door verlevendigd, verhoogd en gesterkt."

Door het ministerie van eeredienst ondersteund, begon Lämmer in Julij 1858 eene wetenschappelijke reis, om voor eene nieuwe uitgave van Eusebius, den vader der kerkhistorieschrijving, bij de reeds gebruikte Fransche en Engelsche handschriften, ook die van Duitschland en Opper-Italië te vergelijken. Eerst ging hij over Leipzig naar Dresden, vervolgens naar Weenen, Venetië, Padua, Milaan en Munchen.

Onder het verslag dier nasporingen mengt hij nog eenige bijzonderheden, welke tot zijne bekeering bijdroegen en in dit opstel voegen.

Te Dresden in de schilderijen-galerij „trof hem altoos weder de hoofdparel, welke zij in zich bergt, de Sixtijnsche Madonna". In die stad leerde hij Wolfgang van Göthe kennen, die hem, bij zijn eerste bezoek, voor een Katholiek geestelijke hield; „wat mij overigens, merkt de schrijver aan, herhaaldelijk overkomen is; en zeer dikwijls klonk mij de liefelijke groet: „Geloofd zij Jesus Christus!" toe. Daarmede klopte de genade aan de deur mijns harten, ik was gestemd en voorgevormd (präformirt) voor de Kerk; men zeide mij later, toen ik werkelijk haar ledemaat werd, dat van te voren heel mijn persoonlijk voorkomen den indruk gemaakt had, alsof de „*soffio celeste avesse di già incominciata l'opera sua*" [1]); ik gevoelde de *memento's*, welke men buiten mijn weten voor mij bij het H. Offer aanbood."

Niet weinig verbaasd stond Dr. Lämmer, toen hij op het eiland San Servolo bij Venetië in (den thans overleden) pater Ignazio Mozzoni, priester der orde van den H. Joannes van God, een zeldzaam geleerde vond, die schrijver en ook zelf drukker was van eene grootere algemeene geschiedenis der Kerk. Hij geeft een allergunstigst verslag over diens reusachtig werk, voor zooverre het toen verschenen was. Ook meldt hij zijn bezoek bij de Mechitaristen op het eiland San Lazzaro, en verbindt daarmede eene langere uitweiding over den oorsprong en de lotgevallen dier verdienstelijke congregatie. Na gewaagd te hebben van de voortreffelijke geeste-

[1]) „Alsof de hemelsche adem reeds zijn werk begonnen had."

lijken, die hij te Venetië ontmoette, en van den diepen indruk, welken het *Officium Defunctorum* in de lijkkapel van het kerkhof aldaar op hem maakte, vervolgt hij: „De Protestantsche preken naast *SS. Apostoli* hadden geene aantrekkingskracht voor mij; zij konden den honger mijner ziel niet stillen. Ik stond reeds te na aan den „*gremium*" [schoot] der „*una sancta*" [ééne heilige]. Daarentegen in *S. Marco*, dien wonderschoonen dom met den goudspiegel der mozaiek-beelden in den gevel, waar ik op het feest van Maria-Tenhemelopneming 1858 eene voortreffelijke preek tot lof der Onbevlekte Moeder Gods hoorde, — in *Madonna della Salute*, *S. Giovanni e Paolo*, *S. Giorgio Maggiore*, en andere kerken, vond ik in vurig gebed en smeeken, troost en hoop, van weldra door de „*maris stella*" [zeesterre] in de haven van rust geleid te worden. En nu het vermanend geroep van het klokkengelui, de zinrijke kapellen en de beelden der Heiligen op de straten, de litaniën en de avondzegen met het Allerheiligste, waarbij altoos eene groote schaar van Christen geloovigen godvruchtig op de kniën lag!" - - -

Op zaturdag-avond kwam Dr. Lämmer te Milaan. Zijn eerste weg was den volgenden morgen naar de „*Mariae nascenti*" [aan Maria-Geboorte] gewijde kathedraal. „Wat marmerbouw met die duizenden van kostbare beelden van binnen en van buiten; met die honderden van witte ten hemel opstrevende torens; met die heerlijke glasschilderijen! Zulk een wonderwerk van vereeuwigd gebed kan ook de geloofsgeest alleen van het Katholicisme voortbrengen... De godsvrucht der geloovigen gedurende de dienst en de preek stichtte mij... In San Ambrogio woonde ik de vespers bij... Daar voeren de oude Christelijke grafteekens,... het *Ecce homo*, de Moeder

der Smarten naast het hoogaltaar, de muurschilderingen en de doopkapel, waar de H. Augustinus, de zoon van zooveel tranen eener H. Monica, het bad der wedergeboorte ontving, eene voor het ontvankelijke hart verneembare en welsprekende taal. De stille afgezonderde ligging van San Ambrogio verhoogde den magtigen indruk nog, dien ik van deze kerk ontving. De dag was aan het dalen, toen ik er uittrad. Het gewoel van den Corso, de Arco della Pace en de groote Corinthische zuilen uit de baden van Maximiaan deden mij inwendig niet aan. Eerst als ik weder in den dom op mijne kniën lag, en het avondgelui der bedeklok rondklonk, deed de weergalm er van in mijne ziel snaren trillen, die aan hare gedrukte stemming beantwoordden."

Van Milaan ging Lämmer naar Munchen. Zijn weg voerde hem door Tyrol, „dat schoone, door en door Katholieke land, waar de bergen met kapellen en kerkjes bezaaid zijn, waar de kruisen en beelden van Heiligen aan de heirwegen den wandelaar van de reis naar het eeuwig vaderland spreken. Te Trente hield ik stil en bezocht den dom, alsook S. Maria Maggiore, de kerk, door het heilig concilie van 1545 en volgende jaren beroemd. Lang verwijlde ik daar in diepe nagedachte tot het Ave Maria toe; de geschiedenis der XVI eeuw, het heilloos verzet tegen de rots van den H. Petrus, de treurige gevolgen in staatkundig en godsdienstig opzigt, welke zich tot op onze dagen uitstrekken, gingen voorbij mijnen geest." - - „Te Munchen hoorde ik in de Protestantsche kerk buiten de Karelspoort eene bijbelsch-geloovige, doch de Katholieke opvatting misduidende preek over Christelijke vrijheid. Ik ging naar St. Ludwig en in den aangrenzenden hof met den kruisweg. Voor de elfde statie bleef

ik lang in gebed. Den namiddag voor Maria-Geboorte bezocht ik het schoone kerkhof buiten de Sandlinger poort. Op Möhler's graf las ik het treffend opschrift: „*defensor fidei*, *literarum decus*, *ecclesiae solamen.*" Juist had er eene begrafenis naar Katholiek gebruik plaats, toen ik het wijde doodenveld doorwandelde. De Kerk leidt met hare sakramentele genadekrachten hare kinderen door het aardsche leven heen; en wanneer de scheiding van ligchaam en ziel volgt, klinkt het „*In paradisum*" en „*De profundis*" en „*Libera*", en dagelijks worden de overledenen bij het H. Offer herdacht, dat zij tot de aanschouwing van den driewerf Heilige en tot het bezit der hemelsche glorie mogen geraken. Het is een wonderbaar-mystieke band, die de strijdende, de lijdende en de zegevierende Kerk omsluit." - -

„Er volgden, toen ik Munchen verlaten had, nog eenige weken van zware, inwendige strijden, totdat het uur der beslissing sloeg en de Zon der geregtigheid mij ten volle verlichtte. Dit geschiedde in de vroegte van den 15 October 1858, op het feest van de H. Teresia, de seraphijnsche maagd, die mijne brandende gebeden door hare hemelsche voorbede ondersteunde. Ik kondigde aan het ministerie van eeredienst en de theologische fakulteit van Berlijn mijne uittrede uit het Protestantisme aan, en wendde mij tot Zijne Hoogwaardigheid den bisschop van Ermland, als opperherder van het diocees waar ik geboren werd, met het verzoek: „mij in den schoot der heilige Roomsch Katholieke Kerk, die ik na lange en zware strijden als de draagster der in Jesus Christus persoonlijk geworden waarheid en als de echte bruid van den verheerlijkten Godmensch vereer, goedgunstig op te nemen, opdat ik aldus den zoo vurig begeerden zielevrede deelachtig

worde." „Lof en dank" — zeide ik verder in hetzelfde schrijven — „den Heer, dat Hij mij de zege over alle belemmeringen en bezwaren geschonken heeft; dat Hij mijn gebed en smeeken verhoord, zich over mij erbarmd, de strikken verbroken, de duisternis verdreven en mij den weg tot zijnen schaapstal gewezen heeft. Sedert ik door naauwgezette studiën tot de erkenning ben gekomen: dat de zoogenaamde reformatie [hervorming] der XVI eeuw eene deformatie [misvorming] der echte Kerk van Christus is geweest; dat de beginselen der reformatie niet zijn tot vorming eener Kerk, maar tot ontbinding en ontbindend moeten werken; — dat verder de Protestantsche belijdenisschriften en naar dezer voorbeeld de haar aanklevende theologen inderdaad niet het autentieke Katholieke leerstuk tot onderwerp hunner polemiek nemen, maar het eerst vervalschen om het te kunnen bestrijden; sedert ik erkend heb, dat de hervormers zonder en tegen het hoofd en het episcopaat regt noch verpligting hadden tot hervorming, en dat de godsdienstige verscheurdheid onzer dagen af te leiden is uit den tegenstand, om zich aan de kerkelijke autoriteit te onderwerpen en tot de in de XVI eeuw verlaten Rots en het vereenigingspunt terug te keeren; sedert mij de continuïteit [onafgebrokenheid] van de historische ontwikkeling der Kerk tot op onze dagen duidelijk geworden is, en ik hare leer en praktijk heb leeren waarderen en beminnen; sedert ik door de genade tot die erkenning voortgedrongen ben, is mijn terugkeer tot de heilige Katholieke Kerk noodzakelijk geworden, en eerst door deze belijdenis is de ware rust in mijn hart gekomen, die vrede, welken de wereld niet geven, maar ook niet ontroeven kan, ondanks alle aanvechtingen en vijan-

delijkheden, die er mogen komen."

„Zijne Hoogwaardigheid de bisschop van Ermland, heere Dr. Josephus Ambrosius Geritz, bewilligde in mijn verzoek; hij kwam den verdwaalde met apostolische herderlijke liefde te gemoet. Op den dag, dat de Braunsberger parochiekerk het beschermfeest van de heilige maagd en martelares Catharina vierde, in den jubiletijd van het jaar 1858, legde ik de Katholieke *professio fidei* [geloofsbelijdenis] af en ontving toen de heilige sakramenten der biecht en des altaars. Op mijn verlangen werd ik nog in November van hetzelfde jaar in het seminarie van het diocees Ermland opgenomen. Nadat de Hoogwaardige Ordinarius zich overtuigd had, dat ik met alle vakken der Katholieke theologie vertrouwd was, hield ik in Januarij 1859 de geestelijke oefeningen, en ontving op het Feest van Maria-Verloving in de Frauenburger kathedraal het H. Vormsel (waarbij ik den H. Paulus tot mijn bijzonderen patroon koos), de eerste tonsuur en de vier lagere orden. *Dominus, pars haereditatis meae et calicis mei* [Heer, deel mijner erfenis en mijns bekers]. In den zomer daarop diende mij de Hoogwaardige suffragaan-bisschop, Dr. Antonius Frenzel, de drie hoogere wijdingen toe. Als jong priester ben ik herwaarts naar het vurig-verlangde *Santa Roma* gegaan en heb mij twintig maanden lang in den overvloed van zijne wetenschappelijke en ascetische schatten kunnen verheugen. Toen ik verschillende kerkhistorische werken deels voltooid, deels voorbereid had [1]), schreef ik

---

1) De hier bedoelde werken zijn, behalve de voortzetting van de nieuwe uitgave der Kerkhistorie van Eusebius, Lämmer's *„Analecta*

in de Moeder Gods-maand van 1861 dit boekje over mijnen ontwikkelingsgang tot de heilige Kerk, tot lof der H. Drieëenheid en ten offergave aan de allerzaligste Moeder Gods.

Misericordias Domini in aeternum cantabo.
De barmhartigheden des Heeren zal ik in eeuwigheid zingen."

Men vergunne ons, aan het einde dezer bekeeringsgeschiedenis even aan te stippen, wat waarschijnlijk, zoowel als ons, den lezer opmerkelijk zal voorgekomen zijn: dat, vooreerst, zelfs een man als Lämmer slechts na zulk een langen en zwaren strijd de eindelijke overwinning heeft behaald. Door zijne Katholieke moeder en verwanten, gelijk door andere gunstige omstandigheden,

---

Romana. Kirchengeschichtliche Forschungen in römischen Bibliotheken und Archiven. Schaffhausen 1861."; — "*Monumenta Vaticana Historiam Ecclesiasticam Saeculi XVI illustrantia.* Ex Tabulariis Sanctae Sedis Apostolicae Secretis excerpsit, digessit, recensuit, Prolegomenisque et Indicibus instruxit H. Laemmer, SS. Theol. et Phil. Dr., Presb. Varmiensis, Miss. Apost. — Friburgi Brisgoviae. MDCCCLXI." De hier medegedeelde oorkonden zijn of Instructiën van de Pausen en hunne staatssekretarissen aan de legaten en *nuntii* van dien tijd; of *Memorialia*, Informaties, enz. van 1532 en volgende jaren; of verslagen der nuntiatuur uit verschillende landen van Europa, welke buiten alle kijf boven de bekende Venetiaansche berigten te stellen zijn. — Tegelijk met de *Analecta Romana* en de *Monumenta Vaticana* zal in de eerste jaren een werk over de kerkgeschiedenis in drie deelen verschijnen, onder den titel "*Spicilegium Romanum Historico-Ecclesiasticum.* Ex Codd. Mss. Vaticanis, Angelicis, Casanatensibus, Corsinianis, Sessorianis, Vallicellanis, Bibl. S. Petri ad Vincula aliisque eruit, disposuit, recensuit notisque instruxit Hugo Laemmer"; een werk, dat, naar de aankondiging, voor de kerkgeschiedenis inzonderheid van de XVI en de XVII eeuw zeer belangrijk zal wezen.

was hij voor menige Protestantsche vooringenomenheid behoed gebleven; door zijne eigene regtschapenheid en als aangeboren dorst naar waarheid en regt had hij zich boven vele vooroordeelen weten te verheffen; en toch! alleen door het gebed, het aanhoudend en vurig smeekgebed ging eerst het volle licht der waarheid voor hem op. Ten andere ziet men weder duidelijk, ook in deze treffende geschiedenis, dat het vooral de voorbede is der Onbevlekte Moedermaagd, waaraan die uitstekende geest dankbaar de genade zijner bekeering toekent. Deze zoo dikwerf opgedane, en hier op nieuw bevestigde ondervinding: van de magt der Protestantsche vooroordeelen en de verwinnende magt des gebeds, vooral onder de voorspraak der Onbevlekt Ontvangen Maagd, moge elken geloovige te meer aanzetten, zoowel om mededoogen te hebben met de ongelukkige verdoolden, als om te eenpariger en te dringender voor hen te bidden; te bidden door de tusschenkomst dier Moeder van barmhartigheid, die, naar de woorden der Kerk, „alle ketterijen heeft ten onder gebragt", opdat eens, o moge het spoedig zijn! zoovele afgedwaalden, zij inzonderheid, die van goeden wille zijn, met ons in den éénen schaapstal mogen vergaderd worden.

R. H. VAN SOMEREN

OVER

GRAAF WILLEM VAN DER MARK.

(*Vervolg en slot van* Dl. XXXVIII, bl. 327 vv.)

In een vroeger nummer hebben we aangewezen, met hoe weinig verstand en goede trouw de heer van S. de handlangers van Lumey in zake der Gorkumsche martelaars wilde verdedigen; ons blijft nog over, aan te toonen, dat hij, als de Graaf zelf als handelend persoon optreedt, op even gebrekkige en berispelijke wijze, maar ook met even ongunstigen uitslag, ter verdediging van zijn held is te werk gegaan.

Bij de aankomst der Martelaren te Brielle, zagen we reeds, had Lumey zich niet ontzien, met *woord en daad*, in het openbaar, zijnen partijhaat bot te vieren; hij had ook geenszins noodig, merkt Opmeer aan, door anderen tegen die onschuldigen te worden opgezet. Dit geschiedde echter, en van deze omstandigheid maakt van S. aanstonds misbruik, door de schuld van de hatelijkheden en mishandelingen, welke er nu volgden, bijna geheel van Lumey op anderen over te dragen. Hetzelfde beproeft hij bl. 247 en 249, alwaar hij zeer ten onregte ook Treslong beschuldigt. Er blijkt uit Estius (bl. 199), dat Treslong, welligt niet aanstonds, maar toch later

„neerstelijck ende dapperlijck sijn beste dede om de ghe-„vangenen te verlossen." Nog verkeerder noemt van S. onder de aandrijvers: Lancelot van Brederode *met* Reinier den Basterd van Brederode; het is eene fout, door hem nageschreven uit de ellendige Hollandsche vertaling van Opmeer. De oorspronkelijke Latijnsche tekst spreekt eenvoudig over den befaamden Lancelot van Brederode, met de bijvoeging: basterdzoon van Reinier, (Reineri nothus).

„Niet minder dan deze gebieders [!] was het krijgs-„en zee-volk tegen die monnikken verbitterd; ook de „burgerij deelde in dezen haat" — Dit „krijgs- en zee-volk" was juist hetzelfde, waarvan de wreedheid en schelmerijen van staatswege aan Lumey zelven werden ten laste gelegd; en behalve van Joannes Oosterwijk, die met den omwentelings-gezinden Baljuw Duivenvoorde altijd vriendschappelijk had omgegaan (Opmeer, bl. 47), leest men niet, dat de bedoelde geestelijken ooit van te voren in den Briel waren geweest; zij hadden derhalve aan de burgerij dier stad weinig leeds aangedaan. Voegt men hierbij de overschandelijke wijze, waarop die zoogenaamde burgerij, door Lumey voorgegaan, onze martelaren, van hun aankomst af, beschimpte en mishandelde (Estius, bl. 165 en volgg.), niet als misdadigers, maar als Katholieke priesters en religieusen, dan vinden we in den aangevuurden haat der Brielsche bevolking en bezetting op zijn hoogst een zeer zwakke verdediging, om niet te zeggen eene beschuldiging van Lumey. — We willen dan ook in 't midden laten, of van S., naar zijn voorgeven, werkelijk in een (zeker nog ongedrukten) Verweerbrief van Lumey, over de martelaren gelezen heeft: „hunne straf werd gevor-„derd door onzen ganschen regimente en van de gemeene

„borgeren"; dewijl de onwaarde van zulk eene zelfverdediging iedereen dadelijk in het oog valt.

„De graaf, gaat hij voort, wilde liever allen trachten „te redden en bevredigde intusschen de volkswoede, om „erger te voorkomen, door hen, in eene processie rondom „de galg, Litaniën te doen zingen." — De lezer kan in Estius (bl. 165—180) nagaan, hoe weinig van S. hier vermeld heeft van al de „vinnigheit en vileinigheit", die onze geloofshelden bij hun aankomst reeds ondervonden van Lumey en de zijnen. „Hij wilde hen allen „redden"! maar sprak onophoudelijk van galgen en ophangen (Estius 166, 182, 195). „Hij bevredigde de „volkswoede", dat is: hij, Graaf van der Mark en vertegenwoordiger des Prinsen van Oranje, reed vooraan onder het gepeupel, en dreef de gevangenen, waaronder grijsaards van tachtig en negentig jaar, met telkens herhaalde, geweldige stokslagen voor zich uit (Estius bl. 169), hetgeen den heer van S. niet belet, op eene andere plaats (bl. 249) te verzekeren, dat Lumey „zich, in „zijne *hooge* betrekking niet persoonlijk bemoeide met de „*lage* politie zijner residentie."

„In de gevangenis *teruggekeerd* [??] verkregen zij van „Lumey vrijheid om aan hunne bloedverwanten over hunne „rantsoenering te schrijven." — De geschiedenis meldt daar niets van, maar des te uitdrukkelijker het volgende: „Daer waren drij kerckers de eene bouen den anderen; „ende sy werden ghesloten in de onderste, over-sulcks de „onsuyverste, alwaer al de onreinheydt van de bovenste, „deur den solder gestadelijck in af drope; de donckerheydt „was soo groot, dat sy malcanderen niet en consten kennen „oft ghewaer worden, dan deur het spreken; omtrent der „deuren was wat hoogher ende vaster aerde, en hierom

„hebben sy sich alle te samen tot dier plaetse vertrocken, „alsoo, dat sy malcanderen verdronghen, want sy ouer de „twintigh sterck waren. Men heeft se in dien schroomelijc- „ken stanck ghelaten nuchter tot drij uur naer den noene: „als wanneer sy weder-om sonder nat oft drooghe te proeven „uyt den kercker wierden gheleydt naer het stadt-huys. „Daer zijn sy hoofdt veur hoofdt van hunne religie on- „dervraeght, den Graue seluer tegenwordigh wesende." (Estius 182 en 183). Bij dit geloofsonderzoek moet de vrees aan drie gevangenen reeds minder Katholieke antwoorden hebben ingegeven; daaraan wil Estius ook toeschrijven, dat zij van de overigen afgescheiden, en in „'t huys ghestelt werden van den Onder-Schouteth, „met hope van verlossinge." Het waren: de Gorkumsche kanunnik Heuterus, de Pastoor van Maasdam en de leekebroeder Henricus; alle drie verzaakten in het beslissend oogenblik uit vreeze het geloof; de Pastoor werd niettemin acht dagen na de martelaars ter dood gebragt; de kanunnik en leekebroeder, die, ondanks hun afval, bijna hetzelfde lot gedeeld hadden, ontvlugtten na eenigen tijd het gevaar, waarin ze naar ligchaam en ziel verkeerden, en verzoenden zich toen weder met de Kerk, die zij slechts uiterlijk verlaten hadden (Estius 216, 317, 318 en volgg.). Van S. maakt hiervan: „*inmiddels* schenkt hij aan den beroemden Pontus Heuterus, en *aan eenige andere monnikken* [hoe juist al weder!] volkomen kwijtschelding", en doet alzoo voorkomen, of ze, even na hun aankomst, uit enkele goedwilligheid van Lumey de vrijheid erlangden. Op deze geheele bladzij is verder schier niets anders te vinden dan lompe verdraaijing en vervalsching van het echte geschiedverhaal. „Lumey", lezen we daar, „bood ook volkomen kwijtschelding, *Estius verhaalt*

„*het*, aan al de overigen, niet onder conditie van hun „geloof te verzaken, maar alleen, dat zij zouden verkla- „ren, zich niet onvoorwaardelijk aan des Pausen gezag „te onderwerpen." Bij Estius zien we Lumey slechts een- maal persoonlijk met dergelijk aanbod optreden. Aan den vader van een der gevangenen zegt hij (bl. 182): „Ist „ghy uwen sone cont wijs ghemaecken (Lat.: persuadere), „*dat hy sijn Paperije versaecke*, ick sal u met hem los „ende vrij laten gaen"; en als de zoon, Jacobus Lacu- pius, daarop zelf aanstonds antwoordt, hoe hij „nemmer- „meer op al sulcken conditie sijn leuen en soude begheren „te salveren, seght de Grave: soo moet ghy dan steruen." Bij latere voorslagen van dien aard, waarmede men uít of ten minste óp naam van Lumey de gevangenen in verzoeking bragt, was er tusschenbeide uitdrukkelijk spraak van: „de *Papistische religie* te verloochenen" (Estius bl. 207, 215); maar veelal wilde men zich vergenoegen met het verwerpen van het Pauselijk gezag, omdat het dit slag van lieden minder te doen was, een twintigtal regtzinnige bekeerlingen voor het Calvinisme te winnen (Estius bl. 187), dan om hen, ware het ook door de ver- loochening van slechts één enkel geloofspunt, aan de Katho- lieke Kerk te ontscheuren. Maar ook zoo dikwijls de marte- laars op dit stuk werden aangezocht en gedreigd, werd er telkens gehandeld over *zoodanig* eene verwerping van het Pauselijk gezag, die wel degelijk eene wezenlijke geloofsverandering in zich sluiten zou; „allen souden „verlossinghe vercrijghen, wanneer sy slechts alle te samen „den Paus en wilden versaecken, latende *alle d'andere* „*hoofdt-stucken* des gheloofs vrij ende ongheroert" (Estius bl. 201) Zóó werd het ook van weêrszijde opgenomen; zoodat de martelaar Nicolaas Piek, die ook in dit éène

punt niet zwichten wilde, van een paar zijner (nieuwgezinde) bloedverwanten, welke als onderhandelaars optraden, den raad ontving, om dan toch slechts uiterlijk „*dit Paep-*„*sche gheloof* veur eenen tijdt te loochenen" (Estius bl. 206, 207). Estius gebruikt ook geene andere uitdrukking dan: *afval van den Paus*, Lat: *defectio* (bl. 189), en op al de overige plaatsen de nog sterkere bewoording: *den Paus verzaken*, Lat.: *renuntiare Romano Pontifici* (bl. 187, 190, 201, 202, 203, 204 en 216). Deze woorden beteekenen geheel iets anders, dan „de „verklaring van zich *niet onvoorwaardelijk* aan des Pausen „gezag *te onderwerpen*", zooals van S. er stoutmoedig voor in de plaats heeft gezet; en door middel van deze niet geringe vervalsching maakt hij de standvastige weigering der martelaars tot eene halsstarrige dweeperij, en hen zelven tot slagtoffers van een ingebeelden pligt, van een beginsel, te onverstandig, dan dat eenig Katholiek het ooit heeft moeten of willen huldigen.

De gematigdheid van Lumey bij het afvergen dier voorgewende verklaring doet van S door een anderen kunstgreep dadelijk op het gunstigste uitkomen tegen de „ontijdige drift „van Pater Hieronymus van Weert, den voornaamsten" [??] der gevangenen. „Jammer, (zegt hij), dat deze in plaats „van zich *deze gelegenheid* ten nutte te maken, in toorn „ontvlamde en aan Lumey, waarlijk *zeer* onverdiend, met „donderende stem, toeduwde: „Wat barbarisch land kan uwe „„gruwelen verdragen? Ik heb alle zeeën bevaren, befaamd „„door rooverijen: ik was bij Turken en Moren, maar „„nooit heb ik zulke vijandige Christenen ontmoet."— „De „donderende stem" is een uitvindsel des redenaars, die vermoedelijk deze plaats had uitgekozen, om de nabootsende

kracht zijner welsprekendheid op zijne hooggeleerde en deftige toehoorders te beproeven. We zullen maar in 't voorbijgaan aanstippen, dat Estius en de Latijnsche, dat is de echte, Opmeer veel zachter uitdrukking bezigen [1]), maar drukken zooveel te meer op de omstandigheid, dat de woorden van Pater Hieronymus *niet* gesproken zijn bij bovenvermelde onderhandeling, maar een paar dagen van te voren, onmiddellijk na de aankomst der gevangenen te Brielle; ook *niet* bepaald tegen Lumey, maar tegen de woeste bende van soldaten en dartel stadsvolk, en wel toen deze onschuldige geestelijken op de honendste wijze met stokslagen en verwonding naar en door de stad werden gedreven. Men leest ook nergens, dat de verontwaardiging en het „waarlijk *niet* onverdiende" verwijt van Hieronymus toen iets gebaat of geschaad heeft; maar in deze, door van S. blijkbaar op effekt berekende, verplaatsing der feiten verraadt hij al te zeer, dat hij onze Katholieke schrijvers met meer oplettendheid heeft doorgelezen, dan vele zijner menigvuldige misslagen anders zouden doen gelooven.

„Dit alles [?], hoe verbitterend ook", gaat hij voort, „nam nog niet weg, dat.... Lumey aanbood, om „voor tien duizend ducaten, onder de zijnen uit te „deelen, *allen* vrij te geven, eene som, die men grooten„deels tot dit doel reeds bij zich had." De zuster van Pastoor Leonardus had zich bereid verklaard, zegt Estius, om genoemde som tot vrijkooping *haars broeders* bijeen te gaderen; naar den zamenhang des verhaals te

---

1) Estius: „Quaenam haec morum barbaries?" Opmeer: „Quod „hoc hominum genus? quaeve tam barbara hunc morem permittit „patria?" Zelfs de Hollandsche Opmeer heeft: „Wat barbarisch „vaderland kan *deze* grouwelen verdragen?"

oordeelen, bevond zij zich niet eens te Brielle, maar had te Gorkum die aanbieding opgedragen aan een achtbaar regtsgeleerde, die zich met de voorspraak der gevangenen bij Lumey belast had. Van S., zoo ziet men, maakt er weder wat anders van, om den zoo welmeenenden en onbaatzuchtigen Graaf, wegens het droevig einde dier zaak, des te gemakkelijker te ontschuldigen.

„De vrijkooping, zegt hij, stond nu op een goeden „voet, — doch, staande deze onderhandeling gebeurde „er iets, dat aan alle minlijke schikking een einde maakte, „en helaas! den dood der nog niet vrijgelaten Mon„nikken onmiddelijk veroorzaakte." We naderen alzoo den afloop dezer geschiedenis, en aangezien daarin niets ten voordeele van Lumey door S. nog aangetoond, ja geen enkele zijner beweringen onwederlegd is gebleven, naderen we tevens het oogenblik, dat voor den naroem van beiden, bij ieders onpartijdig oordeel, wel beslissend moet wezen. Het zooveel afdoende feit, door van S. bedoeld, zullen we opgeven naar het verhaal van Estius, bl. 195 tot 198, en 209 tot 211; een verhaal, welks geloofwaardigheid tot nog toe door niemand bestreden, maar door iedereen uitdrukkelijk aangenomen of stilzwijgend erkend was. De stadsregering van Gorkum had namelijk middelerwijl bij officiëlen brief den Prins van Oranje verzocht, om aan zijn ondergeschikten plaatsvervanger, Lumey, de vrijlating der gevangenen te bevelen. Op den 7ª Julij kwam het verlangde antwoord van den Prins te Gorkum, belastende aan al zijne onderhoorige ambtenaren, van geene „Gheestelijcke per„soonen, oft Religieusen om hen Orden oft professie „hinderlijck te wesen, maer dat sy met het ander volck

„gelijckelijck souden ghenieten privilegie van vrijdom en „Sauue-garde." De Regering overhandigde straks dit schrijven aan den meergenoemden Watergeus Marinus Brant, den nieuwen slotvoogd van Gorkum; deze behield den originelen lastbrief, en gaf daarvan eene kopie aan zeker Katholiek advokaat, welke onder Brant's eigenhandig onderteekend vrijgeleide, het afschrift naar Lumey in den Briel moest overbrengen. Ook schreef de (Oranjegezinde) Gorkumsche regering een brief aan Lumey, waarin ze verklaarde, dat de gevangenen „alle „te samen mannen met eeren waren, die noyt yemandts „ter wereldt leven oft goed en hadden ghesocht, maer „ter contrarien de ghemeynte ende de borgherije in „'t openbaer als in 't verborghen deughdt gedaen." Dezelfde advokaat moest te gelijkertijd ook *dezen* brief bezorgen, en nog verder mondeling *van stadswege* ten beste der gevangenen spreken, bijzonder voor „Heer Lenaerd, den opper-Pastoor". De gezant, in allerijl naar den Briel vertrokken, kweet zich daar getrouw van den opgedragen last, en drukte in een mondgesprek met Lumey, wel vooral op de omstandigheid, dat het Gorkumsche kasteel was overgegeven, op uitdrukkelijk en beëedigd verdrag van lijfsbehoud voor allen, ook voor de geestelijken zonder onderscheid of beperking. Het eerste, wat de advokaat hierop hoorde, waren bittere aanmerkingen van 's Graven adellijke trawanten, die zich ten hoogste verbolgen toonden, wijl Marinus Brant in het paspoort zich den titel van *Mijnheer* had aangematigd. Lumey zelf gaf gramstorig ten antwoord: „Ik heb al lang den dood gezworen aan „alle priesters en monniken, die men naar den Briel zal „brengen, omdat ik Egmond en Hoorn wil wreken. Om „het bevel van Oranje geef ik niet, en die heeft mij vol-

„strekt geen wetten te stellen. Ik ben heer en meester „over het land, zoo goed als hij, kortom zoo min van „hem als van iemand anders verwacht ik, mij bevelen te „zien voorschrijven." Met dit ruwe en trotsche antwoord kon de advokaat vertrekken, maar toch schijnt zijne rede indruk te hebben gemaakt op Bloys van Treslong, althans „door smeecken en beloften derghenen, die voor de „ghevanghenen soliciteerden, aenghelokt zijnde, dede hy „neerstelijck ende dapperlijck sijn beste, om hen te ver- „lossen." In hoever hij of Lumey deel hebben gehad aan hetgeen er dien avond nog is uitgerigt, om de martelaars, *door geloofsverzaking*, hunne redding zoogenaamd waardig te maken, is niet wel te bepalen; velen intusschen hielden het er voor, dat de officiële tusschenkomst van Oranje, omdat zij (en met volle regt, als die Prins zelf nog Stadhouder was in Holland) de ondergeschiktheid van Lumey onderstelde, den trotschen woestaard nog onhandelbaarder gemaakt had dan te voren. Niet afkeerig, zoo het schijnt, van een Duitsche teug, raakte Lumey al verder onder een vrij langdurig avondgelag, in een staat van meer dan gewone opgewondenheid, en begon, met voordacht, of bij toeval, zegt Estius, den brief van Oranje andermaal te doorlezen. En als hij, misschien nu eerst, opmerkte, dat Marinus Brant hem niet het *origineel*, maar een *afschrift* had toegezonden, sloeg hij eensklaps over in eene vlaag van de hevigste gramschap, zoodat zijn gelaat en stem en gebaar al de aanwezigen met ontzetting vervulden. „Wat, zoo tierde hij, wat verbeeldt „zich die bemoeial, die Marinus al niet? Wat vermeet „zich die schooijer, die marktschreeuwer, die zakke- „drager, die turfgraver? De ellendeling stuurt mij de „kopie, en houdt zelf den brief, alsof hij ook al wat te

„ beduiden had! En wat raakt mij de Prins van Oranje? „ Zou die over mij te zeggen hebben? hij moet veeleer „ aan mij gehoorzamen; *ik* ben de man, die het eerst „ hier de vrijheid heb aangebragt, en daarom ik stoor mij „ niet aan zijne bevelen, en nog veel minder aan de kopie „ van zijn brief. Kortom ik zal nu eens toonen, dat ik „ meester ben, en dat ik mijn zin doen zal, zonder aan „ iemand te vragen, of het hem belieft." Die woorden werden gevolgd van het bevel, om, schoon het tegen middernacht liep, onverwijld al de gevangen geestelijken, tot den laatsten toe, om te brengen.

Lumey heeft alzoo de echte herkomst der Prinselijke aanschrijving volstrekt niet in twijfel getrokken; in zijne spijtige uitvallen tegen Oranje's gezag spreekt luid genoeg zijne overtuiging, dat hier eene werkelijke bemoeijing van 's Prinsen zijde had plaats gehad; ook verwijt hij aan Brant noch bedrog, noch ligtgeloovigheid, maar het behouden van den *originelen* lastbrief; hij zegt wel, zich nog minder om een *afschrift* te bekreunen, maar blijkbaar alleen omdat hij dit niet als een officiëel stuk beschouwt; want hij acht het zóó geloofwaardig, en zich door den inhoud zoodanig beleedigd, dat hij juist deze gelegenheid wil aangrijpen om, als ten spijte van Oranje, zijne onafhankelijkheid eens krachtig te doen gelden. Niemand bestreed ook tot nog toe de echtheid van den brief; welligt had het den heer van S. vrijgestaan, daar een aanvang meê te maken; doch het is of deze man, aan de geleerde genootschappen, waarvan hij lid was, regel voor regel de tastbaarste blijken heeft moeten leveren van trouweloosheid en onkunde. Hij rept natuurlijk geen woord van de bemoeijing der Gorkumsche regering, omdat zulks voor de martelaars al te gunstig luiden, en de echtheid

van de ook harentwege overhandigde kopie eenigzins waarborgen zou. In weinige woorden heeft hij zich volgenderwijze er doorgewerkt: hij verklaart, alsof het een lang besliste zaak gold, en zonder de minste aarzeling, dat het geschrift niets anders was, dan een „bedrog der Monniksgezinden", en dat Lumey „volkomen nuchter „was, omdat hij, zelfs midden in den nacht, de valsch„heid van den vermeenden lastbrief ontdekt heeft" (bl. 247 en 248). Waarlijk, indien onophoudelijke tekstvervalsching, het verdonkeren, misvormen en loochenen van erkende feiten, en het opdringen van domme verzinsels ooit een geschiedkundig betoog ter aanbeveling strekken, dan heeft de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde wel goede redenen gehad, om van Someren's werkstuk eene *doorwrochte* verdediging van „Lumey" te noemen.

Tot de domme verzinsels rekenen we de bij van S. vermelde omstandigheid, dat de bedoelde brief heette geschreven te zijn „uit Dillenburg". Na middernacht van 26 op 27 Junij was het Gorkumsche kasteel met de geestelijken in handen der Watergeuzen gevallen; onmogelijk kon Oranje dus reeds op den 29 „uit Dillenburg" eene missive beantwoorden der Gorkumsche regering ten gunste der gevangenen, dewijl daartoe de afstand der beide plaatsen veel te groot is; maar ook niet *na* den 29, omdat de Prins juist op dien dag met een leger voor goed uit Dillenburg naar de Nederlanden vertrokken [1]), en nog altoos voorwaarts getogen was. Indien soms van

1) Gachard, *Corresp. de Guill. le Taciturne*, Tome III, p. XV, en Groen v. Prinsterer, *Archives*, Tome III, p. 460—466. Den 7ª en 8ª Julij vinden we hem zeer nabij aan de Nederlandsche grenzen, en gereed om over den Rijn te trekken. (Ibid.)

S. hierop gelet heeft, en juist dáárdoor het onechte van den brief heeft willen doen uitkomen, hetgeen we volstrekt *niet* gelooven, omdat hij er anders een zegevierender gebruik van had gemaakt, dan zouden we hier alleen een nieuw bewijs van kwade trouw hebben aangetroffen, want het „uit Dillenburg" blijft altoos een *verzinsel*; geen enkele schrijver, Estius niet uitgezonderd, heeft den brief woordelijk opgeteekend, slechts de hoofdzakelijke inhoud wordt meêgedeeld, zonder vermelding van datum of plaats.

Van Someren's onkunde blijkt al verder uit den eenigsten grond, welken hij aanvoert, om de onechtheid van den brief te bewijzen: „De valsche brief luidde eigenlijk „niet eens aan hem, Graaf, maar aan de Gorkumsche „regering, 't welk eene *ongeloofbare* miskenning van „'s Graven gezag zou zijn geweest." Het antwoord hierop is zeer gemakkelijk; het stuk immers „luidde" *niet* aan de genoemde regering, maar aan „alle Officiers (prae- „fectos) van steden oft eenige andere plaetsen" (Estius bl. 196); het was alleen maar aan de Vroedschap van Gorkum regtstreeks *toegezonden*, omdat *zij* het uitvaardigen van dergelijk bevel aan den Prins verzocht (Estius bl. 141), en daardoor hare bijzondere belangstelling getoond had in het lot harer gevangen burgers, die ook bij het uitgaan van het verzoekschrift nog niet uit Gorkum waren weggevoerd; in allen geval was het verblijf van Lumey dagelijks wisselvallig en onzeker; de Prins kon dus, wijl zijne bemoeijing spoed vereischte, niet beter doen, dan juist de Gorkumsche regering te bezigen, om zijn stuk langs den kortsten en veiligsten weg bij Lumey te doen aankomen. Eindelijk, voegen we hierbij, zou de brief, indien hij door de „monniksgezinden verdicht" ware geweest, veel natuurlijker *niet* aan die Stedelijke

regering, maar regtstreeks aan Lumey gerigt zijn, en aan hem persoonlijk, „geluid" hebben; zoodat we juist in den omweg, die met het stuk gemaakt is, veeleer een nieuw bewijs vinden van zijne, overigens onwedersprekelijke, echtheid.

We lezen al verder: „Nu [dat is, lezer! bij de voorgewende ontdekking van het door van S. verdichte bedrog], nu klom „'s Graven verontwaardiging tot eene hooge „mate van drift en toorn, *in welke* hij onverwijld bevel „gaf, om de gekerkerde monnikken [1]) aan een krijgsraad „over te leveren, ten einde *naar regt* met hen te han„delen." Een krijgsraad? ten einde naar regt met hen te handelen? Derhalve zou Lumey niet overtuigd zijn geweest van hetgeen onze redenaar telkens drijven wil, dat de gevangenen reeds te Gorkum *naar krijgsregt* of anderzins hun leven hadden verbeurd! En echter zouden ze, naar van Someren's eigen voorstelling, om een berispelijken, doch niet onverschoonbaren stap hunner vrienden, in oogenblikken van gramschap, waarin niemand over leven en dood beslissen mag, door den Graaf zijn overgeleverd aan een krijgsraad, die immers dagen van te voren, en éér ze ondervraagd waren (bl. 245), reeds met aandrang hun dood had geëischt, en uit „zóó wraakgierige personen was zamengesteld" (bl. 249), dat men (bl. 247) „het vonnis voor *hunne* rekening moet laten"! We vragen, of dit eene *verdediging* is van Lumey? Maar ook van dien middernachtelijken krijgsraad is weder geen woord in de geschiedenis te vinden; deze geheele fabel is door van S.

---

1) Er waren vier seculier-geestelijken bij. Men ziet ligtelijk, tot welk misbruik van S. telkens bij voorkeur van *„monnikken"* en *„monniksgezinden"* spreekt.

uitgedacht, om de voltooijing van het misdrijf deels in Lumey te vergoelijken, deels op „rekening" van anderen te schuiven. De graaf heeft aanstonds na zijn bovenbeschreven uitval, en „de gramschap noch hittigh zijnde" „aan zijn Provoost, den afvalligen kanunnik Omalius, „last gegeven, om al de ghevangen Papen ende Monicken „te doen ophanghen" (Estius bl. 210).

„Thans, zegt van S., was het met hen gedaan; zij „werden tot op één na, tot den strop verwezen, en „ondergingen die straf [!] buiten de stad *in* [*lees*: *binnen* een turfschuur, in den boomgaard van een door Lumey pas omvergehaald] „klooster, *Rugen* [*lees*: ten Rugge] „genaamd." De uitdrukking *tot op één na* is onduidelijk, maar in alle mogelijke beteekenissen valsch. Twee afvalligen werden in de stad teruggehouden; nog twee anderen, in de noodlottige turfschuur aangekomen, verzaakten daar hun geloof en werden hierom gespaard.

Ofschoon we, mogelijk naar veler oordeel, ons hier eene uitweiding over den dood van de Gorkumsche martelaren mogten veroorloven, zullen we, met het oog op ons eigenlijk doel en den aard van dit opstel, de inspraak van ons gemoed niet volgen; we zullen ook niet nagaan, in hoeverre van S. regt had, over de gruwzame omstandigheden van den moord een diep stilzwijgen te bewaren, of de beestachtige mishandeling der lijken op de „lijst „der fabelen" te verplaatsen (bl. 248), omdat we al vroeger Hooft hebben verdedigd in zijn gezegde, dat Lumey's „krygsluyden hun Ooverste in schand' en schel„merye geleecken". We zullen ons ook niet ophouden bij van Someren's onuitstaanbare „gevoelsbetuiging" wegens „het harde lot dier slagtoffers", aan wier gedachtenis hij te voren schimp en laster beurtelings verkwist had,

noch met de honende wijze, waarop hij zich uitlaat betreffende hunne vereering door de Katholieken; zijn medelijden en spotternij wijden we aan de verachting van alle weldenkenden. Nog veel minder bemoeijen we ons met zijne misslagen ten opzigte van de zaligverklaring en daarbij vermelde wonderen; maar zullen in 't voorbijgaan opmerken, dat hij zich twee bladzijden lang vermaakt en verlustigt, omdat er, bij tusschenpoozen, meer dan eene eeuw is omgegaan met onderzoeken en procederen, eer Paus Clemens X de echtheid van eenige wonderen erkend, en de zaligverklaring nitgesproken heeft. Juist daarom zou een verstandig man over die zaken wat minder luimig, en meer bedachtzaam geschreven hebben. Alleen verzoeken we nog aandacht voor een paar korte, doch noodzakelijke aanmerkingen, waarmeê onze nalezing over van Someren's meesterstuk zal besloten worden [1]).

---

1) De Redactie ziet zich verpligt, het laatste gedeelte van dit artikel tot de volgende aflevering te verschuiven.

VERSCHEIDENHEDEN.

EEN GEDRUKTE NEDERLANDSCHE PREEK OP MARIA'S ONBEVLEKTE ONTVANGENIS VAN HET LAATST DER XVI EEUW.

Bij het naderen van den feestdag van Maria's Onbevlekte Ontvangenis is 't voor ons, Nederlanders, niet ongenoegelijk te hooren, wat een onzer eerste gedrukte preekbundels over dat genadegeheim aanbiedt. In het jaar 1592 verscheen te Antwerpen, bij Verdusse, de eerste druk der „*Catholycke Sermoonen* op alle De Epistelen ende Euanghelien vande Sondagen ende Heylighe daghen vanden gheheelen Jare. Door Henricvm Adriani, Priester en Pastoor van S. Elizabetten Gast-huys binnen Antwerpen." Dit uitgebreide preekwerk, over de 800 bladzijden in folio groot, had reeds het volgende jaar eene tweede uitgave; werd weder spoedig en herhaaldelijk herdrukt, en bij vele duizenden geplaatst. Onder die menigte preken, voor zooverre die benaming hier past, vindt men ook een „Sermoon op de Epistel van den H. Feestdach van onser liever Vrouwe ontfanckenis" [1].

De Eerw. prediker geeft eerst eenige reden, waarom de bekende lesse uit het boek der Spreuken (VIII, 22—36), welke over de eeuwige Wijsheid handelt, op de zalige Moedermaagd wordt toegepast; roert vervolgens meermalen het geheim aan, komt dan meer bepaald op het feest van den dag; maar spreekt hier, gelijk te voren, van Maria's Onbevlekte Ontvangenis als van eene zaak,

[1] Ook de preek op het Evangelie van dat feest verheft den lof van Maria's Onbevlekte Ontvangenis; doch de „Sermoonen" op de Evangeliën zijn niet oorspronkelijk (gelijk die op de Epistelen) van Adriani, maar door hem op den Eerw. Ferus bewerkt. Daarom spreken we alleen van de Epistelpreek.

die hij bij zijne hoorders (en lezers) voor niet in 't minst betwijfeld, maar algemeen erkend houdt. Nergens denkt hij er zelfs aan, om dienaangaande iets te betoogen. Al dadelijk bij de inleiding laat hij zich, in de eenvoudige overtuiging, dat een ieder het neemt zooals hij, in dezer voege hooren: " ... alzoo is de weerdighe Moeder Gods vander eeuwicheyt voorsien geweest ende ge-erft, al eer daer yet inder werelt gheschapen was, alzoo datse soude in alle claerheyt als de Moeder vanden Sone Godts ontfanghen worden sonder erfsonde"; en een weinig verder: "heden zoo hout de H. Kercke Feestdach, hoe dat de selve, die vander eeuwicheyt is van Godt ontfangen geweest, heden op desen dach oock op der aerden suyver vande erf-sonde ontfangen is, op dat sy oock soude moghen der werelt voorts brengen, den genen door den welcken de werelt geschapen is."

In het hoofdpunt zijner rede is hij uitvoeriger en iets vloeijender: "Alzoo nu den mensch langhen tijdt hadde inde gramschap Godts ghestaen, ende dat hy inde selve soude moeten blijven hebben, soo heeft Godt de Heere als de volheyt des tijdts ghecomen was, laten ontfanghen dese weerdige maghet alzoo sonder smette in hare natuere, alzoo zij oock onsen Salichmaker naderhandt sonder alle smette ende vlecke ontfangen ende ghebaert heeft. Inde ontfanckenisse van dese suyvere onbesmette Maget, soo heeftse beginnen te vertreden het hooft vande helsche slanghe, die nu de Werelt onder zijnen breydel, als een tyrannigh Prince ghehouden hadde. Alzoo dat het menschelijcke geslachte hem heeft in deze ontfanckenisse beginnen op te rechten, door dien dat het nu op desen dach in Maria begost wert, 'tgene daer de H. Voorvaders lange na gewacht hadden; ende hebben seer vierichlijck ghewacht, dat dit spruytsel wt de wortele van Jesse soude mogen in hare ontfanckenisse wtgaen."

Al verder, naar de epistellesse, gedenkt hij: hoe "dese moeder van eeuwicheyt is voorsien ghewcest, datse den Sone Godts ontfanghen, ende dat hy wt haer soude aennemen de menschelijcke natuere, ende oock waerachtich Godt ende mensch ghcboren worden, om te roepen over de straten van deser werelt in zijnen eyghen Persoon, ende door zijne H. Apostelen op alle plaetsen, op bergen ende dalen de Euangelische wet"; hij toont, hoe Maria

van den beginne „inde Goddelijcke voor-wetenheyt" geschapen is als Moeder van Gods Zoon, en gaat dan aldus voort:

„Ende alzoo de Werelt met alle dat in haer gheschapen anders niet als een musycke en is, die daer met vollen partijen ende met goeden accoorde ghesongen wort, alsoot voorseyt is, zoo heeft deze moeder die heden als een begintsel der salicheydt van den menschelijcke geslachte onbevleckt sonder erfsonde ontfanghen is, daer [als alle dingen vanden beginne gheschapen zijn] oock gheweest met haeren lofsanck, diese door den Heyligen Gheest ghesonghen heeft, ende heeft oock aldaer mede inde teghenwoordicheyt Godts, als den ghenen door den welcken zy den Sone Gods ontfanghen soude, ende door wiens ingheven zy desen lofsanck singen soude, oock Godt den Heere ghelooft ende ghedanckt." - - - „Alzo oock de eeuwige wijsheyt niet alleen haer vertoont en heeft in 't scheppen van Hemel ende Aerde, ende datse daer aen de eenicheyt ende mogentheyt bewesen heeft, maer heeft ooc met dese eenicheyt haer in een vrolijck accoort vertoont onder de geloovige menschen; ende de eeuwige wijsheyt heeft oock onder dese alsulcken lust ende vermaeck ghevonden, datse haer met onse menschelijcke nature op desen heylighen ende weerdighen ontfanckenissen dach heeft beginnen aen te trecken, op dat hy wt haer ghelijc eenen Bruydegom tot onse salicheyt soude moghen voorts comen, also dat het de eeuwige wijsheydt de Sone Godts, voor een groote onwtsprekelijcke wellusticheydt ghehouden heeft te wesen in onse menschelijcke natuere met de Kinderen der Menschen. Ende heden op desen dach, soo heeft dese vrucht haer begintsel ghenomen inden Sone Godts, want also hy geen begintsel noch eynde en heeft nae zijne Godtheyt, alsoo heeft hy heden op desen dach een begintsel ghehadt in't ontfanghen vande gheene, wt de welcke hy de menschelijcke natuere sonder eenighe smette soude aennemen, alsoo hy haer oock van alle onreynicheden ende smetten der Erfsonden bevrijt ende ontslaghen hadde."

In de toepassing zijner rede spreckt de godvruchtige prediker alweder met dezelfde verzekerdheid, en met daarop gegrond vertrouwen op Maria's magtige voorspraak:

„Wy behooren ons dan, als wy wisten wat op desen dach

gheschiet ware, al te samen met een groote vreucht inden Heere te verblijden, want allen 'tgene dat Godt ghelooft hadde in 't vertreden vanden hoofde der helscher Slanghen, nu in desen heylighen Feestdach zijn begintsel ghenomen heeft, want heden zoo is de Hope van het leven ende alle bermhertigheydt met haer ontfanghen. Als nu heden op desen dach, soo is den menschelijcken geslachte door dese heylighe, suyvere ende reyne ontfanckenisse van dese heylighe Maghet, ghegheven eene seeckere hope, dattet selve wederom soude moghen comen tot den eeuwighen leven, daert door de vermetenheydt van eender Vrouwen af berooft ende ont-erft was: Heden soo is den Tabernakel ontfangen suyverder ende reynder als wel is gheweest de Arcke des ouden Testaments, hoe wel datse van het alderonbederffelijckste houdt ghemaeckt, ende inwendich ende wtwendigh met het allerfijnste goud becleet was, want sy is vergaen ende men en weet niet waer dattet houdt ofte goudt ghebleven is. Maer de Arcke die heden in 't heylighe lichaem vande weerdighe Anna ontfanghen is, die weetmen wel waer datse is, te weten in't eeuwighe leven, daer sy voor het menschelijcke gheslachte is een Advocatersse ende voorspreeckersse by haren lieven Sone waerachtich God ende Mensch, ende alsoo onsen Salichmaker is onsen Advocaet by zijnen Hemelschen Vader, waerachtich Godt ende Mensch, alsoo is zy alleen in haer menschelijcke natuere onse voorsprake bij haren lieven Sone Christus Jesus onsen Salichmaker, om dat hy toch dickmaels van ons soude willen afnemen in zijne bermhertigheydt onse seer wel verdiende straffe, op dat wy in zijn gerechte rechtveerdicheydt niet en souden moghen vallen" [1]).

Ondanks het gebrekkige in den vorm, doet men gaarne hulde aan den diepen toon van overtuiging, welke in deze aanhalingen en in heel de rede van Pastoor Adriaens spreekt.

---

[1]) De spelling, gelijk men zal hebben opgemerkt, is zeer ongelijkmatig, doch zoo overgenomen uit "de leste Editie" (1639), "nu in desen lesten druck wederom op een nieuw oversien."

IS DE AFVAL IN SILESIE ZOO GROOT?

Sedert jaar en dag gewaagt de Protestantsche pers met allen ophef van de vele overgangen tot het Protestantisme, welke, naar zij beweert, in Silesië geschieden, terwijl er daarentegen, gelijk zij verzekert, slechts zeer weinigen Katholiek worden. Nu zijn ons op dat punt zeer bepaalde statistieke bescheiden in handen gekomen, welke, ofschoon ze reeds in de *Kerkelijke Courant* van 26 October jl. te vinden zijn, ook hier eene plaats verdienen.

Volgens naauwkeurige opgave der Silesische pastoors bekeerden zich in het jaar 1860: 140 volwassen mannen en 238 volwassen vrouwen, te zamen 378 personen, van het Protestantisme tot de Katholieke Kerk; daarbij 16 dissidenten en 7 Joden, alzoo in 't geheel 401, waarvan 136 uit de stad Breslau.

Afgevallen tot het Protestantisme waren, voor zooverre men had kunnen opsporen: 34 mannen en 48 vrouwen; tot de dissidenten overgeloopen 25 Katholieken, te zamen 102 afvalligen. Jood was er geen geworden.

Nog werden Katholiek: kinderen van 14 jaren bij de eerste H. Communie, 206 van het mannelijk, 256 van het vrouwelijk geslacht, te zamen 462; waarbij niet kon opgegeven worden, of hieronder alleen diegenen geteld zijn, wier ouders beiden Protestantsch waren, of waar dit enkel de vader was. Van 33 jongens en 43 meisjes op denzelfden ouderdom wist men, dat zij Protestantsch waren geworden.

Het aantal gemengde huwelijken met belofte van de Katholieke opvoeding der kinderen, bedroeg 1886. — Aan 302 personen, die aan de kerkelijke voorwaarden niet wilden voldoen, werd de Katholieke huwelijks-inzegening geweigerd. Katholieken, welke hunne kinderen Katholiek hadden laten doopen, doch Protestantsch opvoedden, telde men in al de diocesen met hun anderhalf millioen zielen 95; die hunne kinderen Protestantsch lieten doopen en opvoeden 117.

In het vorige jaar lieten Katholieke vaders van gemengde huwelijken 54 jongens en 69 meisjes Protestantsch doopen. Daaren-

tegen lieten Protestantsche vaders 626 jongens en 630 meisjes Katholiek doopen. Protestanten, die hunne kinderen Protestantsch lieten doopen, maar Katholiek opvoedden, waren er 142; en Protestanten, die Katholiek lieten doopen en opvoeden 701.

Het is er dus wel verre af, dat Silesië welhaast, gelijk men het uitbazuinde, ingevolge den afval der Katholieken, geheel Protestantsch zoude wezen. Het voordeel daarentegen is aan de Katholieke, het verlies aan de Protestantsche zijde. Niettemin is het zeer te betreuren, dat zich nog zooveel Katholieken door de Protestantsche kunstgrepen laten verstrikken.

VERBODEN BOEKEN.

Bij dekreet der Congregatie van den Index, gedagteekend van den 9 October ll., zijn de volgende geschriften op de lijst der verboden boeken geplaatst:

Défense des principales propositions de la Thèse soutenue dans l'Université de Gênes le 19 Juillet, 1860, par Vouthier. Gênes Imprimerie Conthenier et C. 1861. *Decr.* 9 *Octob.* 1861.

Della Costituzione civile del Clero, e dell' Incameramento de' beni ecclesiastici. Discorso di Francesco Dini. Firenze Tipografia delle Murate. *Decr. eod.*

Pro Caussa Italica ad Episcopos Catholicos. — Auctore Presbytero Catholico [den ex-Jesuïet Passaglia]. — Florentiae Typis Felicis Lemounier 1861. *Decr. eod.*

Il Pontefice e le armi temporali a difesa dello spirituale, come pretende la Civiltà cattolica di Roma. Lettere politico-morali d'un parroco piemontese ad un Monsignore romano. Milano, Tipografia Guglielmini 1861.

Bij dekreet van 12 Junij 1861:

Apologia dell' opuscolo intitolato «il Pontefice e le armi temporali a difesa dello spirituale come pretende la Civiltà cattolica di Roma. Lettera politico-morale ad un Monsignore romano del Sacerdote Pietro Mongini parroco di Ogebbio (Lago Maggiore).

Intra 1861. Tipografia e litografia Contini, e Bertolotti successori a L. Gaetini.

Bij dekreet van 24 Julij 1861:

Della libertà di coscienza nelle sue attinenze col potere temporale dei Papi, per Eusebio Reali: Vol. unico in 8° Torino 1861.

Bij dekreet van 24 Julij 1861:

Neuer Versuch einer alten auf die Wahrheit der Thatsachen gegründeten Philosophie der Geschichte, seu: Novum tentamen antiquae in veritate factorum fundatae philosophiae, historiae, auctore Ernesto de Lasaulx. Monachii 1857.

Ueber die theologische Grundlage aller philosophischen Systeme, seu: De theologico fundamento omnium systematum philosophicorum. Oratio habita ad inaugurationem suscepti rectoratus universitatis Ludovici et Maximiliani, die 29 Novembris 1856 ab Ernesto de Lasaulx. p. t. Rectore. Monachii 1856.

Die prophetische Kraft der Menschenseele in Dichtern und Denkern, seu: Vis prophetica animae humanae in poetis et philosophis: Auctore eodem. Monachii, 1858.

Des Sokrates Leben, Lehre und Tod, nach den Zeugnissen der Alten; seu: Socratis vita, doctrina, et mors ex veterum testimoniis descripta ab eodem. Monachii 1857.

De schrijver heeft zich vóór zijnen dood loffelijk aan het oordeel der Kerk onderworpen.

„KARDINAAL EN VORSTBISSCHOP MELCHIOR VON DIEPENBROCK."

De opvolger van den roemruchtigen prins-bisschop Melchior van Diepenbrock op den bisschoppelijken stoel van Breslau, Zijne Doorl. Hoogw. Henricus Förster, heeft voor twee jaren eene uitnemende levensschets van zijnen grooten voorganger geschreven. Met de innigste belangstelling volgt men Gods wonderbare leidingen met den jongeling en den man, die, priester en bisschop geworden, een nieuw tijdperk voor het kerkelijke leven van Silesië moest inwijden. Men wordt, door Melchior's betrekking tot

bisschoppen als Sailer, die hem uit zijne jeugdige verdoling terugbragt, en Wittmann, tot vorsten als Lodewijk, koning van Beijeren, Frederik Willem, koning van Pruissen, en de keizer van Oostenrijk, met tal van intieme bijzonderheden bekend; grootsch en beminnelijk overal vertoont zich, na zijne alleen uit gehoorzaamheid aangenomen verheffing, de prins-bisschop, en later (in 1850) ook de kardinaal von Diepenbrock met zijne ridderlijke gestalte en zijn ridderlijk hart. Men voelt zich onder 't lezen meêgesleept, ontvlamd, diep in de ziel gegrepen, en menigwerf kan men zijne tranen niet weêrhouden. Met wat aanschouwelijkheid en gevoel bijv. beschrijft Mgr. Förster Melchior's ontvangst als bisschop van Breslau, en acht jaren later (in 1853) de droefheid en liefde bij zijn dood en begrafenis. Doch heel het levensverhaal is zoo boeijend, zoo meesterlijk voortgeleid, dat men het in éénen adem wil uitlezen. De beschreven voorganger en de beschrijvende opvolger stonden ook jaren lang in zoo naauw verband, dat men overal het eigenlijke leven genoegelijk erkent, en de voorganger door den opvolger en deze door hem u steeds beminnelijker wordt.

Men kan nu Mgr. Förster's meesterschrift, naar de tweede uitgave (welke binnen zeer weinige maanden noodig was) in 't Nederlandsch overgebragt lezen in het uiterlijk wel wat min ernstige, maar toch zeer nette boekje, dat er ons onlangs de uitgever R. T. Daamen, te Terborgh, van bezorgd heeft [1]). De vertaling laat, inzonderheid bij meer dichterlijke, en ook op andere plaatsen, die gansch niet gemakkelijk waren weder te geven, niet weinig te wenschen over. Het elftal aangewezen druk- en taalfouten kan ligtelijk met eene lange reeks vermeerderd worden. Nogtans schijnt de oorspronkelijke meesterhand er genoeg in door, om over die feilen en de germanismen heen te lezen, en zich van ganscher harte in kardinaal Melchior's leven te verkwikken en te stichten.

---

[1]) „*Kardinaal en vorstbisschop Melchior von Diepenbrock.* Een beeld zijns levens, door zijnen opvolger op den bisschoppelijken zetel Hendrik Dr. Förster. — Naar de tweede uitgave uit het Hoogduitsch. — Terborgh, R. T. Daamen. 1861."

DE VINCENTIUS-ALMANAK VOOR 1862.

Wij heeten den ons dezer dagen geworden zevenden jaargang van den „Vincentius-Almanak", gelijk men het thans alom bekende en beminde boekje in de wandeling noemt, van harte welkom. Het heeft door degelijke onderrigting en opwekking tot godsdienstigheid reeds veel goed gesticht, zelfs personen, die sedert jaren hunne pligten verzuimden, tot inkeer gebragt; het heeft bedrukten getroost, liefde gewekt voor het huiselijk leven, waarvan het telkens, en geheel naar 't leven, de gewone pligten en dezer overtredingen voorhoudt. Door een ander, veel kleiner, soms wel wat klein gedeelte van vrolijker aard heeft ons „Nieuwjaars-geschenk" ook op die wijze het aangename met het nuttige zoeken te paren, en het blijft zich beijveren, om, alhoewel meer bijzonder voor de lagere standen bestemd, toch in elken jaargang voor allen iets te geven. Ook hierin is het boekje, naar 't ons toeschijnt, vrij gelukkig geslaagd. Schrijvers en Redactie toonen, den aard onzer Katholieken te kennen, gelijk dit ook door den algemeenen bijval bevestigd wordt.

In die weinige jaren althans zijn, zooals de voorrede vermeldt, „de duizendtallen, tot wie het boekje aanvankelijk sprak, reeds onder Gods zegen verdriedubbeld". Naar hetgeen de Amsterdamsche uitgever B. Lenfring openlijk berigtte, bedroeg de oplage voor 1862 niet minder dan 30,000 exemplaren, en was zij nu reeds nagenoeg geheel geplaatst. Waarlijk iets zeer ongehoords in ons kleine Nederland. In belangrijkheid en behagelijkheid schatten we dezen jaargang over 't geheel eer boven dan beneden de vorige jaargangen, welke reeds zoo welkom waren. Een welgemeend woord van dank voor allen, die aan de zamenstelling en verspreiding van dit heilrijke boekje het hunne deden: wie ook zal niet gaarne, naar de opwekking van den Eerw. Schrijver der voorrede, „een klein gebed" er aan toevoegen, om „over dit eenvoudig middel „tot zieleheil, over dit woord, dat jaarlijks tot zoo vele duizen„den uitgaat, de genade van Jesus door de voorspraak van Maria „en den H. Vincentius af te vragen."

SPROKKELINGEN.

HET FEEST VAN DE H. ANGELA MERICI. — De *Kerkelijke Courant* berigt ons, dat het, volgens dekreet van de Congregatie der Kerkgebruiken van 11 Julij 1861, den H. Vader heeft behaagd, het feest van de H. Angela Merici, de stichteres van de orde der Ursulinen, als een dubbel feest tot de algemeene Kerk uit te strekken. Het dekreet beschrijft kortelijk haar leven, en geeft eene aanhaling uit den H. Carolus Borromaeus, die kort na haren dood heeft verklaard, dat hij haar de eer der canonisatie volkomen waardig keurde. De kardinalen en bisschoppen, die bij den H. Stoel verzoekschriften voor dit nieuwe feest hebben ingediend, verklaren: dat zij zich te meer tot hun verzoek genoopt voelden wegens de hevige aanvallen, welke aanhoudend tegen de Kerk en tegen de maatschappij worden gerigt; waarbij men tevens geen middel onbeproefd laat, om in de tegenwoordige tijden de opvoeding der jeugd van het vrouwelijke geslacht te verderven; en dat wij alzoo de voorspraak van de H. Angela Merici meer dan ooit behoeven. — Haar feest valt op den 31 Mei.

OVERLIJDEN VAN DR. WINDISCHMANN. — Op den 24 Augustus jl. ontsliep te Munchen de beroemde Dom-kapitularis Dr. Friedrich Windischmann. De overledene, doktor in de wijsbegeerte en de godgeleerdheid, lid van verscheidene geleerde genootschappen, was den 13 December 1811 te Aschaffenburg geboren, waar zijn vader, later hoogleeraar in de wijsbegeerte te Bonn, destijds woonde. In 1836 priester gewijd, werd hij in 1840 tot Dom-kapittelheer benoemd. De Katholieke Kerk van Beijeren verliest in hem een harer uitstekendste leden. Van zijne grondige geleerdheid en naauwgezet onderzoek hebben wij o. a. het bewijs in zijne *Vindiciae Petrinae* en in zijne *Erklärung des Briefes an die Galater*; welke uitlegging nog altoos door Katholieke en Onkatholieke geleerden ijverig geraadpleegd wordt.

EENHEID VAN HET MENSCHELIJK GESLACHT. — Eerst in de *Revue des deux mondes*, vervolgens in een boekdeel afzonderlijk, is door

den geleerden de Quatrefages, lid van het Instituut en professor aan het museum van natuurlijke historie te Parijs, eene verhandeling geleverd over de eenheid van het menschelijk geslacht. Daarin verklaart hij, dat, „zoo men zich uitsluitend op het gebied der „natuurlijke wetenschappen plaatst, het hem onmogelijk toeschijnt, „niet tot het besluit te komen, *dat al de menschen tot één en „hetzelfde geslacht behooren*"; en hij bewijst, dat „*heel het „menschelijk geslaeht van één menschenpaar afstamt.*" — Zoo komt een niet verdacht wetenschappelijk getuigenis tegen de twijfelaars het geschiedverhaal der H. Schrift handhaven en bekrachtigen.

PROTESTANTEN IN PRUISSEN. — Volgens eene statistiek telt Pruissen thans 10,900,000 Protestanten. De zoogenaamde Evangelische godsdienst heeft er 9306 kerken, 6166 predikanten en hulppredikers, terwijl er 208 kandidaten nog niet geplaatst zijn.

PROTESTANTSCHE „NOODKREET" UIT MADRID. — We lezen in het jongste nummer der *Tafereelen en Berigten*, dat ettelijke Protestanten in Madrid een „noodkreet" hebben doen opgaan, „om de protestantsche natiën te bewegen, even als vroeger bij gelegenheid der vervolging van de Madiais, de handen in een te slaan en bij de Spaansche regering aan te dringen op verdraagzaamheid jegens niet-katholijken"! Zekere Dr. Walte doet in een artikel van de *Prot. Kirch.* het voorstel, om aan dezen noodkreet gehoor te geven, en spreekt den wensch uit, „dat zich hiertoe alle Duitschers vereenigen, en de Gustaaf-Adolf-Vereeniging zich daartoe geroepen toone." — De redacteur der *Prot. Kirch.* betwijfelt echter zeer, „of een dergelijke stap iets baten zou en of deze zaak tot den arbeid der G.-A.-V. behoort."

Het kwartaalschriftje der Nederlandsche *Gustaaf-Adolf-Vereeniging* voegt er zijne gedachte niet bij, misschien om aan de onze vrij spel te laten.

DE LEER

EN

KERKINRIGTING DER MORMONEN.

(*Vervolg en slot van bladz.* 214.)

Lang heeft men gemeend, dat het Mormonisme, behalve de wederinvoering der veelwijverij, niets nieuws aanbood, maar meer of minder geleek op de tallooze Protestantsche sekten, die er in de Vereenigde Staten heerschen. De Mormonen echter, als de uitverkorenen aller volken, willen van geene gelijkenis met de „Egyptenaren" of „heidenen" van hun vaderland weten: zij hebben hunne eigene openbaring, hunne eigene leer, profeten en inrigting; en al is hunne zoogenaamde godsdienst, gelijk we in ons eerste opstel (bladz. 131 vv.) aangaven, een afschuwelijk mengsel van heiden-, Joden- en Christendom en het grofste, verregaandste materialisme: zij stellen, naar hun voorgeven, het eigenlijke *Nieuwe Verbond* voor; zij vervangen het verbasterde Christendom, gelijk dit het Jodendom verving; immers Josef Smith heeft op

zijne beurt den zetel ingenomen, weleer door Moses en Christus bekleed; zij nemen de boeken van het Joodsch verbond met die van het Nieuwe Testament als een gewijd erfdeel over, maar verklaren ze naar eene voorgewende hoogere openbaring, en bieden daarbij aan de wereld den waren Bijbel, het boek der Mormonen, aan! De Mormoonsche katechismussen geven over het Mormonisme een soort van geheel, waarin de plompste beweringen, de stuitelijkste karikaturen en tegenstellingen der Christelijke waarheden met de grofste godslasterlijkheden hand aan hand gaan. De katechismus van John Jacques, een Mormoonsch ouderling, leert aldus:

De mensch komt langs drievoudigen weg tot de kennis van God: door overlevering der ouders aan hunne kinderen; door de rede, welke uit de ons omgevende dingen en verschijnselen gevolgtrekkingen opmaakt; en door de openbaring. De overlevering en de rede geven slechts onduidelijke en onvoldoende voorstellingen van God, van zijn karakter en zijne eigenschappen; alleen de openbaring kan ons eene bepaalde en voldoende kennis van God verschaffen. Deze openbaring geschiedt, wanneer God met eigen stem van den hemel tot den mensch spreekt; of hem engelen zendt, die hem in magt en inzigt te boven gaan; of zich in droomen en visioenen aan hem onthult. Op die wijze heeft God zich van oudsher aan de menschen geopenbaard; — wat dan uit het O. en het N. Testament, uit het boek Mormon en het later zamengestelde „Leer- en Bonds-boek" wordt aangetoond. — Er zijn vele goden; doch slechts éénen, het hoofd van alle anderen, mogen wij aanbidden. Ook de Zoon en de H. Geest worden God genoemd: in karakter en eigenschappen zijn

zij een met den Vader, doch niet in zelfstandigheid.

Deze eigen voorstelling, welke pantheïsme, materialisme en Christendom poogt ineen te smelten, is uitvoeriger ontwikkeld in Parley Pratt's „Sleutel tot de wetenschap der theologie" (bl. 33 vv.): „Goden, engelen en menschen behooren allen tot één *species*, één „*race*", ééne groote familie, welke in het planeten-stelsel wijd verbreid is. Het groote onderscheid tusschen de verschillende deelen dezer „*race*" bestaat in de verschillende graden van intelligentie en reinheid, alsook in het verschil der sferen, welke zij in den loop van hun progressief wezen innemen. Een onsterfelijk mensch, die eene volmaakte organisatie van geest, vleesch en been bezit, en naar al de volheid der hemelsche glorie in zijne eigenschappen vervolmaakt is, heet *een god*. Een onsterfelijk mensch in den voortgang zijner volmaking, of op een lageren trap dier glorie, heet *een engel*. De onsterfelijke menschengeest, niet met een vleeschelijk hulsel verbonden, heet *een geest*. Een onsterfelijk mensch, met een sterfelijk hulsel bekleed, heet *een mensch*. Hieruit volgt, dat er in ondergeschikten zin een aantal goden, en zonen van god zijn, ofschoon er slechts één opperst hoofd is, dat, door de kracht van zijn geest, boven, door en in al zijne zonen is. Jesus Christus en zijn vader zijn twee personen in denzelfden zin als Petrus en Joannes twee personen zijn. Ieder hunner heeft een organiesch, individueel hulsel, in materiëlen vorm beligchaamd (*embodied*), en uit materiële zelfstandigheid bestaande in de gelijkenis van een mensch (*in the likeness of man*), en is in 't bezit van alle orgaan, lid en physiesch bestanddeel, hetwelk een mensch heeft. Er is met hun één-zijn (*oneness*) geen grooter geheim verbonden dan met het één-zijn van Henoch en Elias.

Hunne eenheid bestaat in eene eenheid van geest, intelligentie, eigenschappen, kennis en magt.

„Daar ieder dezer goden, met inbegrip van Jesus Christus en zijnen vader, niet enkel een organischen geest, maar ook een glorierijk en sterfelijk ligchaam van vleesch en been bezit, is hij aan de wetten onderworpen, welke zelfs de gelouterdste orde van physiesch bestaan noodzakelijk beheerschen. Elk physiesch element, hoe het ook beligchaamd, bezield, gelouterd moge wezen, is aan de algemeene wetten onderworpen, welke voor alle bestaan noodig zijn. Tot die wetten behoort: 1. Elk atoom of ligchaam van atomen neemt noodzakelijkerwijze eene zekere ruimte in, en kan 2. niet dezelfde ruimte met andere atomen of ligchamen beslaan. 3. Elke individuele, organische intelligentie moet, in hooger of lager graad, de kracht der zelfbeweging (*self motion*) bezitten. 4. Elke vrijwillige beweging sluit een inwonenden wil in, om zulk eene beweging te veroorzaken en te leiden. 5. Beweging veronderstelt noodzakelijk verbruik van tijd, om van het eene gedeelte der ruimte tot het andere te geraken. Deze wetten zijn absoluut en onveranderlijk in hare natuur en vinden hare toepassing op alle intelligente handelingen (*agencies*), welke bestaan of bestaan kunnen. Zij vinden derhalve evenzeer op den grooten, oppersten, eenigen vader van hemel en aarde hare toepassing als op zijne laagste ondergeschikten. Het is alzoo God den vader, of Jesus Christus, volstrekt onmogelijk, overal persoonlijk tegenwoordig te zijn. De alomtegenwoordigheid Gods moet dus anders dan van zijne ligchamelijke en persoonlijke tegenwoordigheid verstaan worden. Dit leidt tot het onderzoek der substantie, welke de heilige geest genoemd wordt.

„Wanneer de geest buiten de perken der zigtbare wereld en in het gebied der fijnere en subtielere elementen treedt, voelt hij zich verbonden (*it finds itself associated*) met zekere zelfstandigheden, welke in zich voor onze grove organen onzigtbaar zijn, doch zich door hare handtastelijke operatiën en werkingen duidelijk aan ons verstand doen kennen. — Verscheidene dier subtiele, onzigtbare zelfstandigheden zijn tot heden toe nog weinig door den mensch begrepen, en haar bestaan is enkel door hare werkingen bewezen. Eenige er van zijn erkend en dragen de verschillende namen van: elektriciteit, galvanisme, magnetisme, dierlijk magnetisme, geestelijk magnetisme, enz. *De reinste, zuiverste en subtielste van al deze zelfstandigheden*, die, welke het minst verstaan, ja door de ongevormden onder de menschen ter naauwernood opgemerkt (*recognized*) wordt, *is de substantie, welke de heilige geest wordt genoemd.* Deze substantie is, gelijk alle anderen, een der elementen van materiële of physische existentie, en daarom aan de noodzakelijke wetten onderworpen, welke alle materie beheerschen en hierboven aangevoerd zijn. Haar geheel is, gelijk bij de andere elementen, uit individuele deelen zamengesteld. Elk deel beslaat ruimte, bezit de kracht van beweging, vordert tijd, om zich van de eene plaats naar de andere te bewegen, en kan hierdoor geene twee plaatsen tegelijk beslaan. In al deze betrekkingen onderscheidt zich die substantie in niets van alle andere materie. Die substantie is wijd verbreid onder de elementen der ruimte. Deze heilige geest is, onder de kontrole van den grooten Elohim, de groote beweegoorzaak (*the grand moving cause*) aller intelligentiën; is datgene waardoor zij werken, en, onder alle andere elementen, het groote, positieve, kon-

trolerende element. Het is alomtegenwoordig ingevolge de oneindigheid zijner deelen, en omvat alle dingen. Het is het kontrolerende of executieve *agens*, hetwelk alle werelden organiseert en in beweging brengt, en dat, op bevel des Almagtigen of van een zijner gevolmagtigden, al de groote wonderen en teekenen werkt, welke ooit in den naam des Heeren geschiedden: het terugdraaijen der aarde op hare as, de scheiding der zee, het verzetten van bergen, de opwekking van dooden of de genezing van zieken. Het doordringt de poriën der digtste zelfstandigheden, doorstroomt het menschelijk organisme tot in zijne diepste schuilhoeken, onderscheidt de gedachten en meeningen des harten. Het heeft de magt, zich door de ruimte te bewegen, en met eene onbegrijpelijke snelheid, welke verre de trage beweging der elektriciteit en van het physieke licht overtreft. Het omvat het verledene, het tegenwoordige en de toekomst in al hunne volheid. Het is begaafd met kennis, wijsheid, waarheid, liefde, geregtigheid en barmhartigheid. Kortom, het is 't geheel der eigenschappen (*it is the attributes*) van de eeuwige magt en godheid. De wezens, welke van zijne volheid ontvangen, worden *zonen gods* genoemd, wijl zij in al hunne eigenschappen en krachten tot volmaaktheid gekomen zijn, en door de verbinding met hem (den heiligen geest), en door het gebruik, dat zij van hem maken, alles kunnen ten uitvoer brengen. De wezens, welke niet de volheid, maar slechts eene zekere mate van den heiligen geest ontvangen, kunnen wel eenige, doch niet alle dingen weten en volvoeren. Dit is het ware licht, hetwelk in zekere mate alle menschen verlicht. Het is in zijne minder fijne deelen het physieke licht, dat zon, maan en sterren en andere substantiën uitstralen, het-

welk, door met het oog in aanraking te komen, de waarheden der buitenwereld zigtbaar maakt. 't Is ook, op de hoogere trappen zijner verfijning, het intellektuele licht onzer innerlijke geestes-organen, waardoor wij denken, onderscheiden, oordeelen, vergelijken, begrijpen en herinnering hebben bij voorwerpen, die onder ons bereik liggen. Zijne inspiratie vormt het instinkt in het dierlijke leven, de rede bij den mensch, het visioen bij de profeten, en vloeit aanhoudend van de godheid uit door al hare schepselen."

We laten nu volgen wat dezelfde Parley Pratt over *het ontstaan des heelals* zegt. Zijne woorden hebben voor de Mormonen te meer gewigt, wijl hij een der twaalf apostelen en voor hen een hoog leer-gezag is. Evenwel behaagt het velen der zijnen niet, dat hij in zijne trouwe uiteenzetting den ganschen afgrond der Mormoonsche goddeloosheid ontsluijert, en zij geven aan den behendigen Orson Pratt, mede een der twaalf apostelen, de voorkeur.

Het idee van God — zegt eerstgenoemde (bl. 42 vv.) — als een wezen zonder ligchaam, zonder deelen of passiën, is niet absurder noch ongevolgelijker dan die moderne volksleer: dat alle dingen uit het niet (*from nonentity*) werden geschapen, of met andere woorden: dat iets uit niets ontstond. Het is eene waarheid, die van zelf blijkt en geen bewijs gedoogt, dat niets niets blijft. Het niet is de ontkenning van alle bestaan. Die ontkenning bezit geene eigenschappen, geen element, waarop de werkzaamheid der scheppende kracht werken kan. Dit mysticisme moet alzoo het lot van de andere mysteriën der valsche theologie en philosophie deelen; - - - het moet vervliegen en verdwijnen als eene bloote schepping

der phantasie, terwijl in hare plaats deze van zelf blijkende, onbetwistbare feiten worden ingevoerd: 1. Er heeft steeds eene grenzenlooze oneindigheid van ruimte bestaan. 2. Ondermengd (*intermingled*) met deze ruimte, bestaan alle verschillende elementen, eigenheden (*properties*) of dingen, door welke de intelligentie kent, en die, tezamengenomen, het heelal uitmaken. 3. De elementen al dezer eigenheden of dingen zijn eeuwig, ongeschapen, door zich zelf bestaande (*self existing*). Niet één deeltje kan er door scheppende kracht aan toegevoegd, noch kan er één deeltje van weggenomen of vernietigd worden. 4. Deze eeuwige, door zichzelf bestaande elementen bezitten zekere inhaerente eigenaardigheden of eigenschappen in hooger of lager graad, of met andere woorden: zij bezitten intelligentie naar den maatstaf (*adapted to*) hunner sferen.

Alle elementen zijn geestelijke, alle zijn physische, alle zijn materiële, tastbare (*tangible*) realiteiten. *Geest is materie, en materie is vol geest....* Er zijn oogen, die de fijnste deelen van elementair bestaan kunnen onderscheiden. Er zijn handen en vingers, voor welker fijn gevoel alle dingen tastbaar zijn. Naar de vatbaarheid der stervelingen intusschen zijn vele elementen tastbaar of zigtbaar, andere echter onzigtbaar. Die, welke door onze zinnen te vatten zijn, noemen wij physische, diegene daarentegen, welke subtieler en fijner zijn, noemen we geestelijke elementen. *Geest is intelligentie, of het licht der waarheid, hetwelk alle dingen vervult.* Zijne verschillende bewegingen of affekten, bijv. liefde, vreugde, enz., zijn slechts even zoovele handelingen dezer elementen, al naar gelang zij in hunne verschillende sferen werken. Door deze handelingen openbaren de elementen hunne eeuwige

werkdadigheden (*energies*), eigenschappen of inhaerente krachten. - - -

Eene algemeene vergadering, een *quorum*, of groote raad der goden met hun president aan het hoofd, maakt de bepalende (*designing*) en voortbrengende magt uit. De beweegkracht (*motive power*), welke de groote scheppermagt tot handelen drijft, is de wijsheid, die de doelmatige aanwending van al deze rijkdommen uitvindt en de uitvoering aller plannen aan de hand geeft. De wijsheid geeft den goden in (*inspires*), hunne soort te vermeerderen en den grond tot alle levensvormen te leggen. - - - Zoo zullen er, in den voortgang der gebeurtenissen, noodzakelijk ontelbare millioenen werelden en wereldstelsels gevorderd, en aangevuld worden met menschen, vee, gevogelte, boomen. - - - Aanvankelijk bevonden zich de elementen in een chaotischen toestand; .... toen kwam het bevel; duisternis vlood en licht doordrong de donkerheid, enz. Nu daalt een koninklijk planter uit die wereld van ouderen datum af. Hij draagt de uitgelezen zaadsoorten (*the choice seeds*) van het oudere paradijs in de hand, en plant ze in den maagdelijken grond van onze pasgeboren aarde. Zij wiessen, droegen zaad en plantten zich voort. - - Ook elk soort van het dierlijke leven werd uit die wereld overgebragt. Man en vrouw komen met zegen op hun hoofd; en weder hoort men eene stem: „Wast en vermenigvuldigt u!" Toen de aarde en haar paradijs ingerigt was, *toen kwam van die wereld in den hooge een zoon gods met zijne geliefde gade*; en zoo werd eene kolonie van den hemel, iets van de zon op onze aarde overgeplant. De zegeningen huns vaders rustten op hen, en de eerste groote wet des hemels en der aarde werd weder uitgesproken: „Wast en vermenigvuldigt

u!" Van daar stammen de natiën af, die zich over onze aarde uitbreidden.

In latere jaren, toen het paradijs door de zonde verloren, de mensch van het aangezigt zijns hemelschen vaders verdreven was, om onder harden arbeid weg te smachten en te sterven; toen de hemel voor zijn oog verborgen was en de mensch, op weinige uitzonderingen na, niet langer waardig werd geacht, zich de kennis van zijnen hemelschen oorsprong te herinneren; — toen bedekte duisternis het verledene en de toekomst voor den heidenschen geest; toen wist de mensch noch van waar hij kwam, noch wat zijne bestemming was. Eindelijk verscheen een Moses, die zijnen God kende, en ook gaarne de menschheid tot diens kennis, en diens aanschouwing van aangezigt tot aangezigt zou gebragt hebben: maar zij konden zijne hemelsche wet niet aannemen, en zijne tegenwoordigheid niet verdragen. Zoo was de heilige man weder genoodzaakt, het verledene in geheimenissen te kleeden en in 't begin zijner geschiedenis den mensch een aardschen oorsprong toe te schrijven. De mensch is van goddelijke herkomst. Intusschen is het gansche geheim van het verledene en de toekomst, met betrekking tot zijn bestaan, nog door geen sterveling opgelost.

Wij vinden den mensch eerst als organiesch individuum of intelligentie bij zijnen vader in de eeuwige woningen. Dien organischen geest noemen wij een ligchaam, wijl hij, ofschoon uit geestelijke elementen bestaande, elk orgaan bezit naar het toonbeeld en voorbeeld van het vleeschelijk hulsel, dat hij eens *eventualiter* bewonen zal. Dit individueel geestelijk ligchaam werd door den hemelschen vader voortgebragt naar zijn eigen beeld en gelijkenis, en wel naar de wetten der voortplanting. Hij werd

geboren, rijpte aan in de hemelsche woningen en werd opgevoed in de school der liefde in den familiekring. Bij deze oorspronkelijke beproeving in zijn hemelsch vaderland, leefde en bewoog hij zich als eene vrije en rationele intelligentie, handelend naar eigen bepaling, en, gelijk alle intelligentiën, onafhankelijk in zijne sfeer. Hij was onder zekere wetten gesteld en had zich bij zijn groot patriarchaal hoofd te verantwoorden. Dit heeft men *den eersten toestand*, of *staat* (*estate*) genoemd. Er zijn aanduidingen, dat een derde van die vrijwerkende geesten dien eersten staat verloor, nedergeworpen en in ketenen der duisternis voor het toekomstige gerigt opgesloten werd. Daar deze hun geslacht niet voortplanten, en, zoolang zij zich in dien toestand van gevangenschap en verwerping bevinden, zich niet in progressieven zin mogen bewegen, willen wij hen niet verder nagaan, daar hun eindlot den stervelingen niet geopenbaard is. — De geesten die hun eersten staat bewaarden, ontvingen verlof om neder te dalen en een vleeschelijk hulsel aan te nemen in het rudimenteel bestaan, waarin wij het in onze tegenwoordige wereld vinden, en hetgeen wij *een tweeden staat* willen noemen. Terwijl de mensch door den sluijer heengaat, welke den eersten van den tweeden staat scheidt, verliest hij alle bewustheid van het voorgaande (*becomes unconscious*), en bij zijn ontwaken in den tweeden staat is er zeer wijselijk een sluijer over zijn verleden uitgebreid. - - - Hij begint alzoo op nieuw in de school der ondervinding, om met het nieuwgeboren hulsel in gelijke verhouding vooruit te gaan, en zijne intellektuele vatbaarheden weder in eene progressieve volgreeks te ontwikkelen, welke met de ontwikkeling der organen en fakulteiten van het uiterlijk hulsel gelijken

tred houdt. Gedurende zijnen voortgang in het vleesch, mag de heilige geest zijne fakulteiten trapsgewijze wekken en in een droom, een visioen of door den geest der profetie openbaren, of liever het geheugen weder verlevendigen tot eene gedeeltelijke aanschouwing van het verledene. Ten deele ziet, ten deele weet hij; doch zoolang hij in sterfelijk vleesch gehuld is, zal hij nooit algeheel tot de inzage van den vroegeren staat ontwaken. -- Heeft hij zijnen tweeden staat gehouden en de mate zijner verantwoordelijkheid in het vleesch vervuld, dan gaat hij door den sluijer des doods heen, en treedt in een *derden staat*, of sfeer van beproeving, welke de wereld der geesten heet. Na ook hier de mate zijner verantwoordelijkheid te hebben vervuld, gaat hij door de opstanding des ligchaams in zijnen *vierden staat* of menschelijke existentiesfeer over. In deze sfeer vindt hij zich met een eeuwig ligchaam van vleesch en been bekleed, met elken zin en elk orgaan tot hun eigenaardig gebruik geschikt gemaakt (*adapted to their propre use*). Het is alzoo met organen en fakulteiten voorzien tot het bezit en het genot van alle element der physische of geestelijke werelden. -- Hij leeft gezellig, onderhoudt zich, bemint, denkt, handelt, beweegt zich, ziet, hoort, voelt, ruikt, eet, drinkt en bezit. Met een woord: alle tot zijn geluk noodige elementen zijn gelouterd, verhoogd en overeenkomstig de sfeer, waarin hij bestaat; ze zijn onder zijn bereik gesteld en dienstbaar gemaakt tot zijn gebruik.

De aarde en andere stelsels hebben zich in hunnen voortgang tot de volmaaktheid aan eene reeks van veranderingen te onderwerpen. Water, vuur en andere elementen zijn de werkers (*are the agents*) dezer ver-

anderingen. Doch het is een eeuwig, onveranderlijk *factum*, eene vaste natuurwet, ligtelijk door chemische experimenten te bewijzen en toe te lichten: dat noch vuur noch eenig ander element ook slechts een deeltje der materie, laat staan een ganschen aardkloot, vernietigen kan. „Een nieuwe hemel en eene nieuwe aarde is door de gewijde schrijvers beloofd, - of met andere woorden: de planeetstelsels zullen veranderd, gereinigd, gelouterd, verhoogd en verheerlijkt worden, naar de gelijkenis der opstanding, waardoor alle physische rampen en onvolmaaktheden worden weggenomen. In den tegenwoordigen toestand zijn ze enkel met 's menschen rudimentelen staat in overeenstemming gebragt. Ze zijn als de kweekplaatsen (*nurseries*) ter vorming van het physiesch *embryo* des menschen. Hunne elementen verstrekken de middelen, om het hulsel te voeden en te onderhouden, het denk- en gevoels-orgaan (*the organ of thought and mind*) voort te brengen en te versterken, waarin gedachten en aandoeningen ontvangen en gewekt worden, welke eerst in hooger sfeer tot rijpheid en volkomenheid kunnen gedijen; gedachten, vol van eeuwig leven en eeuwige liefde. Wanneer de geest (*mind*) zich uitbreidt, dan strekken zich de verlangens van een eeuwig wezen, dat eens in de raden des hemels onder de zonen Gods geadeld en geëerd werd, te hoog, te diep uit, om langer voor de engere sfeer van sterfelijk leven te passen. Zijn ligchaam is gekerkerd, aan de aarde geboeid, terwijl zijn geest omhoog wil varen en het begrip, de wijsheid en rijkdommen der grenzenlooze oneindigheid bemagtigen. Zijn rudimenteel ligchaam moet alzoo verwijderd en veranderd worden, om met eene ruimer en glorierijker sfeer van beweging, onderzoek, handeling en genot overeen te komen. Zoodra de planeet,

waarop hij woont, het door de oneindige wijsheid haar aangewezen getal van hulsels in hunnen rudimentelen toestand ontvangen, voortgebragt en gekweekt heeft, moet zij noodzakelijk eene chemische proef ondergaan. De reinigende elementen, vuur bijv., moeten noodzakelijk aangewend worden, om haar (de planeet) door eene vuurproef (*ordeal*), door eene loutering, reiniging, door eene wisseling heen te voeren, welke overeenkomt met hetgeen vroeger opzigtens het physiesch hulsel harer bewoners heeft plaats gehad. In dezen vernieuwden toestand past zij voor verrezen menschen. — Want de mensch en de planeet, waarop hij leeft, met al hare volheid, alle reeksen harer progressieve veranderingen zullen voleind zijn, en wel dermate, dat zij aan de hoogste glorie, waarvoor hare verschillende karakters en *species* vatbaar zijn, beantwoorden; dan wordt het geheel bij de eeuwige hemelen ingelijfd of er aan toegevoegd, en zal daar zijne eeuwige ronde doen als nieuwe aanwinst voor de woningen (*mansions*), of eeuwig toenemende bezittingen (*dominions*) van den grooten schepper en verlosser."

De zondeval van den eersten mensch wordt over 't geheel evenals in de H. Schrift voorgesteld, doch uitvoeriger in eenige bijzonderheden, gelijk ze aan het boek Mormon, en een kanoniek boek, *Pearl of great price* (Parel van groote waarde) genoemd, ontleend zijn. Op één punt vooral verschillen de Mormonen van het gewone Christelijk begrip: zij houden namelijk den zondeval voor noodzakelijk, en leeren, dat men God daarvoor, als de gelukkigste gebeurtenis, bedanken moet..... Adam viel, *opdat er menschen zouden zijn* (*that men might be*), en menschen zijn *om vreugde te genieten.*"

Daar onze stamouders geene voldoening voor de wetsverbreking konden geven, zond God zijnen eengeboren zoon, die geene zonde kende, om voor de zonden der wereld te sterven en aldus aan de eischen der geregtigheid te voldoen.

Eene erfzonde is er, volgens de Mormoonsche leer, *niet*; en kleine kinderen zijn in de oogen van God geene zondaren. Eerst met de jaren der toerekenbaarheid wordt het blijkbaar, dat ieder mensch op eene of andere wijze de wet der geregtigheid (*righteousness*) overtreden heeft. Het verlossingsplan wordt het Evangelie genoemd.

De eerste grondstelling des Evangelies is het *geloof* aan God en zijnen eengeboren zoon Jesus Christus. Orson Pratt (de apostel) geeft deze bepaling: „Geloof is het resultaat der evidentie." - - - Wij gelooven bijv., dat een steen valt, als hij niet ondersteund wordt; juist wijl we dit verschijnsel herhaaldelijk waarnamen. - - - Gelijk er nu eene ware en eene valsche waarneming, eene ware en eene valsche evidentie kan zijn, zoo is er ook een waar en een valsch geloof. Gelijk de evidentie zwakker of sterker kan wezen, zoo ook het geloof. Het geloof heeft in zich den drang, om zich in handelingen, in geloofswerken te openbaren. Daar wij grootelijks aan misleiding onderhevig zijn, moet in zaken des heils het geloof niet van den mensch en zijn onderzoek, maar van *goddelijke openbaring* uitgaan. Zoo ontstond deze volgorde: 1. *de geopenbaarde waarheid*; 2. dezer *evidentie*; 3. *het geloof*; 4. *de werken des geloofs*; 5. *het heil* door het geloof en zijne werken. — Orson Spencer, kanselier der Mormoonsche universiteit te Deseret (Utah), zegt in zijne Brieven over de hoofdleeringen der heiligen van den jongsten dag (bl. 47): „Ik merk uitdrukkelijk aan, dat er geen evangelie noch zaligmakend geloof was noch is, behalve het geloof aan

wonderen, dat is, aan eene onmiddellijke openbaring"; en bladz. 49: „Men kan aan de bijbels gelooven, zelfs zonder God te kennen, om de eenvoudige reden, dat niemand God kennen kan, of Hij moet zich aan hem openbaren." — De *werkingen* van het ware geloof zijn: 1. Een opregt, waar en volmaakt *berouw* over alle sedert de jaren der rede begane zonden; 2. het *doopsel des waters*, dat is, algeheele indompeling ter vergeving der zonden; 3. de *handoplegging* tot het ontvangen van het *doopsel des heiligen geestes*. „Dit zijn de eerste geboden in het Evangelie." Het zijn de eerste der bovenherdachte geloofswerken. „Het geloof is eene gave Gods, maar God geeft het niet zonder zielsverlangen, voorbereiding en medewerking van den kant des menschen."

„Genade, geloof, berouw, zaligmaking, in hunnen oorsprong beschouwd, zijn niet van den mensch, noch door zijne werken.... Hoogere wezens in hemelsche woningen verschaffen ons deze gaven en openbaarden den mensch de voorwaarden, waarop hij ze deelachtig kan worden."— „Het *doopsel des geestes* is voor den geloovige even onmisbaar als het doopsel des waters. Het uit het water geboren worden bevrijdt den zondaar enkel van de begane zonden; maar het daarop volgende geboren worden uit den heiligen geest heiligt hem en maakt hem ontvankelijk voor geestelijken zegen in deze, en voor eeuwig leven in gene wereld." — „*De werking en het teeken des geloofs is de gave der wonderen*, waardoor zich de ware geloovige van den ongeloovige onderscheidt. Door die gave voelt hij zich bevestigd, en geraakt hij eer tot de volle kennis en volstrekte zekerheid van de goddelijkheid der leer, welke hij aangenomen heeft. Door deze teekens erkent hij, dat hij inderdaad een ware geloovige des

Evangelies is; dat zijne zonden hem zeker vergeven zijn, dat hij de gave des heiligen geestes heeft ontvangen en werkelijk een erfgenaam der zaligheid is." Bezit hij die gave niet, dan is hij een ongeloovige en de verwerping is zijn deel. — De hier werkzame *heilige geest* is, gelijk boven gezegd werd, het fijnste *fluidum*, alzoo iets onpersoonlijks en stoffelijks; doch naar het Evangelie (van Joannes) en het boek Mormon (I Nephi III) bestaat er ook een persoonlijk wezen, heilige geest genoemd, die van den vader en den zoon gezonden werd, om de leerlingen te troosten en te versterken. „Er kan geen twijfel over zijn, dat hij een persoonlijk wezen was, vóór hij gezonden werd, alsmede, dat hij begeleid en omgeven was van eene groote hoeveelheid of wolk van heilige geestelijke substantie, die ook heilige geest heet, en in gevolge hare diffusieve natuur te gelijkertijd in meer hulsels indringen en wonen kan." Derhalve is er een *tweevoudige heilige geest.*

Het sakrament des *Avondmaals* is het nuttigen van brood en wijn ter gedachtenis van Jesus' lijden en sterven. Het werd door hem bij zijnen dood ingesteld onder zijne Joodsche leerlingen te Jerusalem, en kort na zijne verrijzenis bij zijne Nephitische leerlingen in Amerika (Boek Mormon: Nephi VIII, 6, 7). Jesus zal het met zijne leerlingen weder nuttigen, wanneer hij op de aarde terugkomt. Kan de kerk geen wijn bekomen, dan kan water den wijn vervangen.

Wie de geopenbaarde waarheden gelooven en opvolgen, heeten „heiligen". Hun organiesch verband heet de kerk van Jesus Christus, die er slechts ééne is, onder één hoofd, en voluit genoemd wordt: *De kerk*

van Jesus Christus der heiligen van de laatste dagen. „De kerk van Christus onderscheidt zich van andere godsdienstige maatschappijen door verschillende kenmerkende teekens, bijv. door haar priesterschap en hare organisatie; daardoor, dat zij door een profeet wordt geleid, die regtstreeksche openbaringen van God ontvangt; dat zij zich in de gaven en zegeningen des heiligen geestes verheugt en ze aan alle geloovigen toezegt; dat zij rein en gevolgelijk in de leer en in eenheid en eenigheid van geest is (*unity and oneness of spirit*); dat zij hare leden uit het midden der goddeloozen uitleidt en vergadert; dat zij den Heer, in plaats van kerken en kapellen, tempels bouwt; dat mannen en vrouwen gewijd zijn; dat alle volken op aarde haar vervolgen en lasteren; dat men haar kan kennen, daar men aan hare leer gehoorzaamt en voor zich zelven door openbaring een getuigenis van God ontvangen kan."

In deze kerk is *een dubbel priesterschap*, het hoogere of dat van Melchisedech, hetwelk vroeger het priesterschap „naar de orde van den zoon Gods" was, doch later, om het veelvuldig noemen van den heiligen naam te vermijden, naar een zijner hoogepriesters, Melchisedech, genoemd werd; en het lagere, of dat van Aäron. Het eerste zit voor, ontvangt openbaringen van den hemel voor de leiding der kerk, en houdt de sleutels tot alle geestelijke zegeningen; het tweede houdt de sleutels der engelendienst en heeft voor de uiterlijke verordeningen te zorgen. Het is slechts een aanhangsel tot het eerste priesterschap, wordt ook het levitische genoemd, en is alleen in Aärons persoonlijke nakomelingen erfelijk. De ambten van Melchisedech's priesterschap zijn: 1. dat der *apostelen*, die de bijzondere getuigen voor den naam

van Christus moeten zijn, de kerk moeten opbouwen, organiseren, presideren en al hare verordeningen en zegeningen uitdeelen; 2. dat der *patriarchen* of *evangelisten*, wier taak het is, de vaderloozen in de kerk te zegenen, en hun te voorzeggen, wat hun en hunnen nakomelingen zal overkomen. Zij zijn ook geregtigd, het opzigt over de andere kerkelijke gebruiken te houden; 4. dat des *hoogepriesters*, wiens speciële bevoegdheid het is, voor te zitten, doch die buitendien ook het beheer heeft over de verordeningen en zegeningen der kerk; 5. dat der *ouderlingen* (*elders*), wier pligt het is, te prediken en te doopen, andere ouderlingen, priesters, leeraars en diakens te ordenen; het Avondmaal te bedienen; de handen op te leggen voor de gave des heiligen geestes; de kinderen te zegenen en alle vergaderingen te leiden. Alle dienaren van Melchisedech's priesterschap worden ouderlingen genoemd. — De ambten van Aärons priesterschap zijn deze: 1. dat des bisschops, die de uiterlijke voorschriften te bewaken, de tijdelijke aangelegenheden der kerk te besturen en overtreders der geboden te oordeelen heeft; 2. dat des *priesters*, die prediken, doopen, het sakrament des Avondmaals bedienen, de heiligen bezoeken en vermanen moet; 3. dat des *leeraars*, die de kerk te bewaken, te sterken, en daarop te letten heeft, dat de heiligen in liefde en eendragt leven en hunnen pligt doen; 4. dat des *diakens*, die den leeraar in zijne werkzaamheden moet bijstaan. Het priesterschap wordt bij ordening, door middel van de oplegging der handen, in de kracht des heiligen geestes medegedeeld; en wel zóó, dat ieder ouderling eenen heilige tot hetzelfde ambt, hetwelk hij bekleedt, of tot een lager ambt kan ordenen.

De verschillende ambten zijn in kringen of *quorums* georganiseerd, en wel in dezer voege: 1. *Het eerste presidentschap*, bestaande uit drie leden, welke uit het hoogepriesterschap en apostolaat gekozen zijn, om de kerk te presideren en hare aangelegenheden te leiden. Dit *quorum* bestaat uit een president van de klasse der hoogepriesters en uit twee raden. Het ambt des presidents is, [als een soort van *Paus*] het voorzitterschap over de gansche kerk te voeren, een ziener, openbaarder, overzetter en profeet te zijn; 2. de voorzittende *patriarch* met de zijnen; 3. de *twaalf apostelen* die rondreizen, een presiderenden hoogen raad uitmaken onder de leiding van het presidentschap, en den oudste in jaren tot voorzitter hebben; 4. de hooge raad bestaat uit twaalf hoogepriesters met een president (met of zonder twee mederaden) ter regeling van moeijelijkheden, welke zich in den schoot der kerk mogten opdoen; 5. de *zeventig* vervallen in *quorums*, elk van zeventig ouderlingen. Ieder *quorum* heeft zeven presidenten, waarvan weder een over de zes anderen presideert; 6. de gezamentlijke leden van elk ambt, dat is, van elken trap des priesterschaps, maken voor zich een *quorum* uit met een president en twee raden aan het hoofd. Het voorzitterschap van Aäron's priesterschap rust in het *episcopaat*, waarop alleen afstammelingen van Aäron in den letterlijken zin wettige aanspraak hebben. De ordening geschiedt door den president van Melchisedech's priesterschap. Is er zulk een nakomeling niet, dan moet een hoogepriester van Melchisedech's priesterschap (die als zoodanig buitendien geregtigd is, in 't lager priesterschap dienst te doen) daartoe bijzonder geordend worden; doch hij mag slechts onder den bijstand van raden werken; een afstam-

meling van Aäron daarentegen werkt onafhankelijk.

Onder de verschillende heilbedeelingen (*dispensations*) waren de voornaamste: 1. Die van Adam, welke zijne nakomelingen zegende en hun voorzegde, wat hun tot de laatste geslachten overkomen zou; 2. die van Henoch, welke met zijn volk overgeplaatst werd, zonder den dood te zien; 3. die van Noë, die met zijne familie bij de overstrooming der wereld in eene ark werd gered; 4. die van broeder Jared, toen hij en zijne vrienden van Babels toren naar Amerika werden gevoerd; 5. die van Abraham, toen God aan hem en zijn zaad het land van Canaän ten eeuwig bezit beloofde; 6. die van Jakob, den vader der twaalf stammen van Israël; 7. die van Moses, die Israëls kinderen uit Egypte naar Canaän voerde; 8. die van Lehi, toen hij met zijne familie van Jerusalem naar Amerika ging; 9. die van Jesus Christus, toen hij in Asië en Amerika zijne kerk vestigde; 10. die van Josef Smith in deze laatste dagen.

Wat de zedeleer betreft, de Mormonen erkennen ook, naar zij voorgeven, de tien geboden; doch veroorloven de veelwijverij en bevelen die uit alle kracht aan. Hierbij behoort de leer van het geestelijk huwelijk, en de verzegeling. Het eerste (*the spiritual wife doctrine*), al wordt het, gelijk aanvankelijk het toestaan der polygamie, meer geheim gehouden en zelfs ontkend, bestaat en vergunt aan een Mormoon, met eens anders vrouw gemeenschap te hebben, en voert aldus de afschuwelijke polyandrie in. Wijl, naar het Mormonisme, de vrouwen geene eigenlijke ziel, doch slechts eene vergankelijke denkkracht hebben, moeten zij haar heil in hare verzegeling, dat is, in hare vereeniging met een man

zoeken. In hoe grooter getal en met hoe hooger persoon zij te zamen verzegeld worden, des te zekerder is hier, en des te overvloediger hierna hare zaligheid. „Het hoofd van een talrijk gezin", roept de apostel Orson Hyde onbeschaamd uit, „regeert voor altoos te midden van zijne eigene glorie, aan een god gelijk in zijne eeuwigheid." Ongelukkig, daarentegen, is volgens de Mormoonsche leer, de vrouw die niet huwt. Wijl zij slechts eene ziel van een tweeden of ondergeschikten rang heeft, die geene eigenlijke ziel is, kan zij met God geene onmiddelijke gemeenschap hebben; hare gebeden dringen tot den hemel niet door, het heil wordt haar niet toegestaan, voordat zij eenen echtgenoot heeft genomen. Die ongehuwd blijft, keert tot het niet terug. — De echtscheiding evenwel is geoorloofd, en heeft, naar men verzekert, dikwerf plaats. Remy spreekt van eene „heilige", die zesmaal getrouwd is geweest en van wie er nog vier mannen leefden. — Aan het doopsel wordt veel gehecht. Al wie eene overtreding heeft begaan, moet zich op nieuw laten doopen, of hij verliest zijne hoedanigheid van „heilige"; zonder de onderdompeling des zondaars, wordt de zonde niet uitgewischt. Dat herscheppend doopsel is voor de dooden even noodzakelijk als voor de levenden. Die in staat van zonde overleden is, kan slechts zalig worden, indien een zijner aardsche vrienden zich in zijne plaats door de reinigende wateren laat afwasschen. Zoo kan men ook ten behoeve van een doode huwen en hem een geslacht voortbrengen, dat bestemd is, om de hemelsche glorie des afgestorvenen in de eeuwigheid te vermeerderen.

Behalve de geboden, hebben de Mormonen eene soort van evangelische *raden*, in het „Woord der wijsheid"

vervat. Ze zijn deze: 1. geen wijn en in 't algemeen geen sterken drank drinken, tenzij bij het Avondmaal; 2. geene warme dranken gebruiken, en geen tabak kaauwen noch rooken; 3. uitsluitend plantenspijzen gebruiken, en vleesch slechts in den kouden winter of bij hongersnood. Tarwe wordt als 's menschen eigenlijkste voedsel aangeduid. Wie dit woord der wijsheid houdt, hem wordt gezondheid des ligchaams, groote wijsheid en inzigt beloofd; en als de slaande engel rondgaat, om de goddeloozen te dooden, zal hij gespaard blijven.

Het afschuwelijk Mormonisme is, gelijk men uit het medegedeelde overvloedig ziet, een wel eenigzins vermomd, maar toch volslagen materialisme; 't is het volstrektste egoïsme, 't is de verzadiging der zinnelijke lusten tot leer, tot godsdienstleer verheven! „De mensch leeft om te genieten!" - dat is het groote, het albeheerschende leerstuk. De heilige der laatste dagen is verzekerd, dat hij, na het aardsche geluk, ook in de hemelsche woningen rijkdommen, magt, eer, vermaken, wellusten zal genieten; dan vooral, wanneer hij den goeden geest heeft gehad, van zich hier op aarde priester te laten benoemen. Tijdelijk en geestelijk vorst op aarde, zal de Mormoonsche waardigheid-bekleeder het ook in de hemelsche gewesten blijven; hij zal er onophoudelijk met al zijne vermogens en zinnen genieten; hij zal er alle bedenkelijk genot naar ziel en ligchaam smaken. De goeden, die het geluk van het paradijs hebben verdiend, zullen dan een onsterfelijk ligchaam aantrekken, weelderige feesten vieren; aan schitterende tafels aangezeten, zullen zij godenspijs eten, den nektar drinken, en hunne vrouwen zullen in godessen van onbederfelijke schoonheid veranderd worden.

Hoe rijker en aanzienlijker hier een Mormoon is, des te hooger klimt hij ook in den rang der uitverkorenen, des te overvloediger is zijn genot! In de godsdienstige bijeenkomsten der Mormonen spreken hunne priesters dan ook uiterst weinig over zedelijke onderwerpen, maar lang en breed over de stoffelijke belangen der gemeente; zij handelen over het getal der nieuw-aangekomenen; over de opbrengst der mijnen, der bosschen, de verbeteringen van werktuigen; kortom over alles wat betrekking heeft op stoffelijke welvaart. Onder het masker van godsdienst, is het dweepzieke Mormonisme de volslagen verloochening van alle godsdienst, en teregt heeft pater de Smet, die van hunne moorden en misdaden gewaagt, de Mormonen „die verschrikkelijke sekte van moderne dweepers" genoemd [1]). Bij dit alles heeft het Mormonisme, gelijk de vergelijkende lezer zal opgemerkt hebben, nog iets bijzonder afschuwelijks. Het wil niet met andere Christenen, die het voor „heidenen" en „Egyptenaren" houdt, te doen hebben; het voelt zich den Joden en Indianen nader; niettemin gebruikt het, op de wijze der moderne Protestantsche theologie, veelal zeer Christelijke benamingen om de onchristelijkste beginselen te prediken. 't Is een doorloopend tegenbeeld van het Christendom en de Kerk; 't is door en door antichristelijk, ja antichristiesch! Zonder juist met Dr. Heidenheim te willen beweren, dat het Mormonisme wel de godsdienst van den voorspelden grooten afval, het rijk van den Antichrist kan zijn, is

---

1) In een brief aan de *Précis historiques*, overgenomen in *de Godsdienstvriend* van November II. Die brief is van December 1860 gedagteekend. Het jaar te voren was Pater de Smet „van het land der Mormonen" teruggekomen, werwaarts hij, als aalmoezenier, een leger der Vereenigde Staten vergezeld had.

het reeds huivereringwekkend genoeg, dat we hier de resultaten eener van God vervreemde wetenschap, voor zooverre doenlijk, tot een leerstelsel, ja, door zoovele duizenden in eere en praktijk zien gebragt; 't is huiveringwekkend genoeg, dat zulk een monsterachtig mengsel in dertig jaren tijds zoo groot een aantal volgelingen trok, en nog voortdurend trekt, en hen, met verzaking van den waren God en zijne dienst, voor afgoden en vergode zonden doet nedervallen om ze te aanbidden!....

EEN KATHOLIEK WERK GEPROTESTANTISEERD.

Het Protestantisme verraadt toch overal zijnen ontkennenden, afbrekenden en verbrokkelenden aard. Wat het aanvankelijk deed opzigtens de Kerk, hare leer, hare eeredienst, werd dra niet minder op de kunst en hare voortbrengselen, daarna ook op den eerst vergoden bijbel, ja, op den persoon van den allengs ontgoddelijkten Christus zelven toegepast. Het is en blijft de gedurige toeleg, om al wat Katholiek is ganschelijk te loochenen, of verminkt en misvormd voor te stellen, terwijl men intusschen niet verzuimt, er zich van toe te eigenen wat slechts dienen kan. Men ziet het echter den behouden stukken en gedeelten duidelijk genoeg aan, dat zij eens tot een ander en een grootsch geheel hebben behoord. Die naakte, onevenredige pijlers, welke nu eene Protestantsche gehoor-

of vergaderzaal steunen, hebben te voren eene kerk geschraagd, waar een altaar stond, en zelven droegen ze de verheerlijkte aanbidders van het goddelijk Offerlam. Daar zijn er onder de Protestanten, die soms het armelijke van hunnen wanstaltigen bouw opmerken en 't wel wenschten te verhelpen. Bij eigen onvermogen, werpen zij een begeerigen blik naar de overigens versmade Moederkerk, en nemen stoutweg van het hare, doch alweder niet, zonder het te misvormen, om het ontleende voor de nieuwe bestemming eenigzins van pas te maken. Zij voelen het, hoe zij daarbij het geweten, den smaak geweld moeten aandoen; niettemin voltrekt men de vreemdslachtige bewerking. Daar zelfs waar zij niet eens willen verminken, en eeuwenoude overleveringen wedergeven, gelijk ze altoos waren, zijn zij zoozeer vreemdelingen geworden, dat zij de eigene landstaal hunner moeder niet meer kennen. Onderwijl voegt men de Kerk allerlei smaad en laster toe, om haar in 't ongelijk te stellen en zijn eigen wanbedrijf te regtvaardigen.

Iets weder van dien aard is onlangs geschied, en wel door den Protestantschen predikant I. Busch Keiser. Wie kent Staudenmaier's voortreffelijk werk „*Der Geist des Christenthums*" niet? Het heeft sedert 1835 (niet 1838, gelijk de heer Busch Keiser opgeeft), reeds een zesden druk; en de tweede oplage was, naar de derde vermeldt, van niet minder dan 2500 exemplaren. Des schrijvers grondige en zeer toegejuichte opvatting van de kerkelijke feestkringen vonden we sedert dien tijd, wat de hoofdgedachten betreft, ofschoon meer of minder gewijzigd en eigenaardig behandeld, herhaaldelijk terug. Men vergelijke bijv. Dr. J. Fluck's *Katholische Liturgik* [1]), in de af-

[1]) Regensburg, G. J. Manz. 1855. Twee deelen.

deeling „Over de heilige tijden of het Christelijk Kerkjaar"; men zie het minder uitvoerige werk: *Die Kirche in ihren Gottesdienstlichen Handlungen*, van Dr. P. J. A. Schmitz [1]), in het hoofdstuk over „het Katholieke Kerkjaar"; waar de schrijver evenwel eene andere indeeling: „naar de veranderlijke en onveranderlijke feesten", volgt; — of het beknopte en zaakrijke werk: *Der Gottesdienst der katholischen Kirche*, door Franz Göbel [2]), die in het tweede gedeelte: „de heilige tijden of het Kerkjaar", dat onderwerp weder uitvoeriger dan Dr. Schmitz behandelt; — of de *Symbolik der christlichen Religion*, van Dr. G. M. Dursch [3]), in het hoofdstuk over „de Christelijke Feesttijden". De Eerw. Ferdinand Boxler gaat in zijn „*Idee der Geschichte der Katholischen Kirche*, ein Beitrag zur Wissenschaft des katholischen Kirchenjahres" [4]), zijnen eigen, soms zeer vreemden weg, doch geeft onder zijne *liturgische* bronnen het werk van Staudenmaier op. — Hier te lande heeft dit maandschrift, van het jaar 1844—48 (deel VI—XIV), eene reeks van *Voorlezingen over het Kerkelijk jaar* gegeven, welke voor een gedeelte naar Staudenmaier's hoofdgedachten, doch onder raadpleging van een aantal schrijvers, vrij bewerkt, en voor eenigen tijd met gepaste wijziging afzonderlijk uitgegeven zijn, onder den titel: „*Het Kerkelijk jaar*, door P. van der Ploeg. Pr." [5]). We gewagen opzettelijk van de aandacht, ook ten onzent, en voorlang, aan den *Geist des Christenthums* geschonken, wijl de heer Busch

---

1) Freiburg im Breisgau. Herder'sche Verlagshandlung. 1856.
2) Regensburg, G. Joseph Manz. 1857.
3) Tübingen, H. Laupp, 1858. Twee deelen.
4) Schaffhausen, Friedr. Hurter. 1859.
5) Te 's Gravenhage, bij Gebr. J. en H. van Langenhuysen. 1859.

Keiser er niet mede bekend schijnt te zijn. Hij had er anders veel uit kunnen leeren, en in menig geval de regte Katholieke Nederlandsche bewoordingen gekozen, waar hij nu deels uitheemsche, deels bij ons Katholieken ongangbare benamingen gebruikt. 't Is waar, voor een en ander hadden ook schoolwerkjes over onze kerkplegtigheden, als van Pastoor Engbers of Sonjee, of zelfs de kalender van den *Volks-Almanak* des heeren Alberdingk Thijm, of van den *Vincentius-Almanak* kunnen dienen. Hij had dan, om iets te noemen, niet in onze taal van „Groene donderdag" voor „Witte donderdag", van „Stille zaturdag" voor „Paasch-avond", of Paasch-zaturdag", van „de Witte zondag" voor „beloken Paschen" gesproken; noch „reukvat" (*Rauchfasz*) voor „wierookvat" gebruikt; noch geschreven: dat men (Paasch-zaturdag) vroeg in de kerk bijeenkomt, „om de *horen* te houden", voor: om de kleine uren (de kortere getijden voor dat gedeelte van den dag) te lezen, of te bidden; hij zou, waar hij verkort, beter toegezien, en bijv. de zotheid niet verteld hebben, dat (op Paasch-zaturdag) „het volk met het *doopwater* besprengd wordt"; terwijl de priester juist met het alsdan gewijde water het volk besproeit, *alvorens* hij het door verdere wijding tot *doopwater* maakt. Het strekt hem, en den Protestantschen geleerden over 't geheel [1]), weinig tot eer, dat zij op die punten zoo jammerlijk onkundig zijn. Een ander voorbeeld. Hij biedt van het *Stabat Mater* eenige strofen aan naar eene zeer ontrouwe vertaling, door hem nog wel „eene goede" genoemd, die *niets* wedergeeft van dat diep aangrijpend

---

1) We hebben het meermalen getoond, en voeren er in de *Verscheidenheden* nog een staaltje van aan.

gevoel, hetwelk er in het oorspronkelijke van dat onnavolgelijk gezang spreekt; en toch hebben o. a. Wap, Alberdingk Thijm, van der Ploeg er voor jaren veel betere vertalingen van geleverd. Doch, men weet het, dat is taktiek: met de Katholieke literatuur, zoo oudere als nieuwere, al is het ook van ons eigen land, is de Protestant of niet of weinig en slechts bij een bijzonder toeval bekend!

De Katholieke lezer kan uit het gezegde reeds opmaken, wat er onder zoodanige Protestantsche behandeling van Staudenmaier's meesterstuk geworden is. We zullen er echter nog eenige proeven van geven. Van al wat gemoeds-, natuur- of kunstbeschrijving is, nam de predikant veel en tamelijk getrouw over; daar heeft hij een open oog voor; echter niet, waar het bijv. ons zoo verheffend feest van Kerkwijding geldt; evenmin waardeerde hij onze aloude liturgische gezangen, als bijv. het *Exultet* bij de Paaschkaarswijding, of de beroemde praefatiën en Misgebeden onzer hoofdfeesten en dergelijke; waarin toch voor al wie in de Christelijke hoofdgeheimen gelooft, iets onbeschrijfelijk schoons en opwekkends gelegen is. Dat het Offer, het middenpunt onzer liturgie, dat de toepassing van de verdiensten des offers door de sakramenten, dat de hierdoor geheiligden, met Allerheiligen- en Allerzielen-dag, dat het Katholieke idee der *Kerk* en hare even ordelijke als heilrijke werking naar binnen en naar buiten; dat dit alles, en zooveel meer nog, onder de hand des predikants zoude verdwijnen, was wel niet anders te wachten. Doch opgemerkt heeft hij denkelijk niet, dat hij nu een uiterst vreemdslachtig werk heeft geleverd; 't is een kakelbont getimmerte, waar men op zich zelf staande schoonheden in aantreft, maar die van elders aan een eerwaardig,

grootsch, verheven, ontzaggelijk tempelgebouw ontleend, en hier volstrekt niet op hare plaats zijn. De grondgedachten, de grondzuilen, de hoofdverbindingen en geledingen zijn hier en daar erkenbaar, maar niet doorgevoerd; wat men in die moderne preekzaal overnam, is of buiten verband, of geknot, verminkt, of bijgepleisterd. Op dergelijke wijze heeft de heer Busch Keiser zijn „*Christelijk Feestboek*" zamengesteld. Hij zal het ons zelf verhalen, maar tevens vergunnen, dat we hem soms met eene enkele aanmerking onderbreken.

„Bij de bewerking en vertaling, zegt hij, zijn wij uitgegaan van het beginsel, om al, wat ons toescheen een zuiveren Evangelischen geest te ademen, te behouden en te schiften van hetgeen uit de eigenaardigheid der Roomsche kerkleer voortvloeide. Eene gemakkelijke taak was zulks juist niet, omdat de schrijver behoort tot de Roomsche godgeleerden, die de leer hunner kerk idealiseren, die aan de menschelijke bijvoegselen en willekeurige instellingen zoodanigen glimp en schijn van godsdienstig belang en Evangelische waarheid weten bij te zetten, dat men veel daarvan, zoo dan niet noodzakelijk, omdat het niet Evangelisch is, nogtans wel belangrijk voor het gemeenteleven moet achten; ja, zoodat men de Roomsche gemeente, ware zij inderdaad, zooals zij hier met het vuur eener geheiligde verbeelding geschilderd wordt, om eene en andere instelling en gebruik schier zoude benijden."

Dit wil dus zeggen, dat onze predikant het echte van het onechte had te onderscheiden! immers Staudenmaier gaf een ideaal, en deed door zijne meesterkunst menschelijke, willekeurige instellingen voor evangelische waarheid doorgaan! Zelf heeft hij intusschen (bl. 14) vertaald:

dat het *wezenlijke* der godsdienstregeling *oorspronkelijk* reeds door den Christelijken *geest* zelven bepaald was; „dat misschien de gansche eerdienst, die eene symbolisering van het goddelijke, maar in zijne krachtig levende tegenwoordigheid onder ons en in ons is, *meer met noodzakelijkheid uit het godsdienstig leven is voortgesproten, dan door schrandere berekening uitgevonden en geregeld is geworden.* Diegene dus, door welke de door God ingestelde eerdienst verder geregeld is, hebben slechts acht gegeven op den drang des levens, zoowel van hun eigen, als van het gemeenschappelijke, en hun was daarbij gegeven, *voor heilige ideën ook de heilige uitdrukking* te vinden." Zoo is het. De Freiburgsche hoogleeraar heeft slechts onder hoofddenkbeelden zamengevat wat sedert eeuwen in de Kerk bestond; wat reeds vóór hem Durandus, Beleth, Innocentius III, Bona, Benedictus XIV, Gretser, Gavantus, Schmid, Nickel en zooveel anderen op verschillende wijze beproefden; maar Staudenmaier deed het in een meer algemeen overzigt op zijne manier, in zijnen stijl, vol gemoed en gevoel. En dit vooral heeft hij eigenaardigs, dat hij den geest des Christendoms, behalve in het kerkelijk jaar en de kerkelijke handelingen ook telkens in de gewijde kunst met wegslepende beschrijving nawijst. De idealen nogtans welke hij schildert, zijn niet denkbeeldig, maar bestaan zóó in de Kerk, en moeten wel in eene Kerk bestaan, welke door een Godmensch gesticht, door zijnen H. Geest doorademd, bezield en bestuurd wordt; daarom echter merkt ze iedereen nog niet dadelijk naar alle zijden en in hun verband en grootsche eenheid op. Staudenmaier heeft de niet geringe verdiensten, dat hij weder schoonheden, overeenkomsten heeft aangewezen, welke door anderen niet zóó in dat geheel

gezien, noch zoo boeijend voorgesteld waren. Doch verre nog is het, dat ook met zijn voortreffelijk werk dit onderwerp uitgeput zoude zijn. Het bovennatuurlijke leven der Kerk biedt daartoe te veel gezigtspunten aan. Na hem zijn weder anderen van andere hoofdgedachten uitgegaan; bovengenoemde Göbel bijv. poogde, naar aanleiding van Kössing's werk over de H. Mis, de gansche liturgie: de heilige handelingen, tijden en plaatsen, om de H. Mis heen, als de ziel en het middenpunt der gansche eeredienst, te scharen. Wat men echter ook beproeve, 't is niet mogelijk, den Protestanten ooit te voldoen. Moeten zij erkennen, dat er veel treffends, verheffends in de Katholieke plegtigheden ligt, en 't bij hen vrij eentoonig is, zij redden zich met den uitroep: 't is bij de Roomschen alles bloot uiterlijk en zinnelijk: bij ons is de aanbidding in geest en waarheid! Toont men hun dan, tot in alle bijzonderheden toe, den diepen *geest* en grond, de aanschouwelijk uitgesproken *waarheid* in al die uiterlijkheden, dan heet het: 't is phantasie, dichterlijk ideaal! 't is niet in werkelijkheid zóó als gij het gelieft te verklaren! Met zulk een onwil vordert men alzoo niets.

De heer Busch Keiser berigt ons verder, wat hij nog meer deed, om den „*Geest des Christendoms*" te protestantiseren. Hij meende, „het kerkelijk jaar, zooals het door den schrijver ten grondslag genomen is, te mogen en te moeten behouden. Wel hebben wij, merkt hij aan, in de Gereformeerde kerk geen gesloten geheel, en staan de hooge feesten meer op zichzelve"; maar de meeste „voorgangers" vormen hier toch eenen zekeren kring en vullen de gapingen aan. — Sommige Roomsche instellingen hebben wij „*pro memoria*" vermeld, van andere iets medegedeeld „wegens hunne [hare] geschiedkundige

of zielkundige belangrijkheid. — „Als wij, om het verband, het Roomsche leerbegrip niet geheel met stilzwijgen konden voorbijgaan, hebben wij het Evangelische er tegenover gesteld. Doorgaans echter hebben wij het on-Evangelische weggelaten, en aan het geheel het karakter van een Evangelisch feestboek trachten te geven."

Kiezen we een voorbeeld uit velen, hoe hij het Evangelische tegenover het Roomsche stelt. Bij het optellen der groote feestkringen [1]) en dezer afsluiting, moest hij ook het feest van Alleheiligen vermelden. Niet zonder verbazing zult gij vernemen, hoe hij zich van dien dag weet af te maken. „Gij ziet", — zoo laat hij op de Katholieke voorstelling volgen, — „uit deze verklaring, dat het kenmerken van elken dag des jaars door den naam van iemand, die uitgeblonken heeft door de eene of andere geestelijke gave wel op eene bekoorlijke en bevredigende wijze voorgesteld kan worden; want daar geloof en liefde ook door betooning van geloof en liefde gewekt en onderhouden worden, kan het zekerlijk zijne groote nuttigheid hebben, op elken dag bepaald te worden bij het geloofsleven of de liefde-beoefening van vroegere Christenen. Maar gij beseft nu ook, waarom men het in lateren tijd heeft nagelaten. Want bij naauwkeuriger onderzoek bleek, dat men onder het getal dier zoogenaamde heiligen vele mannen telde, die nimmer anders dan in de verbeelding hadden bestaan; dat anderen zich meer door eenen *on*geestelijken dan geestelijken wandel hadden gekenmerkt, en dat men in de praktijk die heiligen niet zoo zeer als *voorbeelden*, dan wel als *voor-*

1) De heer Busch Keiser gebruikt voor *kring* (*Kreis*) overal het woord *cirkel*.

bidders, ja, op zichzelve *magtige helpers* beschouwde, tot wie men zich, met voorbijgaan van God en Christus, in den gebede wendde."

Is 't geen schande, dat een predikant aldus zijne lezers misleidt. De levens der Heiligen, die de Kerk openlijk vereert, zijn door velen, hetzij korter of langer, naauwkeurig beschreven; of heeft hij bijv. niets van het groote kritische werk der Bollandisten gezien? — Dat er ook slechts een, die in „*on*geestelijken wandel" stierf, vereerd wordt, is grove laster. Dat wij tot de Heiligen niet enkel als *voorbeelden*, maar ook als vermogende *voorbidders* opzien, is zeer waar; laster echter, grove laster is het, dat dit geschiedt „met voorbijgaan van God en Christus" [1]). Hoe kan de man zoo iets schrijven, terwijl hij in het boek zelf dat hij protestantiseert, overal en gedurig aangetoond vindt, dat CHRISTUS, de mensch-geworden God, het middenpunt is van heel het kerkelijke en godsdienstige leven?

En wat stelt hij nu voor dat feest in de plaats? „Terwijl de Roomsche Kerk (zegt hij bladz. 403) aan de feesten, die in de groote feiten der verlossing hunnen oorsprong hebben, nog toevoegt een feest der drieëenheid, eenen sacramentsdag, een allerheiligen en allerzielenfeest, instellingen, die geheel van menschelijke inzetting en willekeur zijn, besluiten wij den feestcirkel waardig en gepast met den gedenkdag der *Kerkhervorming*, die in de laatste dagen van October valt." We

---

1) Bladz. 167 dischl hij ook het fabeltje op, dat „in tijden van onwetendheid beelden en schilderijen voorwerpen van *aanbidding* waren geworden, ja, de plaats van God zelven innamen"!! Zoo worden de Protestanten aanhoudend door hunne eigen „voorgangers" verblind.

vragen den predikant, die genoemde feesten als „*van menschelijke inzetting*" verwerpt, of dan de gedenkdag der (zoogenaamde) Kerkhervorming niet gansch en al „van menschelijke inzetting" is? Pikant overigens is die vervanging wel. De verwoede hervorming, die de altaren verbrak, wijl zij van geen Christus als voortdurende offerande en offerspijze wilden weten; de alloochenende hervorming die thans meerendeels in geene goddelijke Drieëenheid of geen Godmensch meer gelooft, van geene Heiligen mogt hooren en hunne beelden verbrijzelde, alle banden van gemeenschap met de afgestorvenen verscheurde; dat ruwe menschenwerk moest zeer gevolgelijk de eereplaats der genoemde feesten innemen, opdat jaarlijks ontkenning en verbastering der oude waarheid, opdat roof en moord, oproer en bloedtooneelen godsdienstige hulde zouden ontvangen! „Waardig en gepast" ja! heeft de predikant zijn gereformeerd „*Christelijk Feestboek*" er mede afgesloten.

Het aangevoerde kan volstaan om over de misvorming te oordeelen, welke Staudenmaier's „*Geest des Christendoms*" heeft ondergaan. Een beoordeelaar evenwel in *Europa* (N. 8) vindt, dat de heer Busch Keiser nog te veel *ideaal* in zijne bewerking gelaten heeft, en „enkele phrasen door betere konden vervangen zijn." Overigens, zegt hij, is zijn boek, met ernst gelezen, een uitmuntend Feestboek voor Protestantsche Christenen. „De onbijttafel [*hoe huiselijk*!] wordt er door geheiligd. Zij, die verhinderd worden, om met de christenen op te gaan naar het huis Gods, zullen er voor verstand en hart dikwijls meer voedsel vinden dan in een preek, welke niet van zooveel evangeliezin en heilige stemming getuigt, maar met een tal van veroordeelingen tegen andersdenkenden

is ontsierd." — „De beschouwingen" — zegt hij nog, en wij gelooven dit gaarne, — over de gewijde kunst zullen aan den protestantschen lezer wel genoeg stof geven ter overdenking en toepassing." Ook prijst hij de „schoone keuze en afwisseling van boeijende dichtregelen"; ze „stemmen en stichten ons bij beurte."

Wij bewaarden dien lof voor deze plaats, om ten slotte op onze beurt te verklaren, dat wij door de opgenomen dichtregelen niet zelden zeer „ontstemd en ontsticht" werden. Wij laten het daar, dat de predikant Latijnsche kerkhymnen niet uit het oorspronkelijke, maar op het Duitsch heeft vertaald, en soms geheel rijmeloos daarbij. Wij dachten, dat we den rijmeloozen tijdgeest van Bellamy en de zijnen gelukkig te boven waren. Beter verzen, zegt hij zelf, had hij kunnen geven, zoo de uitgevers hem de overneming niet geweigerd hadden. Maar wij denken aan de rilling die ons overviel, zoo dikwerf wij kort na een zinrijk, gevoelvol vers van eenig Katholiek dichter een ijskoud Protestantsch fabriekaat ontmoetten! En ik weet geen naam voor het gevoel, dat mij aangreep, toen ik bij de beschrijving van het Kersfeest, met het goddelijk Kind voor oogen, aan een lied kwam, waarbij deze aanteekening stond: „Luther heeft dit lied in 1535 voor zijne kinderen opgesteld, ter viering van 's Heilands geboorte." Afschuwelijk sarkasme! Een lied van Luther op het Kind Jesus!.... voor Luthers kinderen! het onechte schandgeslacht van een afvalligen, broodronken monnik en eene verloopen, trouwbreukige non!....

R. H. VAN SOMEREN

OVER

GRAAF WILLEM VAN DER MARK.

(*Slot van* bl. 298 vv.)

„Tijd noch moeite, had van S. gezegd (bl. 203), „ontzag ik in het opsporen van vele oude en deels tot „nu toe ongebruikte bronnen", en we hebben vroeger (Dl. XXXV, bl. 231) al gewaarschuwd, dat hij van de laatste soort geen enkele opgenoemd of gebezigd had; wij herhalen dit, met het oog op het eenige ong drukte stuk, waarvan eene kopie in zijne handen vervallen schijnt. Tweemaal (bl. 245 en 248) heeft hij daaruit eene aanhaling ontleend, zonder aanwijzing, waar hij die woorden gevonden had, even of ze van algemeene bekendheid waren; en ook, bij eene aandachtige lezing van J. W. te Water (*Verbond der Edelen*, Dl. III, bl. 20), bleek ons duidelijk, dat, reeds eene halve eeuw geleden, deze hoogleeraar het bedoelde stuk, waarlijk niet om Lumey te prijzen, gebruikt had. Wijl bij te Water, op een dozijn regels na, slechts de zakelijke inhoud voorkwam, meenden we, zoo mogelijk, het volledige stuk te moeten inzien, hetgeen te gemakkelijker viel, omdat het, volgens dien naauwkeurigen schrijver, berustte onder de „Missiven, Advysen, „enz. aan den Hove van Holland, tijdens de Griffiers „Ernst en Hannema." Door de welwillendheid van een

onzer vrienden, die zich met het noodig onderzoek aan 's Rijks Archief belast heeft, en door de algemeen erkende hulpvaardigheid van den heer Archivaris, gewerd ons onlangs een naauwkeurig afschrift, zoowel van de besprokene oorkonde, als van nog eene andere, die met de eerste in naauw verband staat; beide zullen we, als nog ongedrukte bijdragen tot Lumey's geschiedenis, aan het eind van dit opstel, onzen lezers volgaarne mededeelen.

De eerste inzage reeds overtuigde ons ten volle, dat het door te Water gebezigde stuk hetzelfde was, als waaruit van Someren zijne dubbele aanhaling ontleend had; doch we hadden ook aanstonds een klaar bewijs in handen, hoe oneerlijk de laatstgenoemde ook met handschriften kon te werk gaan. We lezen namelijk bij hem, bl. 248: „Lumey schreef, en 't is niet weêrsproken, „aan den Hove van Holland: *'t is niet zonder regtsvordering „en forme geschied; maar zij* (de Gorkumsche martelaars) „*zijn ten exempele van anderen naar krijgshandeling ge-„justitiëerd, tot bescherming der goeden en tot exempel der „boozen.* En opmerkelijk is het, dat in de acte van be-„schuldiging, welke LATER door hetzelfde Hof tegen den „Grave, in 't slot Honingen gevangen zittende, is „opgemaakt, geen woord van *dit*, maar wel van andere „dergelijke voorvallen wordt gerept; waaruit blijkt, dat „het voornoemde Hof in 's Graven apologie *te dezer „zake* volkomen genoegen heeft genomen, en waarom dan „ook de Graaf in zijn verdedigings-schrift, bij Bor te „vinden, zich *hierover* niet behoefde te verontschuldigen." Van S. wil derhalve aan Lumey's bewering, welke in diens eigen zaak, op zich zelve, weinig afdeed, een tamelijk gewigt bijzetten door de omstandigheid: dat eene officiële, en zelfs, naar hij meent, partijdige regtbank,

het Hof van Holland, in die woorden eene behoorlijke verdediging moet hebben gezien, *omdat* in de *latere* akte van beschuldiging het Hof niet meer op het besprokene feit is teruggekomen. Er zou op die gevolgtrekking en de meeste harer praemissen al vrij wat vallen af te wijzen [1]); maar wijl de gansche redenering toch steunt op de waarheid van het woordje *later*, zullen we maar eenvoudig aanmerken, dat van S. juist in dat woord zich weêr grovelijk, en, naar allen schijn, opzettelijk, aan de geschiedenis misgrepen heeft. Want Lumey's missive aan het Hof is onderteekend „desen 15 *Junij* 1573"; zijn Verweerschrift op de zoogenaamde „akte van beschuldiging" is van 20 *Februarij* deszelfden jaars (Bor, Dl. I, bl. 429); deze akte was hem nog eene maand vroeger, 24 *Januarij*, toegezonden (Bor, bl. 425), en bijgevolg is zij niet *later*, maar vijf maanden *ouder* in dagteekening dan de Missive aan het Hof van Holland! En, aangezien vóór of na die Missive nimmer een regterlijk vonnis tegen Lumey gewezen, maar het proces onafgedaan gebleven is (*De Katholiek*, Dl. XXXVII, bl, 103 vv.), kan men ook uit het verder stilzwijgen der regtbank niets tot hare goedkeuring, en uit hare voorgewende goedkeuring niets tot Lumey's regtvaardiging besluiten.

Van S. wilde met geweld een hem gunstig besluit

---

1) Bij voorbeeld: er is geen akte van beschuldiging opgemaakt, maar slechts eenige voorloopige artikelen zijn ingeleverd, waarop men Lumey's antwoord begeerde, zonder conclusie te nemen en waarbij men ten slotte verzekert, tegen den Graaf „geen quade „impressie, of vermoeden, geen haet of nijd geconcipiëerd te heb„ben" (Bor, bl. 424, 428). Dit laatste behoort zeker niet in eene akte van beschuldiging te huis; Lumey klaagt ook telkens, en nog in Julij, over het ontbreken van zulk eene akte, over het *mutilaet* en onvervolgd gebleven proces (Bor, bl. 428, 429 *passim*).

doordrijven, en — ofschoon hij de ware dagteekening der oorkonde óf uit zijne kopie óf uit te Water (t. a. p.) met zekerheid weten kon, en weten moest, eer hij eene redenering, op *datums* gegrond, mogt opzetten, — heeft (is het nu opzettelijk of niet?) de missive — *geantidateerd.*

Vermoedelijk om dit kunstje beter te verbergen, spreekt hij over de akte van beschuldiging, als ware die „opgemaakt tegen den Grave, in 't *slot Honingen* [dat is te Kralingen, bij Rotterdam] gevangen zittende." Inderdaad was Lumey, nog na het afzenden der missive, aldáár in verzekerde bewaring, maar het Verweerschrift op de akte van beschuldiging (men overtuige zich hiervan bij Bor, bl. 429) is door Lumey zelf onderschreven in het *kasteel van Gouda*, uit welke gevangenis hij reeds in *Mei* 1573 ontslagen was (Bor, t. a. p.).

Maar, terwijl dan Lumey's gezegde volstrekt niet door een voorgewend oordeel van het Hof mag versterkt worden, moeten we nog aantoonen, hoe weinig 's Graven verklaring op haar zelve, tot zijne verdediging bijdraagt. Daartoe verzoeken we den lezer, het meergemelde, achter dit opstel geplaatste stuk te willen inzien, voor zoover het in cursief gedrukt is. In dien *volledigen tekst* komt een en ander voor, hetgeen van S. in zijne *verkorte* aanhaling heeft overgeslagen, denkelijk om dezelfde reden, waarom wij er de aandacht op vestigen. — Hierna hebben we het volgende aan te merken: volgens Lumey hadden alzoo de negentien gevangenen het leven verbeurd, omdat ze 1°. de voorstanders der Protestantsche godsdienst, dat is (NB.) zijn krijgsvolk, te Gorkum weerstand hadden geboden, en, in zijn voordeel, onderstellen we, dat hij een gewapenden weerstand bedoeld heeft; 2°. omdat ze in het Katholiek geloof bleven volharden. Welnu, van

die negentien waren vier priesters *niet* bij het beleg van Gorkum geweest, en deels in de omstreken, deels elders, ten platten lande, in de magt der Watergeuzen gevallen (*De Katholiek*, Dl. XXXVIII, bl. 222 en 223). Derhalve zijn ze door Lumey ter dood verwezen, enkel op grond, dat ze „in hun papistische religiën persisteerden"; maar daarin heeft hij dan ook zijne magt gewelddadig misbruikt, tegen den geest en de letter zoo van de Commissie als van de Instructie, waarop Oranje hem aangesteld had (Bor, bl. 390 en 391), en alzoo heeft Lumey in zijne verdediging juist de waarheid verraden van hetgeen zijn lofredenaar wilde ontkennen, dat namelijk de Graaf zich wel degelijk aan onregtmatige vervolging der Katholieke godsdienst, en aan schandelijken priestermoord heeft schuldig gemaakt. Het grooter of kleiner *getal* der slagtoffers verandert niets aan de overvloedig bewezene hoofdzaak; maar, om de volledigheid, zullen we hier nog eens kort bijeenvatten, wat we in vroegere artikels (*De Katholiek*, Dl. XXXVIII, bl. 223 tot 238, 328 tot 330, 333, 336, 338 tot 340, en Dl. XL, bl. 302, 303, 305 tot 312), betreffende het weêrstaan der Watergeuzen door de overige vijftien gevangenen, breeder hebben uiteengezet. Niet *allen*, maar *sommigen* (waarschijnlijk de leeke-broeders) zijn bij het verdedigen van Gorkum's kasteel behulpzaam geweest; hoe ver die hulp zich heeft uitgestrekt, is onbekend; die hulp was geoorloofd, wettig, en door uitersten nood gedwongen; het kasteel is niet overmeesterd en de belegerden zijn niet gewapenderhand bemagtigd, maar men heeft zich overgegeven op een *bezworen voorwaarde van leven en vrijheid voor allen;* door meineedige verdragschennis van Marinus Brant en de zijnen (Lumey noemt hen „voorstanders

„der Christelijke religie"), verloren de Gorkumsche geestelijken hunne vrijheid; door verraderlijke list werd hunne loskooping verschoven, tot ze, tegen den wil der Stadsregering, bij nacht naar Brielle zijn gevoerd, op last van Lumey, die hen, vooral na de *inlichting* en dringende voorspraak, zoowel van die Regering als van Brant zelven, niet meer als strafbare krijgsgevangenen *mogt* beschouwen, en echter, toen ze *in de Paepsche religie persisteerden*, in weêrwil en in spijt van Oranje's nieuwen verbodsbrief, in de verhitting van wijn en gramschap, heeft doen ombrengen. Welk *regt*, vragen we nu, is hier toegepast? het mag krijgs*manier* en krijgs*handel van Lumey* geweest zijn, maar *krijgsregt* is wat anders! Overigens toonde hij, bij andere gelegenheden, zijn martiaal *gezag* in vrij eigendunkelijken en onbeperkten zin op te vatten; zoo bekent hij o. a. (Bor, bl. 425), Katholieken, wegens hunne godsdienst, *tegen* Oranje's bevel, te hebben afgezet en verdreven, en acht zich verantwoord, omdat „het valsch „verraderlijk fenijn der Papisten zich *in Frankrijk en* „*België* geopenbaert hadde, waerom daer nootsakelijk in „versien diende". Zijn lastgever, de Prins, dacht er anders over, en ontnam den euvelmoedigen woestaard al zijne Commissiën — helaas! toen het geweld al gepleegd was.

En nu, wat den vorm der regtsoefening aangaat. Lumey's missive is een antwoord aan het Hof van Holland, hetwelk hem namelijk had aangeschreven (zie hierachter, Bijlage n° I), dat zijn Groot-Prevoost, de beruchte Omalius, te Delft in hechtenis wezende, bekend had, verscheidene personen, en bepaaldelijk de bedoelde negentien geestelijken, op last van Lumey, te hebben ter dood gebragt zonder *eenige* regtsvordering; het Hof

verlangde nu van den Graaf zelven te hooren, of de zaak was, gelijk Omalius had beleden. Het Hof moet zeer goed geweten hebben, dat Lumey krijgsregt mogt uitoefenen, derhalve niet aan de vormen eener gewone procedure gebonden was; en men kan niet twijfelen, of de gevangene Groot-Prevoost zal zich, tot zijne ontschuldiging, ook daarop reeds beroepen hebben. Wanneer nu desniettemin Omalius bekentenis aflegt - en het Hof nader gaat onderzoeken - over een volslagen verzuim van alle regtsvordering, dan bedoelt men toch wel de verwaarloozing van datgene, wat, ook in het krijgsregt, bij minder omslag der vormen, tot eene wettige en verantwoordelijke toepassing gevorderd werd. Lumey beweegt zich dus buiten de kwestie, voor zoover hij gewaagt van de onmogelijkheid, waarin hij verkeerde, om de gewone, *civile justitie* te doen volgen, dewijl, zegt hij, zoowel het Hof als de meeste steden toenmaals nog den hertog van Alva waren toegedaan. Lumey was hier ook vergeten, dat andere steden, en daaronder Gorkum, zich reeds aan Oranje onderworpen hadden, en dat er althans in laatstgenoemde plaats eene behoorlijke Schepensbank was overgebleven, voor welke, zoo er niets anders tegen ware, de zaak des te regelmatiger kon gebragt zijn, omdat het eenige feit, wat, buiten de godsdienst, aan de gevangenen ten laste werd gelegd, het weêrstaan van het krijgsvolk, juist in Gorkum had plaats gevonden. Ten andere, waar Lumey het eigenlijke punt bespreekt, waarop hij ondervraagd was, is zijne verdediging al bijzonder zwak uitgevallen: „door versouck ende consent", zegt hij, „van onsen ganschen regimenten, en de voix (stem) „der gemeenen borgeren, sijn ze gejustitiëert, *waervuijt „genouch blijckt*, dat 't selve niet sonder rechtsvorderinge

„geschiet en is." Integendeel vinden we hier genoegzame blijken van Lumey's groote verlegenheid. Vooreerst zegt hij eene onwaarheid; wijl Marinus Brant en Bloys van Treslong, die toch wel zeker tot zijn „regiment" behoorden, zich beijverd hebben voor de bevrijding der gevangenen; 2° benevens en achter het „consent van zijnen regimente" noemt hij de *voix der gemeenen borgeren*, en wekt daardoor een sterk vermoeden, dat hij met een beroep op het eerste, hetwelk toch het voornaamste behoorde te zijn, zich niet voldoende gedekt achtte, of wel verraadt hij, zijn *regiment* even onvormelijk te hebben geraadpleegd als het schreeuwende volk. Waarom zegt hij niet rondaf: ik heb krijgsraad gehouden? 3° Zoo dit al de bedoeling mogt wezen van zijne onduidelijke verklaring, dan is zij vlakweg in tegenspraak met het getuigenis van Omalius, die als Groot-Prevoost het gansche bedrijf persoonlijk en werkdadig had bijgewoond, die, nog meer dan Lumey, belang had [1]), zich zooveel mogelijk te ontschuldigen, en echter voor de vierschaar bekende, op 's Graven last, het doodvonnis te hebben voltrokken, *zonder eenige* voorafgaande *regtsvordering*. 4°. Hij zwijgt ook geheel over den brief, hem van wege de Gorkumsche Regering, alzoo van eene achtbare zijde, ten gunste der martelaars overhandigd (*De Katholiek*, Dl. XL, bl. 306); hoe geschikt had hij, bij een zuiver geweten, daarover kunnen spreken, om minstens te laten zien, dat er ook acht was geslagen op hetgeen ten hunnen voordeele werd ingediend; nu schijnt hij meer reden te

1) Immers *hij* kon zich niet vleijen, bij eene veroordeeling het leven te behouden; en is ook te Delft onthoofd. (Sedulius. *Historia Seraphica*, pag. 679.)

hebben gevonden, om de aandacht van het Hof volstrekt niet op die omstandigheid te vestigen; 5°. het was algemeen bekend, dat Brielle eene verzamelplaats was geworden van allerlei geboefte (Bor, VI, bl. 369), hetwelk niets dan roof en wraak zocht (van Groningen, *Geschied. der Watergeuzen*, bl. 107); de wilde buitensporigheden van 's Graven soldaten hadden, ook aan de omwentelingspartij, gedurige stof tot de bitterste klagten geleverd (Bor VI, 404, 413, enz); en van de krijgsoversten behoeven we maar Joachim Ortels, Omalius en Michaël Krook te herdenken, om te begrijpen, dat ze, bij het vervolgen der geestelijken, meer de voldoening van sektehaat en wraakzucht, dan eene daad van justitie beoogden. Het ware de pligt van Lumey, als bevelhebber, geweest, om de lage driften te betoomen van al deze lieden, welke immers, vóór alle onderzoek, dadelijk bij het ontschepen der veege priesterschaar aan het Brielsche hoofd, zich in hare bespotting en mishandeling reeds overgenoegzaam hadden verlustigd; te meer, omdat hier niet de verwarring heerschte van oproer en overrompeling, waarbij het gezag van den besten veldheer soms niet in staat is, zich te doen gelden; neen! twee dagen waren er verloopen, gedurende welke men zich veeleer met het verkoopen en afvallig-maken der gevangenen, dan met een regtmatig oordeel over hunne zaak beijverd had.

En als Lumey nu zich moet behelpen met de onduidelijke verklaring, te hebben gehandeld, op verzoek en consent van „zijnen ganschen regimente ende voix der „borgeren", terwijl een der voornaamsten zijner bewindslieden, op gevaar van eigen leven, erkent, dat er hoegenaamd geene regtsvormen onderhouden zijn, dan gelooven we met reden, dat in het ombrengen van

„mannen met eere" 1), de graaf zich op niets anders heeft kunnen beroepen dan op de inspraak zijner eigen boosaardigheid, de even strafbare aanhitsing van wat adellijke bandieten, het onmenschelijke getier van Brielsch gepeupel, en de bloeddorstige kreten van het gemeenste soldatenpak.

Hiermede zijn we aan het einde van onze taak genaderd; want ondanks de vertoogen van den heer van S. is ook de beschuldiging van priestermoord, het laatste wat hij wederleggen wilde, aan de nagedachtenis van Lumey gehecht gebleven. Waarlijk we behoeven ons met de nog overige dertig bladzijden der gewaande lofrede niet verder bezig te houden; één geval hebben we bij voorkeur uitvoeriger behandeld, omdat er slagtoffers waren gelasterd, die wij, Katholieken, als Heiligen en Nederlandsche Martelaars vereeren; uit dien hoofde, en ook omdat de geschiedenis van Lumey in naauw verband staat met sommige historische geschilpunten, die we, zonder nader onderzoek, niet wél konden voorbijgaan, zal de lezer, hopen we, ons eenige wijdloopigheid, en zelfs eenige herhaling, willen vergeven. Nopens die overige bladzijden, waarin van S. nog al meer priestervolging van Lumey ter toetse brengt, kunnen we kortaf getuigen, dat ze in stijl en gehalte, volkomen aan al het voorgaande beantwoorden. Verscheidene bedenkelijke feiten stelt hij, als „een paar andere gevallen van denzelfden aard", geheel ter zijde; één geval, dat van den Karthuizer Judocus, heeft hij, en met regt, enkel

1) „Die noyt yemandts leven oft goed en hadden ghesocht, „maer ter contrarie de ghemeynte ende de borgherije in 't open„baer als in 't verborghen deughdt gedaen." Aldus luidt de brief der Oranjegezinde regering van Gorkum. Zie onze bl. 306.

op de schuld van Omalius gebragt; doch ook, niettegenstaande zijne verzekering, vonden we het in geen bekenden schrijver aan Lumey opgedrongen [1]); maar zelfs dát, en al wat hij verder over den moord van Musius en de „Franciskanen" (lees: reguliere kanunniken) van Schoonhoven inbrengt, draagt allerweeg den stempel van 'smans onvergelijkelijke onkunde en trouweloosheid [2]).

---

[1]) Onze redenaar geeft anders den naam op van degenen, die, naar zijn oordeel, een misslag begaan. Hier zegeviert hij maar tegen „sommige schrijvers" zonder nadere aanduiding, en moet dezen keer al zijne wapens gaan halen bij den door hem zoo geminachten, *Roomsch-* en Spaanschgezinden libel-schrijver Opmeer.

[2]) Een enkel staaltje bevestige ons oordeel. Om den goeden C. Musius de blaam van bitterheid op te leggen, haalt van S. (bl. 268) eene plaats aan uit Opmeer, alsof daar te lezen was, hoe Musius een zijner vrienden, Adrianus Junius, na zekeren tijd „*zeer hatede* en hem van *zucht tot vuig gewin beschuldigde*, alleen „*dewijl* hij vernomen had, dat zijn lettervriend in het stuk van „godsvrucht wat ruimer was beginnen te denken". En wat staat er in Opmeer? „Wanneer Musius naderhand *vernam*, dat Junius „niet regtsinnig was omtrent het stuk van den godsdienst, en *om* „*vuil gewin de ketters vleyde*, soo hatede hy hem heimelijk wegens „sijn bedorven en verkeerd verstand." Ziedaar al een groot verschil! Daarenboven, als van S. had willen onderzoeken, wat in de slordige Hollandsche overzetting de vreemde woorden van „bedorven en verkeerd verstand" beteekenden, zou hij in den oorspronkelijken Latijnschen tekst van Opmeer gevonden hebben: „Secreto ingenium malum pravumque aversatus est" (dat is, hij had een heimelijken afkeer van zijne kwade en verkeerde inborst).... „Eodem modo erga alios nonnullos afficiebatur, cum illorum erudi„tionem laudibus quidem extolleret, *errores* vero detestaretur."

Op bl. 270 verhaalt hij uit van Braght (*Martelaars-spiegel*), hoe een paar doopsgezinden in den kerker twee jaar lang door een geestelijke gekweld werden, om hen tot geloofsverandering te brengen, en hij noemt het „waarschijnlijk, dat die bekeerder „niemand anders was dan onze Prior (Musius); want 1°. was hij „Franciskaner monnik en dus bij voorkeur met dergelijke zaken „belast, en 2°. zegt van Braght, dat het een oud en zeer geleerd

Met deze eerlijke verklaring, die we des noods, punt voor punt, bewijzen kunnen, leggen we het schandestuk voor immer uit de handen. Moog', wenschen we ten slotte, moog' voortaan de hemel het Vaderland behoeden tegen helden als Lumey, een iegelijk, wiens naroem wordt bestreden, tegen lofredenaars als van Someren, onze geleerde maatschappijen tegen het opnemen van zulke medeleden, en vooral de bewerkers onzer geschiedenis tegen het naschrijven eener Verhandeling, waarvan de opsteller in zich zelven ondervonden heeft, hoe de taal van het verwaande onverstand, als ze met den ophef en het gebaar der onbeschaamdheid wordt uitgesproken, mannen van beproefde wetenschap nog dringen kan tot bewondering!

„geestelijke was, en velen van deze laatste soort leverde Delft „niet op." We antwoorden hierop: 1°. was Musius een seculierpriester, en behoorde alzoo — niet tot de Franciskaner-Orde; 2°. het gezegde over de Franciskanen is eene onwaarheid; 3°. de aangehaalde woorden zijn *niet* in van Braght te vinden. Deze schrijver zegt alleen, dat zeker geestelijke tot een der gevangenen sprak over de Pausen, en onder andere ook zeide: „dat er *nu* (1572) *een oud, geschickt man* PAUS WAS, daer veel goets af geseyd werde" (*Martelaars-spiegel*, 2e uitg., bl. 614, verkeerdelijk 608).

De hoogleeraar N. C. Kist (wie zou het gelooven willen, als het niet gedrukt stond in het *Nieuw Archief voor kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, Deel II, bl. 277) tracht op „de nagedachtenis van C. Musius, het Delftsche St. Aagten„klooster, en alles wat daaraan gelijk is, eene donkere schaduw „te werpen", en beroept zich daartoe enkel en alleen — op van Someren's Verhandeling.

BIJLAGE I.

MISSIVE VAN 'T HOFF (VAN HOLLAND) AEN DEN GRAEFF VAN DER MARCK, NOPENDE JAN DU MAELE [1]).

Eedele Wel Gebooren Heere!

Wij hebben gevisiteert seecker examen confessie ende informatie van eenen Jan Dumaile, jegenwoordich gevangen binnen der stede van Delft, ende alsoo wij bevinden dat die voors. d'Oumaile onder andere confesseert dat hij, doen Uwer E. lestmael ter Gou was, aldaer bij nacht heeft doen dooden ende ommebrengen twee clacy broerkens [2]), ende noch binnen der stede van den Briele bij nacht tusschen thijen ende elff vuijren heeft doen ophangen een priester genaempt Heer Burwaert [3]); dat mede hij daerenbouen sonder eenige rechtvoorderinge binnen der voors. stede van den Briele heeft mitter coerde doen executeeren seeckere geestel. persoonen tot 18 ofte 19 int getale; confesserende voorts de voors. Doumaile dat hij diuersche dreygementen, forsen ende gewelden geüseert ende gepleecht heeft jegens eenen Gillis de la Rollette dor [4]) ende Pieter Foppess. eertijts gevangen binnen den voors. Briele, omme sulex deur soodanige manieren van doen, van denselfden te consequeren deur compositie seeckere somme van penningen; dat insgelijex hij seekere vroupersoon genaemt Lijsbet Coenen van. Plaete mede sonder eenige rechtvoorderinge heeft in de Maes doen werpen ende verdrencken. Ende gemerckt die voors. Doumaile bij de voors. sijne confessie seijt, *'t selffde ende alle*

---

[1]) De eigenlijke naam van deez' afvalligen Luikschen kanunnik is: Jean d'Aumale, beurtelings verbasterd in: d'Aumaile, d'Oumaile, Dommels, Oumall, Omal, Oumael, du Maele, Thomale; in het Latijn: Aumalius, Omalius of Oumallus.

[2]) Verbasterd voor: *Collatie-broeders*; gelijk men de leden der Broederschap van Gerard Groote soms noemde, om hunne *collatiën*, of volks-onderrigt. Te Gouda heetten zij ook Paulieten, naar den Patroon hunner kerk. De twee bedoelde geestelijken waren: Joannes van Rixtel en Adrianus Lambertz Wevers. Zie Opmeer, *Holl. Martelaarsboek*, Deel II, bl. 86—90, en Estius, bl. 351—355.

[3]) Den kanunnik Beroaldus of Beroardus (Berwaert) Jansz. Zie Opmeer, t. a. p., bl. 16.

[4]) Vermoedelijk bij den geslachtsnaam behoorende: de la Rollette d'Or.

't gunt voors. es, gedaen te hebben deur last, beuel ende ordonnantie van Uwer E. wel begeeren te weten oft t' selue sulcx es, als die voors. Doumaile by de voors. sijne confessie seijt, versoucken ende requireeren daeromme Uwer E. ons met den alderspoedelicxsten ende brenger van desen (die wij om dier oorsake derwerts schicken om antwoort te hebben) willen aduerteren, wat van tgunt voors. es soude mogen wesen, ende waartoe Uwer E. denselfden Doumaile in tgunt voors. staet, last en. beuel gegeuen hebben; omme, Uwer E. rescriptie diensthaluen gesien, verder daernae bij ons als rechters in desen, opte saeke van den voors. Doumaile in tijden ende wijlen gelet te werden, ende hiermede Eedele Wel Gebooren Heere, zijdt den Almogenden beuolen, die Uwer E. verleenen wil sijn goddelijcke gratie.

BIJLAGE II.

ANTWOORT VAN DEN GRAEFF VAN DER MARCK.

Vermogende Heere[n]. Hoewel U. L. niet toe en stonde t' inquireren aengaende de saecken der justitien bij eenige van den onsen tegens sommige factieuse papisten geplcecht, in tijden als wij door Godes hulpe, den Christenen metter wapenen eenen inganck in den Briele ende Hollandt hebben gemaeckt, ende alsdoen, een andere ten exempel, de justitie moste verbittert worden, naerdien de moordadige papisten soo meenich hondert jaeren te vooren ende oock by onsen tijden, aen den vromen Christenen hadden getiranniseert ende noch dagelicx tiranniserende sijn, soo st nochtans dat wij van onsen raide ende secretaris gepriueert sijnde, V. L. versouck aen ons door eenige missiue gedaen, op de confessie van Jan Doumaile, mits desen willen naecomen, voor soo vele ons tseluige mogelijck sal zijn, ende de voorleden justitie in memorie connen reuoceren. Hierom ist dat wij V. L. aengaende d' eerste punct, concernerende de justitie van twee clacy [1]) monincken, willen geaduerteert hebben, dat deselue

[1]) Zie boven onder Bijlage I.

door onsen beuele niet en sijn gejustificeert (gejusticiëerd); dan, is warachtich, dat geduerende den tijt van onsen guvernementen in Hollandt de voors. twee moninckeu in weerlijck [1]) habijt op eenen tijt (niet lestmael, volgende V. L. missive) gecomen sijn door de wacht in onse camere ter Goude op den casteele, versouckende seer ernstelijcken van ons te hebben paspoorte, ende wij deselnige van hun conditie onderuragende, ende alsoo verstaen hebbende dattet moninckeu waren, achterdenckende op eenige verraderije bij heurl. te plegen gelijck hun naturel is, hebben denselnigen van ons doen brengen in handen van onsen geweldigen prevoost [2]), om naerder op heurlieden geinquireert te worden, naer behooren; waernaer wij hebben verstaen dat de voors. moninckeu in 't leijden naer den prevoost syn omgebrocht, niet bij den voors. Doumaile [3]), maer bij eenen C. Michiel oft syn volck, als wesende niet onder ons gebot oft eedt, dan onder den eedt ende beuel der [des] Princen van Oraingien, sulex dat wij, geen accusateurs aengaende 't voors. feijt tegens den voors. Michiel existerende, denselnigen staende onder des princen macht, gelijck hij alsnoch is, niet en hebben oft mogen puniëren. *Aengaende seeckere papen ofte monnincken, den getale van dien ons onbekent, in den Briele gejustificeert (gejusticiëerd), vougen wij V. L. te weten, dat deselue tot Gorcum onsen chrijslieden, als voorstanders der christelijcker religien, resistentie hadden gedaen, sulex dat sij ouermits dijen ende hun vianden getoont hadden*, OOC IN HUN VALSCHE PAPISTISCHE RELIGIEN PERSISTEERDEN, *in den Briele gebracht ende door*

---

[1]) Wereldlijk. [2]) Omalius.

[3]) Uit de (bl. 370) aangehaalde plaatsen van Estius en Opmeer, die in de bijzaken verschillen, maar in de hoofdzaak, zoowel hier als elders, met elkander, en *met de bekentenis van Omalius* overeenstemmen, zal men bevinden, dat Lumey's geheugen hier buitengewoon sterk gefaald heeft; ook, schoon het bedoelde feit, openlijk in de binnenplaats en omtuining van zijn verblijf, schier voor zijne oogen, had plaats gegrepen, moet hij (als hij zelf er niet handdadig in was), al zeer weinig onderzoek naar den moordenaar of de moordenaars gedaan hebben; hij had, meenen we, spoedig kunnen weten hetgeen Omalius nu toch aan het licht bragt, dat *deze* en niet Michiel de schuldige was, en, met of zonder Lumey's bewilliging, toch in diens naam, twee onschuldigen had omgebragt.

versouck ende consent van onsen ganschen regimenten ende VOIX [1]) DER GEMEENEN BORGEREN, *aldaer, den anderen ten exempel, naer crijchshandel gejustificeert* (gejusticiëerd) *sijn,* WAER VUIJT GENOUCH BLIJCKT, *dat tselue niet sonder* RECHTSVOORDERINGE *geschiet en is, d' welck tot beschermingc der christenen ende tot een exempel der boosen geschiet wesende, behoort nu ex post facto bij V. L. als representerende de persoonen van den Christel. Ouerheijt onder den princen" van Orangen etc. niet geretracteert ofte yemant te laste gelegt te worden, ende en behoorden wij oock in tgeene voors. is geen ander rechtsvoorderinge gebruijct te hebben, dan crijchsrecht; bouendien oock al hadden wij den voors. moninchen de civile justitie willen overleueren om gepuniëert te worden, 't seluige alsdoen ende lange daernaer niet hadden mogen geschieden, ter oorsaken dat thoff van Hollandt ende de meeste steden desselfs landts alsdoen noch waren onder den eedt van den bloetgierigen tieran den Hertogen van Alba geseten, deshaluen ons niet weijnich verwonderende dat V. L. van den voorleden* JUSTITIE DER HERTNECKIGEN PAPISTEN *inquireert, ende ons dienaengaende soo heftich naer-trachtet* [2]), ouermits *wij* niet naer- en trachten op eenige persoonen noch in den lande sijnde, welcke als officiers onder den voors. tieran, soo veel christelijck ende onnosel bloet vergoten hebben; voor soo vele eenen Gillis Rollette aengaet, seggen wij dat denselucn aen ons bij veele geloofweerdige alsnoch present sijnde, van verraderije geaccuseert, derhaluen geapprehendeert ende is in bewaernisse van prouoost [3]) gestelt, sulex dat tgeene hem geschiet is, niet dan tot veruoorderinge der justitien ende securatie van desen landen can worden gesegt gedaen te sijn; dat eenen Peeter Foppess in V. L. missiue gementioneert, geiuraiecereert [4]) is geweest, is ter oirsaecke van dien dat hij van Antwerpen, wesende onse vianden, in Hollandt is gecomen om eenige grote quantiteit van torf te mogen becomen ende deselue naer Antwerpen te voeren, dwelck wij door des voors. Foppess. apprehensie beleth hebben, vuijt saecken ons bij den voors. Princen door syn missiue (ons met anderen onsen

---

[1]) Stem, eisch. [2]) Vervolgt. [3]) Omalius.

[4]) Men leze: *geïncarcereert*, gelijk uit eene andere, authentieke kopie, in 's Rijks Archief berustende, gebleken is.

stucken ende coffers tot Delft afhendich gemaeckt sijnde) belast was, geen victualie ofte andere dingen, waermede den vijandt soude versterckt worden, vuijt desen landen te laeten voeren, sulex dat de voors. Rollette ende Foppess. niet dan recht is geschiet, noch sonder onsen consent en hadden behoort gerelaxeert te worden, alwaert oock dat deselue t' onrechte (als neen) geapprehendeert waren geweest. Aengaende hunlieden voorder tractement, en is onser niet, kennisse daer aff te dragen, soo t' selue den prouoost alleen toestact; voor soo vele belangt cene Lijsbet Coenen van Plaete, dewelcke door de voors. Doumaile, volgen V. L. missiue, verdroncken soude sijn, seggen ende affirmeren wij, daeraff niet alle[e]n niet gansch te weten, noch voor date van desen oyt affgehoort te hebben, ende alsoo wij mitsdesen V. L. missiue genouch hebben voldaen, soo ist dat wij V. L. hiermede den Heere beuelen. Gegeuen op den huijse van Honingen desen 15ª Juny 1573.

V. L. goede vrindt
Wilhem Graff von der Mark

Deze beide stukken zijn overgenomen uit het Register van *Missiven 's Hofs van Holland* van 15 Junij 1573 tot 14 Junij 1583 (foll. 3 vv.), berustende in het Rijks-Archief te 's Gravenhage.

VERSCHEIDENHEDEN.

DEKRETEN BETREFFENDE HET ROMEINSCHE MISSAAL.

Wij vinden in de *Analecta juris pontificii* [1]) een belangrijk *Decretum urbis et orbis* van den 25 September 1860, waarbij verschillende veranderingen in het Romeinsche missaal worden voorgeschreven. De volgende omstandigheid gaf daartoe aanleiding.

Er waren twee nieuwe drukken van het missaal ter pers, de eene aan de drukkerij der Propagande, de andere bij Salviucci. De sekretaris nu van de Congregatie der Kerkgebruiken wilde alle voorzorgen aanwenden, om die nieuwe uitgaven geheel in overeenstemming te brengen met de oorspronkelijke van Clemens VIII en Urbanus VIII, en met de beroemde uitgave der Propagande van 1714, welke door gezegde Congregatie geheel herzien was. Tot dat einde heeft de sekretaris verschillende verdienstelijke geleerden geraadpleegd, en in vereeniging met hen de drie vermelde uitgaven en nog vier andere missalen, welke kort na Urbanus VIII waren verschenen, naauwkeurig omtrent alle twijfelachtige punten onderzocht. De authentieke besluiten daarenboven van de S. Congregatio Rituum gaven een vasten regel om zekere punten, vooral in de rubrieken van het missaal, te verbeteren, en om datgene wat in de nieuwere uitgaven van het Romeinsche missaal willekeurig veranderd of bijgevoegd was, uit te schrappen.

Dat onderzoek gaf aanleiding tot verschillende moeijelijkheden, waarin die geleerden niet op eigen gezag durfden beslissen. Het is daarom, dat, op last van Onzen Heiligen Vader Paus Pius IX, eene bijzondere vergadering, bestaande uit vijf kardinalen en vier prelaten, werd bijeengeroepen, welke den 25 September 1860 die

[1]) 43e Livraison. Mars et Avril 1861; pag. 633—638.

mocijelijkheden, welke 19 in getal waren, heeft opgelost. Hunne besluiten werden den 27 van dezelfde maand door Zijne Heiligheid goedgekeurd.

De meeste veranderingen, welke dien ten gevolge in het Romeinsche missaal komen, bestaan in eene nadere verklaring van de Rubrieken, gelijk die op verschillende tijden door de S. Congregatio Rituum gegeven werd. De voornaamste besluiten laten we hier volgen.

„Dubium IV. Quotquot in lucem prodierunt post Urbanum VIII „Missalis Romani editiones, recentioribus tantummodo exceptis, „rubricam missae de solemnitate Corporis Christi his verbis conci- „piunt: *Infra octavam dicitur haec eadem missa et non fit de „aliquo Sancto nisi fuerit duplex occurrens, non autem translatum.* „Rubricae huic perfecte concordat parallela breviarii romani rubrica „ante officium Corporis Christi, quae ita se habet: *Infra octavam „non fit de festo nisi fuerit duplex... nec fit de duplici translato.* Verum „quum in recentioribus editionibus primae rubricae addita privato „arbitrio haec verba fuerint, *nisi sit primae vel secundae classis*, „factum hinc est ut quae intra utramque rubricam aderat olim „perfectissima consonantia, ob recens istiusmodi additamentum „omnino cessaverit..... quaeritur an a praedicta missalis rubrica „expungenda sint verba recentius addita: *nisi sint primae, vel „secundae classis?* "

„Ad IV. *Negative eademque verba addantur in novis breviarii romani editionibus.* "

„Dubium V. In festo Purificationis Beatae Mariae Virginis „ante missam legitur haec rubrica: *Si hoc festum venerit in Do- „minica septuagesimae, sexagesimae et quinquagesimae fit tantum „benedictio et distributio candelarum et processio et missa dicitur de „Dominica, missa autem festi transfertur in sequentem diem.....* „Quaeritur an in praedicta Missalis Romani rubrica verba *in „sequentem diem* commutanda sint cum hisce verbis: *In feriam „secundam immediate sequentem, quocunque festo etiam aequalis, non „autem altioris ritus in eam incidente?* "

„Ad V. *Affirmative.* "

Daar de feesten van de *Annunciatio* en van de *Immaculata Conceptio B. M. V.* op dezelfde wijze geprivilegiëerd zijn, indien

zij op een zondag van de vaste of van den advent vallen, en het feest der *Annunciatio* met hetzelfde privilegie wordt verplaatst op den maandag na *Dominica in Albis*, indien het in de goede week of in de paaschweek valt; zoo moet ook dit in de rubrieken van het missaal bij genoemde feesten worden uitgedrukt, zooals in het dekreet *ad dubium VI et VII* wordt beslist.

„Dubium XII. Post decretum *Urbis et Orbis* diei 10 Septembris „1847 nullum potest esse dubium quin missa Patrocinii S. Josephi „Confessoris Sponsi Beatae Mariae Virginis apponenda sit in „corpore Missalis Romani. Sed quum missa haec ordinata sit pro „tempore paschali, quaeritur: Quomodo sit ordinanda missa Pa„trocinii Sancti Josephi in casu translationis post Pentecosten? „

„Ad XII. *Missam Patrocinii Sancti Josephi legi debere post „Pentecosten uti ordinata est pro tempore paschali, demptis solummodo „*Alleluja *sumptoque graduali, ex missa diei XIX martii cum „versiculo proprio:* Fac nos innocuam Joseph *etc. et tribus Alleluja „dispositis juxta rubricas.* „

„Dubium XIV. Post missam Sanctorum Apostolorum Simonis „et Judae die XXVIII octobris recentiores Missalis Romani editiones „hanc habent rubricam ignotam editioni Sacrae Congregationis de „Propaganda Fide anni 1714 ceterisque antiquioribus: *Si in vigilia „omnium Sanctorum occurrerit missa de aliquo festo semiduplici, tunc „tertia Oratio erit* A cunctis, *non vero de Spiritu Sancto....* „Quaeritur: An eadem rubrica conservari debeat? „

„Ad XIV. *Negative.* „

Nadat er nog eenige andere kleine veranderingen zijn aangegeven, lezen wij ten slotte:

„Facta postmodum de praemissis per infrascriptum S. Rituum „Congregationis secretarium SSmo Domino Nostro Pio Papae IX „relatione Sanctitas Sua superiores responsiones Congregationis „a se deputatae ratas habere et approbare dignata est; contrariis „non obstantibus quibuscumque. Die 27 Septembris 1860. „

We plaatsen hier nog een tweetal besluiten, die op last van onzen H. Vader den Paus bij de algemeene rubrieken van het Missaal moeten worden gevoegd.

„Urbis et Orbis. SSmus Dominus Noster Pius Papa IX ex „Sacrorum Rituum Congregationis consilio summatim apponi et

„imprimi mandavit in principio missalis duo ab eadem S. Con-„gregatione alias edita decreta videlicet:

„Quando occurrit dedicatio basilicarum SSmi Salvatoris et „Sanctissimorum Apostolorum Petri et Pauli infra octavam dedi-„cationis aliarum ecclesiarum, sumatur pro commemoratione alia „oratio de communi: *Deus qui invisibiliter*. Die 25 Septembris „1706 ad XI.

„Orationes pro Romanorum imperatore tam in missa Praesan-„ctificatorum feriae VI in Parasceve quam in fine praeconii pa-„schalis Sabbatto Sancto, ob sublatum Romanorum imperium „non amplius recitentur. Retineantur tamen ut antea in novis „missalibus. Die 25 Septembris 1860, ad III. Die 14 Martii „1861." [1]).

„DEN PAES."

Na het *Agnus Dei*, even vóór de H. Communie spreekt de priester in de H. Mis een gebed, waarin hij den Heer, die tot de apostelen sprak: „Den vrede laat Ik u, mijnen vrede geef Ik u", om vrede en eenheid voor de Kerk vraagt. Geeft hij nu, wanneer de rubrieken het voorschrijven of veroorloven, aan anderen den „vrede", dan kust hij eerst het altaar, 'twelk den vrede-werkenden Verlosser draagt en hem voorstelt [2]), en brengt, van Christus uit, den vrede met eene kerkelijke omhelzing of omarming, den vredekus genoemd, op de aanwezige geestelijken, het koor en, waar 't nog gebruikelijk is, ook op de geloovigen over. De priester biedt dien kus (of liever 't bewijs er van, want schier niets van het gelaat wordt er bij aangeraakt,) in de gewone plegtige missen aan den diaken, de diaken aan den subdiaken, en deze aan het koor (zoo dit er is), en aan den akolieth, die hem begeleid heeft. Wordt soms de vrede of PAX ook aan *leeken* gegeven: het voor-

---

[1]) Zie de *Analecta*, l. c., p. 638.

[2]) Weleer kuste de priester op sommige plaatsen de H. Hostie zelve. Zie Beneth en Lebrun bij Romsée.

schrift wil, dat het niet door omarming, noch met de patcen [1]), maar met een daartoe bestemd instrument geschiede. Heeft in dit geval de subdiaken de *pax* van den diaken ontvangen, dan geeft de akolieth het instrument te kussen aan den diaken, die zegt: „ De vrede zij met u „, en de akolieth antwoordt: „ En met uwen geest. „ Daarna begeleidt de akolieth den subdiaken, die den vrede rondbrengt in het koor; dan gaat verder de akolieth rond, om het vredeteeken te laten kussen. Dit was, ofschoon er op verschillende tijden en in verschillende kerken menigerlei wijziging in het rondgeven van de *pax* plaats had, en 't in eene gewone Mis weder anders dan in eene plegtige geschiedde, toch voor de hoofdzaak de gewone manier [2]); en het gebruikte instrument (*instrumentum pacis*) droeg naar het doel, den vorm, of de stof waaruit het gemaakt was, verschillende namen. Nu eens ook was het roud, dan vierkant, en rustte op een voet, en had van achter een greep of knop, om het te laten kussen. Die kleine ronde schaal, die tabel of dat tafeltje was van goud, zilver, marmer, steen, perlemoer, waar eenige heilige afbeelding in gewerkt of gegrift was; zooals de gekruiste Christus, het Lam Gods, de H. Maagd, de Beschermheilige der Kerk, enz. Het heette of enkel *pax*, of *osculum pacis*, *asser pacis*, *tabula* of *tabella pacis*, *marmor*, *lapis pacis*, *osculatorium*, *pacificale*, enz.; — dikwerf ook bevatte het een of meer relikwiën.

Met weinige woorden vindt men den overigens ligt te raden zin van het geven der *pax* aangednid in den last, welke op eene synode van Keulen in 1550 aan den visitator werd opgedragen; hij moest onderzoeken: „ of een beeldje (*imaguncula*) van den gekruisten Heer, die alles, wat in den hemel en op aarde is, tot vrede bragt,

---

[1]) Het ronde gekonsakreerde offerschaaltje of mis-schoteltje, dat bij den kelk behoort en voor de H. Hostie dient, gelijk de kelk voor het H. Bloed. Te onbepaald verklaart Oudemans in een straks te noemen werkje „ patene „ met „ ronde offerschaal „; en onjuist ook Hofdijk (*Ons voorgeslacht*, III, bl. 17) met „ het deksel van den kelk „; gelijk hij mede t. a. p. bl. 180 verkeerdelijk zegt: „ altaartafel *of* antipendium „; 't zijn twee verschillende zaken; bij eenige kennis van het Latijn, zou hij zich niet derwijze verschreven hebben.

[2]) Zie o.a. de Herdt, *Sacrae Liturgiae Praxis*, I. 392.

van den mond des priesters tot alle omstanders gedragen werd, om door allen naar rangorde gekust te worden ten zinnebeeld der Christelijke eendragt en vrede, en ten teeken der geestelijke communie [1]) (of gemeenschap). "

De gewoonte dier broederlijke omhelzing is zeer oud in de Kerk; de vroegste liturgiën spreken er van. Zij geschiedde echter niet altijd op hetzelfde gedeelte van de H. Mis. In het Oosten had zij vóór de Offerande (het Offertorie) plaats, met het oog op 's Heeren woorden: "Zoo uw broeder iets tegen u heeft, laat uwe gave vóór het altaar, en ga u eerst met uwen broeder verzoenen." Bij de Grieken deed men het vóór de praefatie. In het Westen, ook naar de Ambrosiaansche Liturgie, gaf men den vredekus vóór de H. Communie, en Innocentius III houdt dit voor de passendste plaats.

Het oudste *Instrumentum pacis* zou, naar men meent, in Engeland gezien zijn. Het wordt in de synodale bepalingen van Walterius Gray, bisschop van York, in de jaren 1250 en 1252, aangeduid met den naam van *Osculatorium;* bij andere synoden van hetzelfde rijk heet het *asser pacis*, *tabula pacis*, *marmor deosculandem.* In *Das heilige Köln*, van Dr. Bock, vindt men er een afgebeeld uit de XV^de^ eeuw van de St. Martinus-kerk aldaar; dat "*Osculatorium pacis*" stelt de H. Moeder Gods met het Kindje voor. Hij geeft nog meer afbeeldingen van "*Kusstäfelchen*" uit later tijd, welke weder verschillende vormen en beeldtenissen hebben.

Alhoewel men, gelijk reeds uit de benamingen blijkt, het *instrumentum pacis* ook van marmer en steen maakte, werd het echter meestal uit metaal vervaardigd; 't was dikwerf zeer kunstig bearbeid, rijk verguld, met vele sieraden er om heen, en van boven met boogjes en een kruis gekroond. In Spanje noemt men het *portanpaz*, in Italië *portapace*; de Franschen heeten het eenvoudig *la paix*, onze Katholieke voorouders den *pays*, *paix*, *paes*, of *peys*. Daarom echter is nog niet altoos met dit woord, zelfs waar

---

[1]) Verg. *Die Kunst in Dienste der Kirche*, van Prof. G. Jacob (Landshut, 1857), bladz. 95 v., en de daar aangehaalde plaatsen. Men zie verder over dit onderwerp Lebrun, Romsée, de Herdt, Pascal's *Origines et raison de la Liturgie catholique*, en anderen.

men van die plaats der H. Mis spreekt, het *instrument*, dat men ten vredekus voorhoudt, bedoeld, maar dikwerf eenvoudig de vredekus zelf; dat is, die eigenaardige omarming, eene verre aanduiding en herinnering van den heiligen vredekus, dien de geloovigen, zoolang mannen en vrouwen in de kerken strikt afgescheiden waren, werkelijk aan elkander, en wel staande, gaven.

We schrijven dit naar aanleiding eener groote onnaauwkeurigheid, welke de heer A. C. Oudemans in een voorlang door hem uitgegeven, ons dezer dagen weder onder de oogen gekomen boekje heeft begaan. De heer Oudemans, lid van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen, van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden en van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije kunsten en wetenschappen, en thans sedert eenigen tijd schoolopziener, heeft in de „Nieuwe reeks der Werken van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden", „van wege" die maatschappij, eenige „Stukken over Letter-, Geschied- en Oudheidkunde" in 't licht gegeven [1]), en daaronder: „Die Bediedenisse van der Missen", naar een handschrift van de XIVe, of het begin der XVe eeuw; welk stuk hij ook „met opheldernde aanteekeningen" heeft voorzien.

Bladz. 73 nu geeft hij op vs. 1134, 1141, 1181, waar na het „Agnus Dei" en vóór „Die pape nut tSacrament", spraak is van „den Paes", deze „opheldernde aanteekening" ten beste: „*Paes. Deksel van de zilveren misbroodsbusse* dat, even als *vrede*, „*paes* of *pays* heet. Zie van Hasselt op Kiliaan." Met die „opheldernde aanteekening" versta nu wie kan deze bedoelde regels (bl. 48—50):

Hier na die pape, daer hi singt,
Sinen mont hi dringt
Ane den lichame ons Heren.
Hi beghint hem omme keeren
Den ghenen, die den *paes* heeft,
Dat hine dan na hem gheeft; .....

Dit beteekent, gaat de rijmdichter voort, dat Gods vrede is

[1]) Te Leiden, bij E. J. Brill. 1852.

gegeven om met de menschen te blijven, en zoo geschiedt het naar het woord des Heeren aan zijne jongeren:

Ic gheue u den vrede mijn,
Die moet altoes met u sijn.
Den paes gheeft manlijk anderen,
Omdat si te samen wandelen,
In ghenaden ende in vreden.

Hij klaagt dan, dat men op menige plaats verraders-kussen, evenals Judas, geeft, en, ingevolge de zonde, de gewoonte niet meer heeft van weleer in de oude dagen, toen „die papen plaghen Tfolc te moneghen (te communiceren) op elken dach"; evenwel,

Doer des seden gedinkenesse,
Pleecht men nu in die misse,
Den paes na den paes te geuen,
Om dat wi gheesteliken leuen.
Dus merkic, bi minen wane,
Gheestelike te verstane:
Biden paes nemen wi
Gode selue, dunke mi,
In onser siele, dat si si
Van allen hoeftsonden vri.

Van de gezongen missen (in 't zwart) voor de dooden (van de *requiem's*), waarin thans, naar voorschrift, de *pax* niet gegeven, en het gebed van de *pax* niet eens door den priester voor zich gesproken wordt, verklaart de berijmer, gelijk men er oudtijds hier en daar over dacht, dat men dan naar goedvinden den vrede even kan of niet, en voegt er de reden bij:

Daer nes die paes niet verboden,
Dat es om dese reden:
Die paes es teken des vreden,
Die wi den leuenden souden houden,
Ofte wi te rechte leuen wouden;

Doch, zegt hij, zulk een vrede, waarnaar men in de *wereld* streeft, behoeven zij, de dooden, niet:

Maer des vreden behoeven si wel,
Die ewelike gheduren sel.
Dien moet God alle sielen gheuen,
Ende ons, al wi niet langher leuen.

Men denke nu op die plaatsen, naar de „opheldernde aanteekening" des heeren Oudemans, voor „paes": „deksel van de zilveren misbroodsbusse"! Wie kan daar een zin aan vastknoopen? Doch de heer Oudemans heeft van Hasselt op Kiliaan niet goed verstaan; en wij twijfelen zeer, of van Hasselt zelf wel genoeg wist, wat hij poogde te verklaren. Deze schreef: „PAYS. *toga* in *een silveren misbroots busse, daer 't dexel een* PAYS *af is*", en verwijst op Ant. Matthaei *Veteris aevi Analecta* (Tom. I. pag. 218). Daar heeft men den „Inventaris van 't gene na myns Genadighen Heeren overlyden [van Philippus van Bourgondië, bisschop van Utrecht] opten huyse Duersteden gevonden is"; en wel „in de *Capelle*" onder al het opgetelde: „een silveren misbroots busse, daer 't dexel een Pays af is"; dit wil zeggen: eene zilveren hostiebus, hostiedoos, waarvan het deksel tegelijk voor een „pays", voor het *instrumentum pacis*, kon dienen; zeker, wijl het eenige gepaste afbeelding en een knop of greep had, om het voor de *Pax* te laten rondkussen. Had van Hasselt, of Oudemans, den geheelen Inventaris dier soort van goederen maar eens even doorgezien! Twee bladzijden vroeger toch leest men hetzelfde woord, onder het aanwezige „in myns genadigen Heeren *oratorie*" staat er ook een *Pays*, „een groote gegoten *Paix* met een metselrie [1]) ronts om van silver vergult, ende myns genadigen Heeren wapen [2]) daer onder." 't Is hetzelfde instrument, het *osculatorium*, doch 'twelk nu niet tegelijk voor iets anders diende. In het door Oudemans gegeven stuk echter is duidelijk noch kus-deksel, noch

[1]) „*Metselric*" moet waarschijnlijk ook hier zijn „metselrie" (metselerij = snijwerk, beeldwerk en dergelijke), zooals staat op bladz. 218: „een Monstrantie „mit *metselrie* boven een crucifix 't samen vergult."

[2]) In de St. Gereons-kerk te Keulen is een *osculatorium* uit de XVI eeuw, waarin, gelijk in het hier vermelde, wapenschilden gegraveerd zijn. Ook het bovengenoemde der St. Martinus-kerk draagt een wapen. Zie Boek, *Das heilige Köln*.

kus-schaal, noch kus-tafeltje of kus-tabel, of vredeteeken, maar enkel de gewone *vredekus* bedoeld, de *pax*, gelijk die na de *pax* in de Mis werd rondgegeven, en 't nog, bij plegtige hoogmissen, onder de hoogere assistenten geschiedt.

't Is voor Protestanten zeker moeijelijk, de beteekenis van de H. Mis toe te lichten; en 't bevreemdt ons volstrekt niet, dat de heer Oudemans, behalve de grove mistasting met „den Paes", geen weg wist met de „tien prefacien"; welke, één in den grondvorm, naar verschillende hoofdfeesten telkens gewijzigd worden: — dat hij het *graduale* onnaauwkeurig verklaart, en vele plaatsen of niet of zeer onvolledig toelicht. Hij spreekt bij vers 776 zeer vreemd van „woorden, door *een* canon bepaald", terwijl daar juist *de* canon der H. Mis begint. Wel heeft hij een paar goede, schoon onvoldoende boeken (Durandus en Durant) ter hand gehad; beter echter had hij gedaan, met méér te twijfelen en te raadplegen, en niet op zulk een toon van verzekerdheid over hem gansch onbekende zaken te spreken. Immers de *Katholieke* taal onzer vaderen is voor de Protestanten zoo goed als verloren gegaan, en door hen bezwaarlijk elders dan bij Roomschen weder aan te leeren [1]). De heer schoolopziener staat echter op dat punt niet alleen: Ex UNO DISCE OMNES, is hier vooral waar.

---

[1]) Een voorbeeldje. Een voornaam schoolopziener vroeg een aantal Protestantsche onderwijzers naar de beteekenis van „*een amerijtje*"; hij noch zij wisten het. Dit, op het Roomsche platteland nog veel gebruikte, woord is eene eenvoudige zamentrekking van *een Ave-Marijtje*, verkleinwoord van een Ave Maria, een Wees gegroet, en beteekent zooveel als „een oogenblikje", of de korte tijd dien men behoeft, om voluit een *Wees gegroet* te bidden. Iets hiervan, hoewel niet het regte, hadden die heeren bij Weiland kunnen vinden; daar leest men: „Fr. Halma zegt, dat het, eigenlijk, geen duitsch woord is, en voor *ave Marij*, of *Maria*, genomen wordt. Het zegt, derhalve, zooveel als: den tijd, of in den tijd, dat men een *ave Maria* kan uitspreken, d. i.: in eenen oogenblik." — Zóó kort, als Halma 't schijnt te bedoelen, is het niet te nemen.

SMEEKDICHT VAN AGNES.

Zoowel om het Christelijke doel, als om het vers zelf, verdient het „Smeekdicht voor vijftienhonderd broodeloozen, door Agnes" [1]), in duizenden handen te komen. Den 13ª December, gelijk bekend is, verbrandde te Leiden eene uitgebreide fabriek, en bij de anderhalf duizend personen hebben dien ten gevolge geen brood; en dat in 't midden van den winter! Agnes wenschte te helpen zooveel zij kon; en haar „*Smeekdicht*" vloeide dadelijk zoo uit haar liefderijk hart op het papier. 't Is alles even opregt, welgemeend; de bespiede natuur, maar veredeld, rijst voor onze oogen, in even eenvoudigen, aanschouwelijken, ongekunstelden, en toch verre van kunsteloozen vorm. Blijve die natuurlijkheid, die frischheid de roem der jeugdige dichteres en de waardige aanbeveling harer poëzij!

---

[1]) Te Leiden, bij J. W. van Leeuwen. 1861.

EINDE VAN HET VEERTIGSTE DEEL.